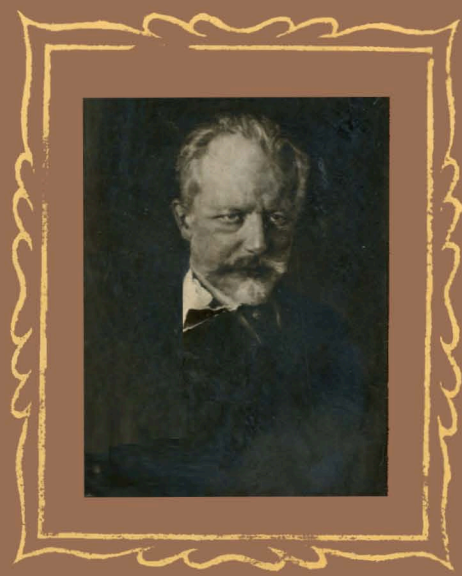

РШ 313
К 4-15

ЧАЙКОВСЬКИЙ НА УКРАЇНІ

5175587

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

✓
+

Шифр Рк Шь 313; 4-15 Інв. № 1803769

Автор _____

Назва П. І. Зайковський на

Україні: Матеріали і документи;

^{302 ртшк.}
Місце, рік видання [Х], 1940.

Кіл-ть стор. 141, [3] с.

-\\- окр. листів _____

-\\- ілюстрацій [4] арк. іл.; [3] арк. портр.

-\\- карт _____

-\\- схем _____

Том _____ частина _____ вип. _____

Конволют _____

Примітка:

10.02.2005.

Жоля -

175587

Ш 313
6-15

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВНА ОРДЕНА ЛЕНІНА КОНСЕРВАТОРІЯ
ім. П. І. ЧАЙКОВСЬКОГО

КАФЕДРА ІСТОРІЇ МУЗИКИ

П. І. ЧАЙКОВСЬКИЙ
на
УКРАЇНІ

Матеріали і документи

Збірник упорядкували
Л. Д. ФАЙНШТЕЙН, О. Я. ШРЕБЕР
і Т. М. ТИХОНОВА

Редакція і передмова
проф. А. В. ОЛЬХОВСЬКОГО

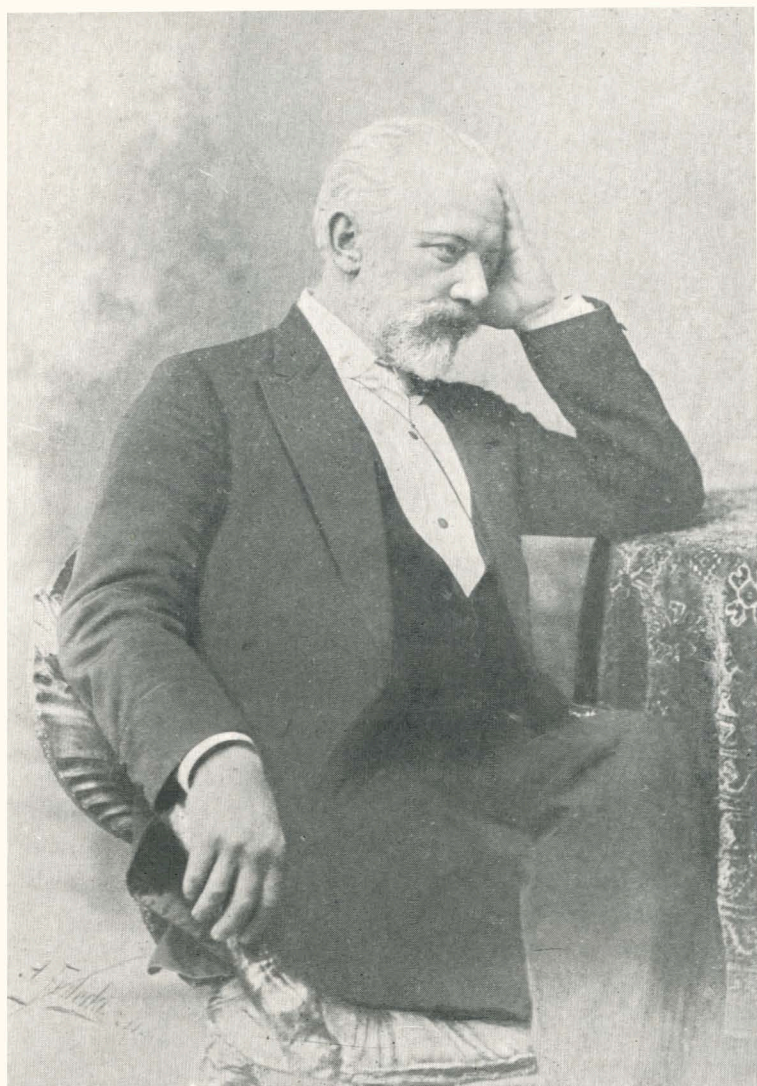

1803769
AK

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО „МИСТЕЦТВО“
1940

П. І. Чайковський. Фото А. Федецького. Харків, 1893 р.

ВІД РЕДАКТОРА

Тема „Чайковський на Україні“—одна з важливих тем українського музико-знавства.

П. І. Чайковський багато часу жив на Україні (Кам'янка, Браїлов, Вербівка, Низи), глибоко цінив український народ, його історію, побут, природу, мистецтво. Багато різносторонніх висловлювань композитора про Україну є в його листуванні.

Творчість великого російського композитора глибоко, органічно запліднена українською народною піснюю, яку Чайковський, безперечно, добре знав і любив. Українська народна пісня то безпосередньо втілена в його творчості (Симфонія № 2, фортепіанний концерт В-moll та ін.), то є лише елементом музикальної мови композитора, легко відчутна або у вигляді окремих послівок, або у вигляді окремих засобів свого вираження („Черевички“, „Мазепа“ і т. ін.). Українська тематика-сюжетика також займала значне місце в творчості Чайковського („Мазепа“, „Черевички“).

Творчість Чайковського широко побутувала на Україні. З великим успіхом проходили тут постановки його опер „Опричник“, „Евгеній Онегин“, „Ликовая дама“, „Мазепа“, а сам композитор завжди був бажаним і дорогим гостем Києва, Харкова, Одеси. Тут його не тільки добре знали, але щиро любили і шанували. Його творчість глибоко впливала на покоління українських композиторів. В ній українська музика, в особі її класиків (Лисенко, Стеценко, Степовий), знайшла приси, співзвучні українському мистецтву.

Творчість Чайковського, нарешті, має надзвичайно глибокий і всесторонній вплив на українських радянських композиторів, стимулюючи їх неухильне прагнення до мистецтва простого і мудрого. Освоєння музики Чайковського, його культури цільного мислення прискорило процес ідейного зростання радянських композиторів, їх просування до повнокровного реалізму.

Даний збірник матеріалів і документів — невелика частина матеріалу, зібраного кафедрою історії музики Київської державної ордену Леніна консерваторії ім. П. І. Чайковського, по темі „Чайковський і Україна“.

Збірник, зрозуміло, далеко не вичерпує змісту теми. Проте, і ті матеріали, що представлені в збірнику, доповнюють прекрасний образ композитора і, зокрема, його глибокий і всесторонній зв'язок з українською музикою.

Матеріали першого розділу—„З листів і висловлювань П. І. Чайковського про Україну“—показують допитливому читачеві значну і цінну особливість Чайковського — композитора і людини: переважна більшість цих висловлювань проинята безмежною любов'ю до життя людей, природи. Благородство геніального композитора вимальовується тут виразно і чітко.

Значний інтерес становить другий розділ збірника—„Чайковський у відгуках сучасної йому преси на Україні“. Тут особливо звертає на себе увагу той жадібний потяг до творчості Чайковського, який зробив ім'я композитора одним з найбільш любимих на Україні. Тепло і вдумливість оцінок його творчості, властива критиці Києва, Харкова і Одеси, свідчать не тільки про ту роль, яку відігравала тут творчість Чайковського, але й характеризують сучасну Чайковському музикальну культуру на Україні не як „провінціальну“, пасивну, а як культуру чутливу і активну, високу своїми художніми вимогами.

Невеликий щодо матеріалу третій розділ збірника—„Чайковський у спогадах сучасників“ — дає уявлення про безпосередній зв'язок Чайковського з представниками української культури.

Спогади членів сім'ї Лисенка свідчать про величезний авторитет, яким користувався Чайковський у класика української музики—Лисенка, для якого відзив Чайковського про його „Тараса Бульбу“ був кращим доказом непохитної дружби українського і російського мистецтва.

Спогади проф. О. В. Химиченка, зв'язаного особистою дружбою з великим композитором, як і І. Є. Букіника, Ф. М. Сенгалевича, а також людей, що зберегли пам'ять про Чайковського насамперед як про людину незабутньої доброти,— усе це цінні документи, бо в них насамперед відчувається безпосередність еднання з великим композитором.

До збірника додано карту тих міст і сіл на Україні, де бував і працював Чайковський, хроніку виконання найзначніших його творів і ін.

Кафедра історії музики, опубліковуючи цю частину зібраних матеріалів, певна, що цей збірник послужить закликом до усвідомлення багатющої творчої спадщини великого російського композитора в усій різноманітності її значення.

Зміст збірника має своєю метою розкрити одну з сторін надзвичайно широкої і глибокої теми—„Чайковський“. Збірник є посильним відзначенням знаменної ювілейної дати — сторіччя з дня народження великого російського композитора, цього палкого поборника творчого труда і краси, невтомного шукача художньої правди, ім'я якого вшановують всі вільні народи великої соціалістичної батьківщини, все прогресивне людство.

Проф. А. В. ОЛЬХОВСЬКИЙ

ВІД УПОРЯДНИКІВ

Роботу над збиранням матеріалів і документів, зв'язаних з темою „Чайковський і Україна“, кафедра історії музики Київської державної ордену Леніна консерваторії ім. П. І. Чайковського почала порівняно недавно. Результатом першого етапу цієї роботи і є даний збірник, що охоплює 1864—1893 рр.—період від першого приїзду Чайковського на Україну і до року його смерті.

З технічних причин в збірник ввійшла лише частина зібраних нами документів і матеріалів. До першого розділу збірника ввійшли уривки з листів П. І. Чайковського до різних осіб, уривки з його щоденників, зв'язані з перебуванням композитора на Україні, а також частина „Музыкальных фельетонів и заметок“ П. І. Чайковського, що стосується постановки в Києві його опери „Опричник“.

З багатьох висловлювань Чайковського у збірнику вміщені лише найяскравіші і найхарактерніші. Деякі з них публікуються вперше. Уривки з неопублікованих листів помічені зіркою (*).

Матеріал для другого розділу взято з різних газет Києва („Киевлянин“, „Киевское слово“, „Заря“, „Паровоз“—1867—1893 рр.), Харкова („Южный край“, „Харьковские ведомости“—1882—1893 рр.) і Одеси („Новороссийский телеграф“, „Одесский листок“, „Одесский вестник“—1871—1893 рр.). Перше згадування про П. І. Чайковського в київській пресі відноситься до 1870 року (повідомлення про вихід з друку творів Чайковського). З харківських газет в нашому розпорядженні були газети лише з 1882 року і тому встановити, в якому році вперше виконувались у Харкові твори Чайковського, нам не вдалося. Перше згадування про Чайковського в Одесі відноситься до 1874 року.

Статті про Чайковського і рецензії про виконання його творів на Україні публікуються в значно скороченому вигляді. Випущено біографічні відомості, вміщений газетами зміст творів Чайковського, деталі постановок і виконання (залишено лише матеріали про перші постановки), замітки про виконання малих інструментальних і вокальних творів, численні статті і замітки про творчість і життя Чайковського, не зв'язане з його перебуванням на Україні, більшість відгуків на смерть Чайковського у формі некрологів, статей про творчість, поем, віршів та ін., а також усі варіанти основних матеріалів, повторювані різними газетами.

В зв'язку з обмеженим розміром збірника всю хроніку виконання найголовніших творів Чайковського на Україні подано в скороченому вигляді в додатках,

а хроніки виконання інших творів не дано зовсім. Примітки нумеруються окремо для кожного розділу.

В третьому розділі — спогади, що публікуються вперше, належать особам, які були знайомі з Чайковським особисто або зустрічалися з ним на Україні під час його приїздів. Особливий інтерес становлять спогади учня П. І. Чайковського, професора-орденоносця О. В. Химиченка, який люб'язно дав нам можливість опублікувати два листи П. І. Чайковського до нього і два портрети з автографом, подаровані йому покійним композитором.

Карта з хронографом, додана до збірника, вказує на місця і роки перебування П. І. Чайковського на Україні. Список творів, над якими П. І. Чайковський працював на Україні, складений за згадуваннями про це в його листах і, можливо, дальша розробка теми поширить цей список.

В коротких примітках пропущено імена багатьох артистів столичних театрів, які працювали недовго або тільки гастролювали на Україні.

Серед ілюстрацій уперше публікуються два портрети П. І. Чайковського, що належать проф. О. В. Химиченку.

Усі скорочення в листах Чайковського і в рецензіях позначено трьома крапками (...).

Уривки з неопублікованих листів друкуються за оригіналами, що зберігаються в Будинку-музеї П. І. Чайковського в Клину. Газетні матеріали дано за архівами газет, що зберігаються в бібліотеках ім. В. І. Леніна в Москві, Академії наук УРСР і ім. ВКП(б) в Києві.

Спогади зібрано від осіб, що проживають у Києві, Харкові і Кам'янці.

Упорядники збірника висловлюють глибоку подяку Ю. А. Давидову і іншим співробітникам Музею Чайковського в Клину, співробітникам газетних відділів АН УРСР і бібліотеки ім. ВКП(б), а також усім особам, які подали свої спогади про П. І. Чайковського, за допомогу і чуйне ставлення до нашої роботи.

З ЛИСТІВ І ВИСЛОВЛЮВАНЬ П. І. ЧАЙКОВСЬКОГО

Тростянець ¹, 28 липня [1864 р.].

... Живу я дуже спокійно... „Гроза“ ² моя сильно посувається...

З листа до О. І. Давидової ³, Ж. Ч. *), т. I, стор. 191.

Кам'янка ⁴ [1865 р.].

... Ніколи в житті не проводив приємнішого літа...

З листа до О. І. Давидової, Ж. Ч., т. I, стор. 196.

Москва, 25 квітня [1866 р.].

... Я як обітованого раю жду тепер літа, бо сподіваюсь, що в Кам'янці знайду спокій, забуття всіх невдач і здоров'я...

З листа до Ан. Чайковського ⁵, Ж. Ч., т. I, стор. 241.

Соєн, 7 червня [1870 р.].

... Жагуче бажання провести хоч кілька годин у Кам'янці доводить мене до сліз і спомин про минуле літо, проведене з вами, терзає мене...

З листа до М. Чайковського ⁶, Ж. Ч., т. I, стор. 346.

Київ, 5 липня [1872 р.].

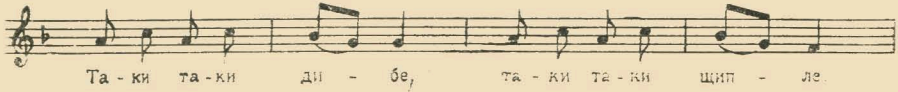
... Ми попали на „Александра“ (один з дніпровських пароплавів), їхали дуже добре і майже весь час грали в пікет. У Києві вже перебуваємо третій день і сьогодні їдемо об 11 год... Ввечері були в театрі („Птички певчие“) і пили чай у саду. Вчора оглядали вранці Софіївський собор. Після обіду поїхали до Лаври, де дуже приємно провели час, потім були в Шато де флер ⁷, вечеряли дома (спинились ми в Гранд-Отелі). Сьогодні вранці їздили знову до Лаври... Взагалі Київ, як завжди, справив на мене чудове враження...

З листа до Ан. Чайковського, Ж. Ч., т. I, стор. 378.

*) Ж. Ч.—М. И. Чайковский. Жизнь П. И. Чайковского, вид. П. 1900-03 р.

Москва, 13 лютого [1873 р.].

... Про виконання моєї симфонії⁵ ти вже, мабуть, знаєш з газет. Додам від себе, що вона мала великий успіх і особливо „Журавель“ дістав найпохвальніші відзиви. Честь цього успіху я приписую не собі, а справжньому композиторові цього твору—Петрові Герасимовичу⁹, який у той час, як я писав і награв „Журавля“, весь час підходив до мене і підспівував:

З листа до М. Чайковського, Ж. Ч., т. I, стор. 402.

Київ, 11 червня [1873 р.].

... Вчора по дорозі від Ворожби до Києва, після довгого охолодження до музики, в мені раптом, ні з того, ні з сього, все заграло і заспівало. Один ембріон в В-dur запанував у голові і раптом захопив мене аж до наміру на симфонію. Раптом було вирішено кинути стасовську „Бурю“¹⁰, яка не клеїлась, і присвятити літо симфонії, що повинна затьмити все, досі написане. Ось цей ембріон*):

З щоденника П. І. Чайковського, Ж. Ч., т. I, стор. 408.

Кам'янка, 21 травня [1874 р.].

... Я добре працював сьогодні, бо написав цілих чотири варіації¹¹. Вранці тільки тур саду зробив і потім працював, а о 12^{1/2} закінчив...

З щоденника П. І. Чайковського, стор. 24.

Низи¹², 18 червня [1874 р.].

... Мое життя тут так встановилося, що для кореспонденції (взагалі неприємної) не вистачає часу... Я наслідуюсь проти твоїх порад все таки писати „Вакулу“¹³...

З листа до М. Чайковського, Ж. Ч., т. I, стор. 439.

*) Пізніше ця тема послужила для однієї з шести фортепіанних п'єс ор. 19—Capriccioso.

Низи, 17 липня [1874 р.].

...Тільки вчора довідався я, що в Одесі дається „Опричник“ і що Ви були такі ласкаві взятися за роль Морозової. Цю роль я писав для Вас і Ви не повірите, до чого мені приємно знати, що моя мрія перетворюється в дійсність...

З листа до Є. А. Лавровської¹⁴.

Київська опера

Вівторок, 17 грудня 1874 р.

Читач, гадаю, не дорікатиме мені, якщо я скажу йому сьогодні кілька слів про стан російської оперної сцени в Києві, де я тількищо провів кілька днів.

Я втішаю себе солодкою надією, що не весь читаючий люд у Москві цілком поринув в інтереси нашої італійської опери, яка, побіжно кажучи, переходить поступово з сфери мистецтва в область афери і незабаром, на велике моє задоволення, вийде зовсім з меж моєї музикальної компетентності.

Справді, побувавши в театрі в Києві, де я чув оперу в справжньому розумінні цього слова, я більш ніж колинебудь відчув те ганебне становище, в яке ставить російське музикальне мистецтво афера італійської опери, що звила собі, під заступницьким крильцем дирекції театру, тепле гніздечко в Москві.

Отже, я провів кілька днів у Києві і ознайомився з тамтешньою оперою. На чолі адміністрації стоїть п. Сетов¹⁵, високоталановитий співак і актор, який подвизався колись з величезним успіхом на сцені петербургській, потім перейшов на московську, після чого був головним режисером на обох столичних сценах і, нарешті, посідав за останні роки місце викладача вокально-драматичного мистецтва при театральному училищі в Петербурзі. Пан Сетов тільки з нинішнього року став антрепренером київського міського театру, і слід дивуватись енергії, майстерності, спритності, знанню справи, які він виявив, поставивши своє підприємство за такий короткий час на таку високу точку, що хіба тільки петербургська російська опера, — яка хоч останнім часом і багато втратила від свого колишнього блиску, але все ще надзвичайно добре керована, — може витримати переможне порівняння з київською. Персонал п. Сетова дуже багатий. У жіночому персоналі найбільшу увагу звертають на себе співачки: пп. Ільїна, Массіні, Люденко, Пускова, Махіна, в чоловічому: пп. Орлов, відсутність якого така відчутна для петер-

бургської опери, Стравінський, Ляров, Соколов, Андрієвський. Крім того, у п. Сетова гостює в даний момент пані Меньшикова, а в найближчому майбутньому чекають пані Лавровську, з якою він уже уклав угоду.

Оркестром керує один з кращих учнів, випущених петербургською консерваторією за часів А. Рубінштейна¹⁶, п. Альтані¹⁷. Режисером київської опери є п. Каратигін, який багато років прослужив на цій посаді при петербургській російській опері. Потім п. Сетов має в своєму розпорядженні прекрасно організований хор, добру балетну трупу, кількох декораторів, словом, все, що становить неминучу приналежність оперної сцени. Щодо костюмів, то ця частина справи перебуває в розпорядженні пані Сетової і доведена нею до такої високої досконалості, що своєю витонченістю, багатством і історичною правильністю костюмів київський театр ніяк не поступається перед петербургським і незрівнянно вище стоїть, ніж московський.

П. Сетов додержується розумного правила—ставити опер не багато, але зате ставити добре. Чи не краще, справді, по три рази послухати кілька опер, ретельно зрепетированих, прекрасно поставлених, виконуваних артистами не тільки хорошими, але й твердими в своїх партіях, ніж по одному разу побачити безліч різних опер, без ладу, без ансамблю, абияк відбутих, аби тільки в друкованому репертуарі красувалась ціла сторінка, сповнена назв італійських оперних виробів, як це робиться у нас в Москві. З вересня, на початку якого відкрився сезон, на київському театрі йшло шість опер, а саме: „Жизнь за царя“, що витримала вже сімнадцять вистав, „Фауст“, „Линда“, „Трубадур“, „Галька“ і „Опричник“. За моє короткочасне перебування в Києві мені довелося бути присутнім на виставах: „Трубадура“, „Гальки“ і „Опричника“. В першій з цих опер я чув добре всім відому пані Меньшикову, голос якої ще ні на волосинку не втратив своєї свіжості, не менш відомого п. Орлова з його феноменальним голосом і грою, яку відтоді, як цей співак покинув м. Москву, не можна й впізнати, потім пані Ільїну, співачку з величезним, сильним і разом з тим надзвичайно приємним *mezzosoprano*, баритона п. Соколова, молодого чоловіка, сповненого найдорогоцінніших задатків, і баса п. Лярова, густий, могутній басовий орган якого не має собі рівного в Росії, якщо не вважати п. Васильєва, що співає на Маріїнській сцені. В „Гальке“ головні ролі були виконані пані Меньшиковою і п. Орловим. В цій милій опері я особливо цінив хор, який старанням капельмейстера п. Альтані і його помічника п. Гекеля доведений до вищої міри досконалості. В Москві такого хору ніколи не чули. Тут же в третій дії я бачив дуже хорошу балетну трупу п. Сетова.

Тепер хай дозволено мені буде трохи довше спинитись на виконанні „Опричника“, перша вистава якого відбулась у понеділок, 9 грудня. Читачеві, можливо, не зовсім невідомо, що я маю дуже близьке відношення до цього лірико-драматичного твору і, можливо, саме через цю близькість я вбачаю в ньому таку безліч хиб як з

боку музикального, так і особливо з боку сценічного, якої не помітити і найзловмісніше критичне єхидство. Ось чому, вирушаючи до Києва, я мав сумнів, щоб провінціальна сцена могла успішно справитися з оперою важкою щодо музики і невдячною щодо сценічного ефекту; той факт, що „Опричник“ не зазнав фіаско в Петербурзі, я пояснював привабливістю і чудовою обстановкою блискучої столичної сцени. Мої сумніви були, проте, безпідставні. Я сміливо стверджую, — що за винятком оркестру, який, хоч складений і непогано, а керується дуже добре, але через неповноту, недостатність і відсутність рівноваги між струнною і духовою групами аж ніяк не можна порівнювати з прекрасним оркестром п. Направніка¹⁸, та ще крім декораційної частини, — за винятком, кажу, цих важливих факторів успіху оперного виконання, „Опричник“ іде в Києві в усякому разі не гірше, ніж у Петербурзі. Якщо в столиці головні ролі були доручені прекрасним артистам, талантові і вмілої яких автор зобов'язаний тим, що його опера не провалилась, то в Києві розподіл ролей не лишив бажати нічого кращого. Почати з того, що п. Орлов, який за винятковістю своїх незрівнянних вокальних засобів ледве чи не один тільки й може справитись з важкою, непрактично написаною роллю Андрія, — співав у Києві так само добре, сильно, тепло, могутньо, як і в Петербурзі. Пані Массіні (Наталія) виконала свою партію з чудовою пристрасністю, розумом і почуттям. Пані Ільїна в партії Морозової проявила і могутній, надзвичайно красивий голос, і сильний драматизм. П. Стравінського, як молодого артиста, що тільки починає співати, звичайно, не можна поставити поруч з таким зрілим, першорозрядним артистом, як п. Мельников, проте ж його прекрасний голос і жвава гра висунула не особливо багату і вдячну роль Вязьмінського на першій план. Роль Басманова була доручена улюбленій київській публіці пані Пусковій, який автор повинен бути глибоко вдячний за те, що, взявшись за другорядну роль, вона вже самим своїм з'явленням серед дійових осіб сприяла загальності ансамблю. Ця артистка і в незначній партії Басманова знайшла проте ж нагоду блиснути красою свого сильного, могутнього контральта.

Щодо загального музикального виконання, правильності темпу, чистоти, нюансировки у цілому і в деталях, — то воно не залишало бажати нічого кращого. Не можна не дивуватись, яким чином капельмейстер п. Альтані, талантові і енергії якого слід найбільше приписати успішність ансамблю, міг, при обмеженому складі свого оркестру, вийти переможцем з виконання партитури, розрахованої на оркестрові засоби великої столичної сцени.

Декорації нові і дуже красиві. Не можна вимагати, щоб приватний театр, який до того ж тільки починає свою діяльність, міг у цьому відношенні зрівнятися з прекрасною декораційною обстановкою Маріїнського театру, і я пішов би проти свого сумніння, коли б сказав, що Київ у декораціях не відстав від Петербурга, — проте вони аж ніяк не перешкоджають загальності художнього враження. Про костюми я вже казав: такої розкоші, багатства і разом

з тим такого ретельного додержання історичної правильності я не бачив ніде, крім першокласних європейських сцен.

Хай не нарікає на мене читач, якщо я дозволив собі обтяжувати його увагу докладними відомостями про чуте мною на київській сцені. Багато говорячи про виконання в Києві „Опричника“, я керувався зовсім не авторським самолюбством, яке в наївності своїй розраховує, що публіка так само цікавиться долею його музикального дітища, як і сам автор, а бажанням дати поняття тим з читачів, яких поширення і успіхи рідного мистецтва цікавлять більше від трелей пані Марімон і манірних поз п. Капуля, про те, до якої міри приватна підприємливість в справі мистецтва переважає перед чиновницьким керуванням оперною справою. Мені б хотілося, щоб хоч мала частина читаючої публіки відчула сором за ту ізольованість від участі в поступному русі російського мистецтва, в яку театральна адміністрація ставить Москву, віддаючи і себе, і російських артистів, і російську публіку з руками і ногами в безконтрольне розпорядження жадібних, хижих птахів, які, зза моря налітаючи на нас, наситивши свою утробу, спустошивши нашу країну і знесиливши добрий ґрунт, полетять назад, та ще посміються з нас...

З книги „Музыкальные фельетоны и заметки П. И. Чайковского“ [1868—1876 pp.].

Москва, 12 вересня [1876 р.].

... Ти знаєш, що я приїхав до Вас у Вербівку¹⁹ останнього разу в жахливому стані і з убивчо розладнаними нервами. Досить було провести два тижні там, щоб набратись духу і дістати примирительний погляд на життя...

З листа до Л. Давидова²⁰, Ж. Ч., т. I, стор. 499.

Кам'янка, 27 серпня 1877 р.*

... Як і раніше, я охоплений шаленою пристрасною до полювання і випускаю по 30 зарядів на день... Я закінчив інструментовку жершої картини²¹ і роблю тепер клавіраусцуг...

З листа до Ан. Чайковського.

Москва, 12 вересня 1877 р.*

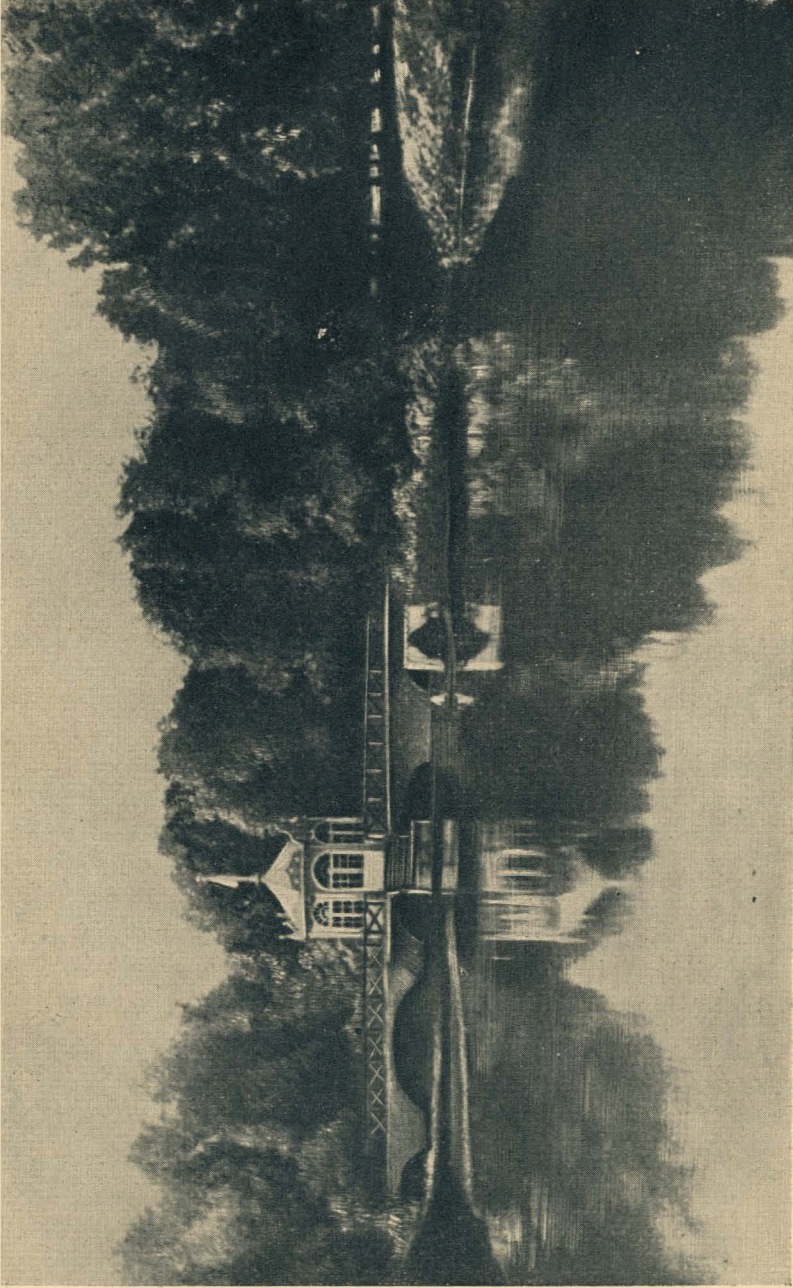
... В Києві я лишився на дві доби і провів їх удвох з Альошею²² надзвичайно приємно. Ми оглянули з ним усе, що є цікавого; погода була прекрасна. Слухав я там „Травіату“, сидючи в глибині ложі і ховаючись від багатьох знайомих. Мені дуже сподобалась співачка Павловська...²³

З листа до Ан. Чайковського.

Кам'янка, 23 квітня [1878 р.].

... Робота у мене йде добре. Тепер я закінчую фортепіанну сонату²⁴. Як тільки закінчу її, то візьмусь за дрібні п'єси і за романси...

З листа до Н. Ф. фон Мекк²⁵.

Браїлов. Парк, в якому часто робив свої прогулянки П. І. Чайковський.

Кам'янка, 27 квітня 1878 р.*

... Життя ввійшло в сталі форми. Вранці, після чаю, робиться невелика прогулянка. Потім заняття до обіду. Заняття йдуть добре. Відтоді як ти поїхав, я написав три частини сонати, вальс і ще одну п'єсу²⁶. Я давно не перебував в обстановці, такій зручній для писання. Ніхто мені не заважає. Після обіду йду писати листи, робити коректуру, надіслану мені Юргенсоном²⁷, потім гуляю один. Весь вечір сиджу в домі і досить багато граю...

З листа до Ан. Чайковського.

Кам'янка, 30 квітня 1878 р.

... Дуже благотворно і заспокійливо впливає на мене цей спосіб життя. Працюю я цілком вдосталь. Соната вже зовсім готова. Готові також дванадцять п'єс середньої трудності для фортепіано соло²⁸, зрозуміло, все це тільки начорно. Завтра візьмусь я за збірник мініатюрних п'єс для дітей. Я давно вже подумував про те, що не завадило б сприяти в міру сил збагаченню дитячої музичальної літератури, яка дуже небагата. Я хочу зробити цілий ряд маленьких уривків безумовної легкості і з привабливими для дітей заголовками, як у Шумана. Потім візьмусь за романси, скрипкові п'єси...

З листа до фон Мекк.

Кам'янка, 1 травня 1878 р.*

... Пишу вдало і досить багато... Я його [Модеста] засадив за роботу: наказав йому скласти мені сценаріум для опери з „Ундины“ Жуковського. У мене з'являється спокуса знову написати музику на цей сюжет і цього разу цілком добре...

З листа до Ан. Чайковського.

Браїлов²⁹, 21 травня 1878 р.

... Моє браїловське життя ввійшло вже в правильний, рівномірний обіг. Вранці після кофе йду гуляти в сад і, обійшовши його, входжу в малі дерев'яні ворота, що є в стіні, приблизно проти конюшень, перелізаю далі через рів, і передо мною невіддалік відкривається той здичавілий сад, серед якого перекликання іволги і тьохкання солов'я виділяються найчудовіше, де, мабуть, не зважаючи на близькість, ніхто ніколи не буває, бо стежки заросли так густо, зелень така свіжа і чиста, що можна уявити себе денебудь у далекому лісі. Тут я спочатку ходжу, а потім сідаю денебудь у густій тіні і проводжу так близько години. Ні з чим не можна зрівняти ці хвилини самотності серед зелені квітів... Ніколи за кордоном, серед найвразливіших красот розкішної південної природи, я не знаходив тих хвилин святого захвату, захвату від споглядання природи, яке вище навіть від насолоди мистецтвом...

З листа до фон Мекк.

Браїлов, 23 травня 1878 р.

... Яке корисне, яке благотворне для мене це самотнє перебування у Вашому незрівнянному Браїлові! Скільки сил я тут наби-

раюсь, скільки я передумав тут корисних думок для керівництва в майбутньому! Незабутні, чудові дні, які минають, як сон, до того непомітно швидко, що я зараз здивувався, згадавши, що завтра вже тиждень мого перебування в Браїлові...

З листа до фон Мекк.

Браїлов, 25 травня 1878 р.

... Мені дуже подобається народний тутешній костюм. У чоловіків він швидше польський, ніж південно-руський; у головній зачісці цілніше збереглася давня традиція, ніж у Київській губернії; у жінок красиві голівні убори; у дівчат якісь шапочки з штучних квітів і інші більш-менш яскраві прикраси. Майже у всіх чудове коралове намисто. Весь двір³⁰ був наповнений групами, що сиділи і щось їли. Сліпі грали на своїх кумедних лірах і співали канти. Жінки сліпі сиділи всі вкупі і співали хором...

З листа до фон Мекк.

Браїлов, 27 травня 1878 р.

... В моєму портфелі тепер ціла маса ескізів. Я написав, крім скрипкових п'єс, шість романсів³¹, близько дюжини фортепіанних п'єс, альбом маленьких п'єсок для дітей, числом двадцять чотири³², велику сонату, всю літургію Іоанна Златоуста. Потрібно буде багато часу, принаймні місяця півтора наполегливої роботи, щоб усе це привести до ладу і переписати...

З листа до фон Мекк.

с. Низи, 6 червня [1878 р.].

... Сюди ми потрапили через посилену просьбу хазяїна мого, М. Кондратьєва, мого старого і доброго друга, у якого колись я гостював кожного літа. Тут я написав усього „Вакулу“ і багато інших речей...

З листа до фон Мекк.

Київ, 12 червня 1878 р.

... А Київ усе таки чудове місто. Я проводжу тут добу почасти тому, що треба було зробити деякі покупки і в тому числі нотного паперу, почасти тому, що люблю Київ...

З листа до фон Мекк.

Київ, 12 червня 1878 р.

... Ввечері знову гуляв у Царському саду і милувався краєвидом Дніпра. Потім був у „Château des fleurs“, де з нагоди свята було дуже шумно і людно... Сьогодні їдемо до Кам'янки...

З листа до фон Мекк.

Вербівка, 4 липня [1878 р.].

... Соната вже давно готова і сьогодні я взявся переписувати кілька романсів, написаних почасти за кордоном, почасти у Ка-

м'янці в квітні. Один з цих романсів, переписаний сьогодні, написаний на текст Лермонтова: „Любовь мертвеца“...

3 листа до фон Мекк.

Вербівка, 31 липня 1878 р.*

... Я все сиджу над коректурою „Онегіна“...

3 листа до Ан. Чайковського.

Вербівка, 2 серпня 1878 р.

... Вчора ввечері я зіграв своїм усього „Онегіна“. Враження їх були для мене найсприятливіші. Мені сором признатися в цьому, але не приховую від вас, що я сам мав насолоди не менше від них...

3 листа до фон Мекк.

Браїлов, 16 серпня 1878 р.*

... Я прийшов до цілком непохитного висновку, що я можу знайти повне задоволення від життя тільки в формі сільського і здебільшого самотнього життя... Я створений для такого життя. Тільки серед сільського простору, тиші і самотності я міг би розкривати свої листочки, жити нормальним життям...

3 листа до М. Чайковського.

Вербівка, 25 серпня 1878 р.

... В Браїлові мені довелося записати на папері ескіз оркестрового скерцо. Як тільки я це зробив, у мене в голові зародився цілий ряд п'єс для оркестру, з яких має утворитись сюїта на манер Лахнера. Приїхавши до Вербівки, я відчув, що рішуче не можу йти проти свого внутрішнього поривання і тому поспішив написати ескізи цієї сюїти. Я працював з такою насолодою, з таким захопленням, що буквально не помічав, як минали години.

Тепер три частини цієї майбутньої оркестрової п'єси готові, четверта злегка намічена, а п'ята сидить у голові. Сюїта складатиметься з п'яти частин: 1) Інтродукція і фуга, 2) Скерцо, 3) Andante, 4) Інтермеццо (Echo du bal), 5) Рондо...

3 листа до фон Мекк.

Кам'янка, листопад 1878 р.*

... Погода надзвичайно добра. В саду досі й дерева ще не зовсім оголились... Мені дуже приємно тут. В дорозі я то трохи нудгував, то, навпаки, відчував приємне почуття спокою. Але взагалі кажучи, мені не вистачає для мого повного щастя... щоб я став писати, а то мені все здається, що я втратив здатність писати...

3 листа до Ан. Чайковського.

Кам'янка, 6 листопада 1878 р.*

... Я цілком щасливий і спокійний. Мені надзвичайно приємно тут; я знайшов у Кам'янці те відчуття спокою в душі, якого марно

1803769

шукав у Москві і Петербурзі. Не створений я для життя в цих столицях...

З листа до Ан. Чайковського.

Кам'янка, 9 листопада 1878 р.*

... Я... зробив коректуру дванадцяти п'єс, зробив деякі поправки в партитурі „Вакули“ і, нарешті, взявся докінчувати сюїту...

З листа до Ан. Чайковського.

Кам'янка, 15 листопада [1878 р.].

... Я закінчив начорно свою сюїту³³; вона складатиметься з п'яти невеликих частин:

- 1) Introduzione e fuga.
- 2) Scherzo.
- 3) Andante melancolico.
- 4) Марш ліліпутів.
- 5) Танець велетнів.

Признаюсь, я б дуже бажав, щоб вона була виконана в Москві, в нинішньому ж сезоні...

З листа до П. І. Юргенеона.

Флоренція, 20 листопада 1878 р.

... Треба буде прочитати кілька творів про життя Іоанни д'Арк. Думка написати на цей сюжет оперу прийшла мені в Кам'янці при перегортанні Жуковського. Для музики є чудові дані і сюжет ще незаяложений...

З листа до фон Мекк.

Кам'янка, 12 квітня 1879 р.*

... Почав працювати і сюїта моя, нарешті, стала рішуче наблизатись до кінця...

З листа до Ан. Чайковського.

Кам'янка, 14 квітня 1879 р.

... Опера³⁴ моя покищо лежить у моєму портфелі. Тепер я працюю над сюїтою. Сьогодні закінчив партитуру і завтра берусь за чотириручний переклад. Я вирішив зробити його сам... Я попрацюю над сюїтою ще тижнів два. В Браїлові хочу віддатись безроздільно дедалі більшій любові моїй до природи. Немає місця в усьому світі, яке б давало мені щодо цього так багато простору...

З листа до фон Мекк.

Кам'янка, 16 квітня 1879 р.*

... Коли б я не боявся викликати в тобі заздрість, я почав би з того, що описав би тобі, як надзвичайно тепер добре тут, які бувають прекрасні ранки, які незбагненно красиві заходи сонця і місячні ночі з солов'ями, як дерева розпукуються, які іноді зі мною бувають екстази від усіх цих красот!..

З листа до Ан. Чайковського.

Кам'янка, 21 квітня 1879 р.

... Весна робить велетенські успіхи. Бузки починають розпукуватись і конвалії вже злегка появляються... Сьогодні, мабуть, закінчу сюїту...

З листа до Ан. Чайковського.

Кам'янка, 21 квітня 1879 р.

... З нетерпінням, з невимовно солодким стисканням серця думаю про майбутню поїздку до мого чудового, милого Браїлова.

Сьогодні гадаю закінчити переклад на фортепіано останньої частини сюїти...

З листа до фон Мекк.

Кам'янка, 23 квітня 1879 р.*

... Привітай мене! Я закінчив нарешті сюїту і маю право приступити до опери, що я і зроблю цими днями...

З листа до Ан. Чайковського.

Тартаки²⁵, 6 травня 1879 р.

... Цілий день я проводжу в гулянні, мріях, читанні, грі і мовчу. Бідна партитура моя жде мене в Кам'янці і мучається в тузі розлуки зо мною. Зате, повернувшись до Кам'янки, я, мабуть не розлучуся з нею вже до того часу, поки вона не буде готова...

З листа до П. І. Юргенсона.

Браїлов, 9 травня [1879 р.]

... Слухав лірні співи сліпих. Вони називаються лірними за назвою акомпануючого інструмента — ліри, яка, проте, з античною лірою нічого спільного не має. Цікаво, що всі сліпі співці в Малоросії співають один і той же вічний мотив і з тим самим нагришем. Я почасти скористався цим мотивом і в першій частині мого фортепіанного концерту³⁶.

З листа до фон Мекк

Фастів, 13 травня 1879 р.*

... Немає ніяких слів, щоб передати чарівність цього лісу! Ніби це не в реальному, а в якомусь казковому світі відбувається!..

... Проте, я радий, дуже радий їхати додому. Мені страшенно жаль стількох марно витрачених днів. Як би посунулась моя партитура, коли б я тихо сидів дома? Взагалі я в Браїлові не нудьгував,— але й діставав не таку насолоду, як минулого року...

З листа до Ан. Чайковського.

Кам'янка, 15 травня 1879 р.*

... Тепер я вирішив узятись добре за роботу і з невеликими перервами працювати щодня до 5 години... Сьогодні дуже багато написав. Погода стоїть чудова...

З листа до Ан. Чайковського.

Кам'янка, 16 травня 1879 р.

... Вчора я взявся за роботу і хочу працювати з великим завзяттям, щоб до осені партитура була цілком готова...

З листа до фон Мекк.

Кам'янка, 18 травня 1879 р.*

... Працюю я всі ці дні дуже ретельно...

З листа до Ан. Чайковського.

Кам'янка, 22 травня [1879 р.]

... Я став працювати дуже ретельно. Інструментовка опери— заняття дуже приємне, яке не вимагає сильного напруження, і могло б дати мені багато задоволення, коли б я не мав слабості вічно поспішати і впадати в одчай від обмеженості часу і здібностей. Хотілося б закінчити все за одну мить, а тим часом потрібно кілька місяців наполегливої праці, щоб написати велику оркестрову оперну партитуру. Проте ж, перша дія днів через десять буде у мене готова...

З листа до фон Мекк.

Кам'янка, 24 травня 1879 р.

... Я в повному розумінні слова насолоджуюсь життям. І як небагато потрібно для того, щоб я був задоволений: робота, що йде пристойно, можливість щодня робити лісні прогулянки...

З листа до П. І. Юргенсона.

Кам'янка, 25 травня 1879 р.*

... В музикальному [відношенні]—відзначу такі факти: 1) Перша дія моєї опери скоро буде готова; 2) Акулина, яка пере поруч зі мною, цілий день співає і заважає працювати; 3) Солов'ї майже перестали співати...

З листа до Ан. Чайковського.

Кам'янка, 28 травня [1879 р.]*

... Сьогодні перша дія опери буде у мене зовсім готова і я одразу ж візьмусь за другу. Якщо піде все так само добре, то до осені опера може бути зовсім готова. Це було б дуже приємно...

З листа до Ан. Чайковського.

Кам'янка, 4 червня [1879 р.]

... З сьогоднішньою поштою я посилаю Вам, милий друже мій, надруковані скрипкові п'єси, присвячені Брайлову...

З листа до фон Мекк.

[Кам'янка,] 20 червня 1879 р.

... Виїжджаю сьогодні ввечері, завтра вранці буду в Києві. Проведу там весь день і придбаю різні потрібні мені речі, як от: нотного паперу, цигарок, книг і т. п. Завтра ж увечері по Курсько-Київській і потім по Сумській лінії поїду до Сум і на село до мого приятеля Кондратьєва...

З листа до фон Мекк.

Низи, 27 червня 1879 р.

... Я досить сильно люблю місце, де знаходжусь тепер. Це долина чудової річки Псел. Вона протікає поруч з домом, у саду, зарослому віковими деревами, дуже старому і красиво розташованому. Тут я в старі роки жив і працював. У 1874 р. тут протягом трьох літніх місяців я написав усього „Кузнеца Вакулу“...

З листа до фон Мекк.

Кам'янка, 28 червня [1879 р.].

... Признатись, я дуже стомився від роботи. Але зате, їй-богу, опера буде цього разу пристойна. Грішна людина, я ні-ні, та й захоплюсь нею...

З листа до П. І. Юргенсона.

[Кам'янка,] 17 липня 1879 р.

... В даний момент я сиджу над дуже важким моментом опери, а саме, над другою картиною третьої дії... Тут великі хорові маси, багато осіб і сильний драматичний рух... Доводиться напружувати всі свої сили, і в результаті щовечора велика утома...

З листа до фон Мекк.

Симаки⁸⁷, 8 серпня 1879 р.

... Я маю намір тут інструментувати останню дію моєї опери і завтра ж візьмусь за роботу. Я хочу тут збути з рук своїх цю ношу, що так стомила мене; тут я поставлю крапку до великої і складної праці, на яку покладаю великі надії. Тут зітхну вільно і зазнаю ні з чим незрівнянної насолоди від свідомості закінчення важкої справи...

З листа до фон Мекк.

Симаки, 10 [серпня 1879 р.].

... Заняття мої йдуть дуже успішно. Якщо так піде далі, то через два тижні я можу розраховувати закінчити всю роботу. Не можу втриматись, щоб не сказати й сьогодні, що я зазнаю відчуття найповнішого блаженства, що життя моє тут схоже на чудовий сон, що це втілення найзавітніших, ідеальних мрій моїх...

З листа до фон Мекк.

Симаки, 12 серпня [1879 р.] *

... Страшенно стомився від роботи і тому пишу лише кілька слів... Усе те саме; все чудово, все прекрасно, робота йде швидко,—але я стомився і буду дуже задоволений, коли все закінчу... Роботи лишилося приблизно на тиждень...

З листа до Ан. Чайковського.

Симаки, 13 серпня 1879 р. *

...Робота моя йде чудово. Крім опери, яка тижнів через півтора буде цілком готова, я хочу змінити один номер у моїй новій сюїті. Я його вже вчора написав; треба буде тільки один день присвятити на інструментовку. Крім того, необхідно переписати лібретто. Усе це забере у мене два тижні,—ніяк не більше...

З листа до Ан. Чайковського.

Симаки, 22 серпня [1879 р.] *

...Вже здається, чого краще як я тепер живу. Не можна вигадати нічого більш ідеального!—а я все таки не так насолоджуюсь, як би слід було. Причина цього, проте, дуже проста. Мене охопило безумне бажання найшвидше закінчити роботу і я до нестями стирчу за столом. Але, ура! Днів через три все або майже все буде закінчено. Лишиться справжня дурниця! Ось вже зітхну вільно...

З листа до Ан. Чайковського.

Симаки, 28 серпня [1879 р.] *

...Роботи своєї ще не закінчив, але майже все закінчив. Ах, як я згадуватиму Симаки! Як мені добре тут!..

З листа до Ан. Чайковського.

Гранкіно³⁸, 24 вересня [1879 р.].

...Їхав дуже добре і благополучно до самого Харкова. Через те що від приходу кур'єрського поїзда до відходу вечірнього поїзда в напрямі до Гранкіно лишилось 12 годин, то я спинився в гостиниці Grand Hotel... Після пристойного обіду в готелі ходив до театру, де йшов „Фауст“ з Макаровою в Маргариті. Макарова мені дуже сподобалась своєю симпатичністю і хорошим голосом, Борисов (Мефістофель)—голосом, а всі інші—пристойним виконанням...

...Гранкіно зверх сподіванок мені дуже сподобалось. Загалом воно нагадує Вербівку: так само скромно, заспокійливо і мило. В саду є чудові місця і густа березова алея...

З листа до Ан. Чайковського.

Кам'янка, 4 жовтня [1879 р.]*

...Загалом я можу певно сказати, що насолоджуюсь тут життям... Взагалі Кам'янка восени і взимку мені подобається куди більше ніж улітку. Мені, в моїх затишних кімнатках, дуже добре, спокійно і приємно... Я був усі ці дні дуже зайнятий коректурами, завтра буду вільний і хочу весь місяць відпочивати...

З листа до Ан. Чайковського.

Кам'янка, 7 жовтня [1879 р.].

...Коли гостей немає,—мені тут дуже приємно; сидимо всі і шиємо. Я підрубив кілька рушників і зробив мітки...

З листа до Ан. Чайковського.

Кам'янка, 17 жовтня [1879 р.]*

...Почав писати потроху концерт для фортепіано³⁹. Працюю тільки вранці, до сніданку і, дивна річ,—пишу не без якогось напруження, не відчуваю великого нахилу до писання, а з другого боку досвід показав, що і без діла жити не можу. Читаю дуже багато і навіть не без задоволення прочитав філософські статті Соловйова. Здоров'я чудове, сплю добре,—ну, словом, сміливо можна сказати, що почуваю себе щасливим...

З листа до Ан. Чайковського.

Кам'янка, 18 квітня [1880 р.]*

...Про себе скажу, що взагалі почуваю себе тут чудово і в належній мірі відпочиваю від усіх тривог і суєт, яких зазнав на півночі. Весна тут уже вступила в свої права. Потроху займаюсь інструментовкою концерту...

З листа до П. І. Юргенсона.

Кам'янка, 30 квітня 1880 р.

...Третього дня я дістав листа від якогось директора Київського відділу Музикального товариства, який пропонує мені стати на чолі музикальних справ цього товариства, тобто бути директором училища, що там є, і розпорядником концертів. Не задумуючись ані на хвилину, я рішуче відмовився, не зважаючи навіть на те, що Київ, як місто, має для мене багато привабливих сторін. Покуштувавши солодкого плоду свободи, я втратив тепер усяку здатність переносити будьяке ярмо...

З листа до фон Мекк.

Кам'янка, 5 травня [1880 р.]*

...Я всі ці дні з ранку до обіду працюю дуже багато; інструментую фантазію⁴⁰ і роблю коректуру опери⁴¹. Остання робота псує мені багато крові, бо чим далі, тим більше я бачу помилок...

З листа до Ан. Чайковського.

Кам'янка, 12 травня 1880 р.

...Тількищо закінчив інструментовку „Итальянской фантази“. Не знаю, яку власне музикальну цінність матиме цей твір, але задалегідь певний того, що він добре звучатиме, тобто що оркестр ефектний і блискучий. Тепер візьмусь за переклад його в 4 руки і постараюсь, щоб він був якнайлегший...

3 листа до фон Мекк.

Кам'янка, 15 травня 1880 р.*

...Працюю я останні дні як очманілий. У мене на шиї коректура опери,—найогидніше заняття в світі. Але щоб віддатись йому цілком, я повинен спочатку закінчити „Итальянскую фантазію“, і от я засів і так стараюсь, що іноді почувую себе дуже стомленим. На щастя, фантазія майже готова, про що і потрудись при нагоді повідомити Юргенсона...

3 листа до Ан. Чайковського

Кам'янка, 5 червня [1880 р.]*

...Найбільш характеристичною рисою всіх минулих днів було те, що я до самозабуття захопився шуканням грибів. Рішуче для мене це одна з найсильніших насолод...

...Працюю не так посилено, бо тропічна спека, яка вперто стояла багато днів підряд, впливала на мене розслаблююче. Почав фабрикувати вокальні п'єси...

3 листа до Ан. Чайковського.

Кам'янка, 15 червня [1880 р.].

... Я вчора розпочав писати маленькі вокальні п'єси і почав здуєту на слова Толстого: „Минула страсть“⁴²...

3 листа до фон Мекк.

Браїлов, 3 липня [1880 р.].

...Без огиди і не можна братись за музику, яка призначена до прославлення того, що, власне, аж ніяк не захоплює мене. Ні у ювілей високопоставленої особи (яка завжди була мені досить таки антипатична), ні в храмі⁴³, який мені зовсім не подобається, немає нічого такого, що б могло піднести моє натхнення. Тим часом у мене в голові стільки планів, стільки починань усякого роду, за які я охоче взявся б...

3 листа до П. І. Юргенсона.

Симаки, 8 липня [1880 р.].

...Я багато насолоди чекав від Симаків, але дійсність лишила далеко позаду себе найпалкіші мрії... Немає змоги передати словами те, що я відчуваю в цю хвилину. Це така повнота щастя, що стає навіть страшно! Наче сон, від якого скоро доведеться пробу-

дитись. Приїхавши сюди і оглянувши кожний куток дому і саду..., я спустився з саду знайомою стежкою в яр, що йде паралельно з селом, потім піднявся на гору і зупинився, щоб подивитись на загальний краєвид милої, знайомої місцевості. Сонце чудово заходило, а на сході вже красувався повний місяць. Вдалині ліси, Браїлов, поля, зелень... Була хвилина, коли я не міг стримати захоплених сліз!...

З листа до фон Мекк.

Симаки, 15 липня [1880 р.] *

... Я живу тут добре; закінчую коректуру опери, багато читаю і граю, а прогулянки тут незрівнянні!..

З листа до Ан. Чайковського.

[Кам'янка,] 7 серпня [1880 р.].

... Я дуже люблю Київ і хоч не хотів би жити в ньому, але завжди з задоволенням готовий там провести два-три дні. Є там місця в Царському саду, де можна просиджувати з невимовною насолодою цілі години, милуючись красою краєвидів. А яка краса Ботанічний сад, Видубецький монастир (поблизу Лаври), „Кинь-грусть“ і багато інших місць! На жаль, я мусив цілі дні бігати по магазинах і тому встиг бути тільки в Царському саду і в Ботанічному. Вечори проводив у Шато де флер і втішався музикою!!! Щоправда, оркестр там маленький і своїм складом не першокласний, та що значить бути надовго позбавленим задоволення слухати музику!..

З листа до фон Мекк.

Кам'янка, 31 серпня [1880 р.].

... Закінчив переписувати мої нові вокальні твори і вже відіслав їх до Юргенсона. Крім того, зробив капітальну переробку моєї увертюри „Ромео и Юлія“, яка буде заново видана. „Орлеанская дева“ цілком готова для друку...

З листа до фон Мекк.

Кам'янка, 31 серпня [1880 р.] *

... Я взявся з великою ретельністю за Бортнянського⁴⁴, щоб якнайшвидше покінчити з ним... Поговори, будь ласка, але якнайполітичніше, з П. І. з приводу того, як він гадає винагородити мене за нестерпну працю над Бортнянським... Почуваю, що коли я не матиму на увазі доброї винагороди, терпець мені урветься і я не матиму сил примушувати себе перемогти огиду...

З листа до Ан. Чайковського.

Кам'янка, 9 вересня [1880 р.].

... Сьогодні я не витримав і трохи зайнявся проектуванням майбутньої симфонії⁴⁵, і що ж?—Зразу ж я став і здоровий, і бадьо-

рий, і спокійний. Виявляється, що, за винятком подорожі, я не можу й двох днів прожити без діла...

З листа до фон Мекк.

Кам'янка, 21 вересня [1880 р.]*

... Я здоровий і веселий і, уяви, почав дещо пописувати, хоч хотів цілий рік утримуватись від манії до композиторства. Виявилося, що як тільки у мене немає на думці якогонебудь твору, я починаю нудьгувати. А жаль! слід було б трохи освіжити свої творчі сили...

З листа до Ан. Чайковського.

Кам'янка, 25 вересня [1880 р.]*

... Я написав три частини з мого майбутнього твору, який називатиметься сюїтою для струнного оркестру...

З листа до фон Мекк.

Кам'янка, 6 жовтня [1880 р.]*

... Я дуже багато створив останнім часом; уже написав увертюру для виставки⁴⁶, і також пишу і скоро закінчу серенаду для струнних інструментів...

З листа до Ан. Чайковського.

Кам'янка, 10 жовтня [1880 р.].

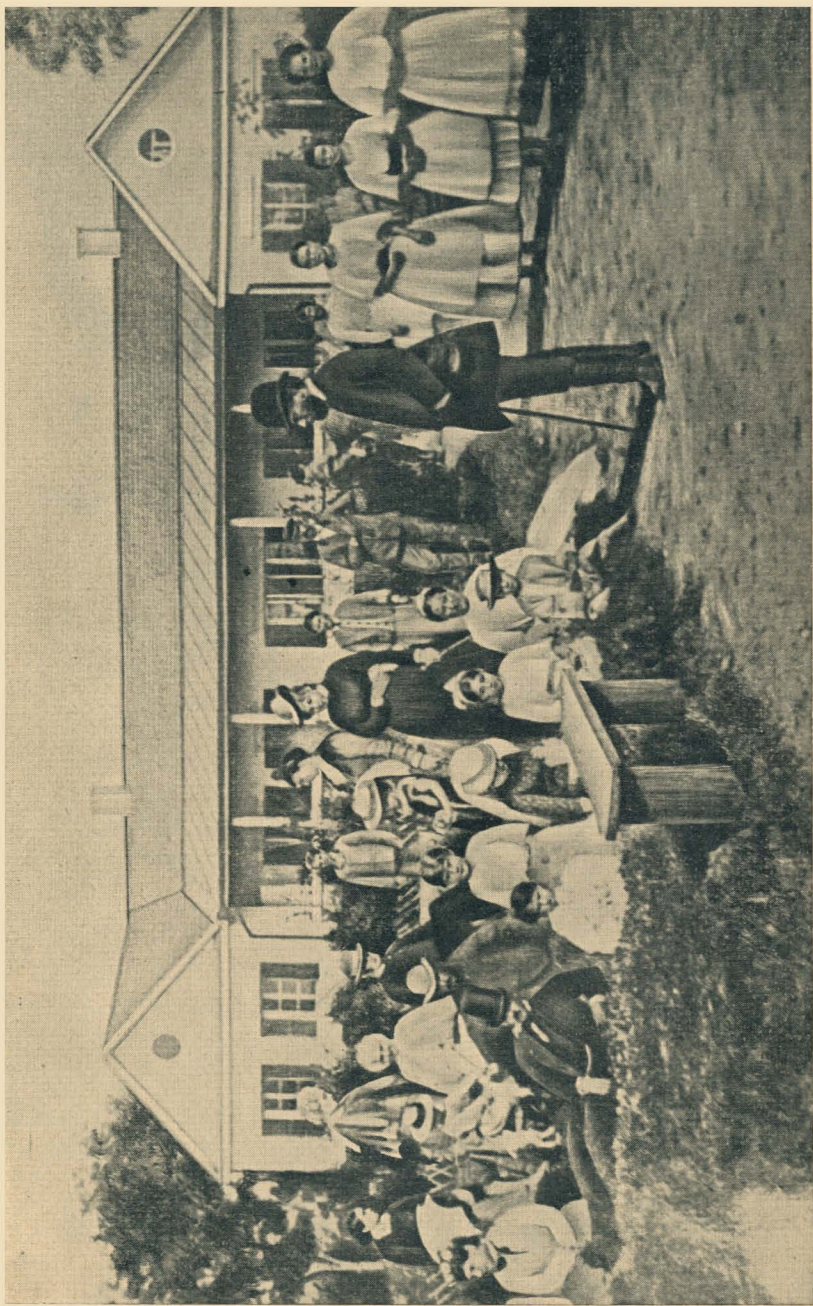
... Я дуже швидко написав дві речі, а саме: 1) велику урочисту увертюру для виставки, на просьбу Мик[оли] Гр[игоровича]⁴⁷, і 2) серенаду для струнного оркестру в чотирьох частинах. Те і друге я тепер потроху оркеструю. Увертюра буде дуже гучна, шумна, але я писав її без теплого почуття любові, і тому художніх якостей у ній, мабуть, не буде. Серенаду ж, навпаки, я написав з внутрішнього спонукання. Це річ відчута, пройнята почуттям, і тому, смію думати, не позбавлена справжніх якостей...

З листа до фон Мекк.

Кам'янка, 27 жовтня [1880 р.].

... Тебе жде неприємний сюрприз. Я несподівано написав серенаду для струнного оркестру в чотирьох частинах і висилаю її тобі післязавтра у вигляді партитури і чотириручного перекладу... Чи тому, що це моє останнє дітище, чи тому, що і справді воно непогане, але тільки серенаду цю я люблю страшенно, і до смерті хочеться якнайшвидше випустити її в світ...

З листа до П. І. Юргенсона.

П. І. Чайковський біля будинку Давидових у Кам'янці.

Київ, 22 грудня [1880 р.] *
12 год. ночі.

... Я почувую себе чудово. Спинився в гостиниці Франція, пообідав, був у двох театрах. В опері давали Лучію і було дуже порожньо. Співачка Небельська (дочка Сетова) не погана, але байдужа і бездушна. В драматичному театрі я бачив те, чого ще ніколи не бачив, тобто абсолютно порожній театр до того, що я і поліцаї були єдиними глядачами...

З листа до Ан. Чайковського.

Кам'янка, 30 квітня [1881 р.].

... Мені сумно взагалі, та воно й природно, але зате я, як і завжди, приїжджаючи з столиць до Кам'янки, почувую себе дома і коли сиджу ввечері в своїй милій кімнатці, зазнаю чудесного відчуття миру і душевного спокою...

З листа до М. Чайковського.

Кам'янка, 4 червня [1881 р.].

... Хочу зайнятись дитячими піснями, а після цього, якщо вистачить бажання і натхнення, візьмусь за оперу. Це тепер єдина форма творчості, здатна викликати в мені захоплення. У мене є в руках дуже пристойне лібретто, одержане мною від К. Ю. Давидова⁴⁸, який сам почав писати на нього оперу, але потім кинув через брак часу. Лібретто основане на „Полтаве“ Пушкіна і складене Буреніним. Отже, знай, що коли я писатиму щонебудь велике, то це буде опера...

З листа до П. І. Юргенсона.

Київ, 2 жовтня 1881 р.

... Приїхав до Києва, спинився в Гранд-Отелі, і зразу ж пішов до наших... Посидівши у них, сховався до опери на півгодини (давали „Жидовку“) і після того повернувся додому...

3-го вранці.

... Я обіцяв сказати тобі, чому я спокійний і бадьорий духом. Сумнівна доля „Орлеанської дівки“ була для мене останніми днями в Москві і особливо в дорозі ножем гострим. Але клин вибивається клином і от я в дорозі все міркував, який би мені знайти сюжет для нової опери (Мазепа мені не подобається, я не можу ним захопитись), і після довгого обдумування я прийшов до думки, що до моїх здібностей найбільше підходить хоч і старий, але вічно новий сюжет „Ромео и Юлія“⁴⁹. І от уже тепер безповоротно вирішено: я писатиму оперу на цю тему. Почувую, що коли постарюсь, вийде добре і це мене цілком примирило з думкою про несталість „Девки“...

З листа до Ан. Чайковського.

Кам'янка, 12 жовтня 1881 р.

... Я не дуже веселий і щасливий, — але живу так собі, думаючи тільки про те, як би швидше закінчити роботу. Уяви собі, що за вісім днів я зробив двадцять перекладів великих двохорних концертів Бортнянського. Лишається ще досить багато, але все таки справа посунулася...

З листа до М. Чайковського.

Кам'янка, 11 травня [1882 р.].

... Я пишу оперу, або принаймні деякі сцени „Мазепи“, ті, які хоч скількинебудь захоплюють мене. Пишу з труднощами, — та, правду кажучи, тут і не можна писати такий серйозний твір, як оперу... Під вікнами вічна метушня і шум... Проте, дещо вийшло пристойно...

З листа до М. Чайковського.

Гранкіно, 24 червня [1882 р.].

... Працюю я наскільки можливо ретельно; тепер опера просу- нулася настільки, що, коли лишусь живий і здоровий, восени почну інструментовку...

З листа до фон Мекк.

Кам'янка, 26 липня 1882 р.

... Ви питаєте, що я пишу? Досить довго я нічого не писав, бо не мав бажання писати; потім почав потроху продовжувати музику на лібретто „Мазепа“, зроблене Буреніним для Давидова і одержане мною ще минулого року від цього останнього. Пишу далеко не з колишньою легкістю, повільно, з оглядкою, без захо- плень і захватів. Не знаю, що з усього цього вийде...

З листа до С. І. Тавєєва.

Кам'янка, 23 серпня [1882 р.].

... Провівши в Києві два дні в безперервному усвідомлюванні безмежності щастя бути вільним і далеким від московської суєти, я приїхав сюди третього дня... встиг уже написати і дуже вдало антракт до другої дії. Я тут знову став людиною, я тут живу, як слід жити розумній істоті, а не як колода, яку всякий може пере- ставити куди завгодно і бити безкарно по найчутливіших місцях...

З листа до М. Чайковського.

Кам'янка, 30 серпня 1882 р.

... Жаль, що я узявся задля грошей написати шість п'єс для фортепіано⁵⁰, які обидва брати Юргенсони мені замовили; це за- важає моему оперному натхненню; я надто вимучую з голови своєї музику і для опери і для п'єс і в результаті від постійного напру- ження погано, неспокійно сплю...

З листа до М. Чайковського.

Кам'янка, 15 вересня [1882 р.].

... Я закінчив писати оперу і берусь за оркестровку. Мені

здається, що буде хороша опера, мені здається, що цього разу я не призведу тебе до збитків, мені здається, що і публіка, і співаки, і я, і Юргенсон будуть задоволені, а проте чорт його знає!..

З листа до П. І. Юргенсона.

Кам'янка, 20 вересня 1882 р.

... Закінчивши оперу і покінчивши з фортепіанними п'єсами, я відчув надзвичайно добрий стан розумовий і моральний, що відбився зразу ж і на фізиці...

З листа до М. Чайковського.

Кам'янка, 20 вересня 1882 р.*

... Почав інструментовку опери. Як добре у мене звучатиме інтродукція (в якій зображається Мазепа і знамените шалене скакання на коні)!!!

З листа до М. Чайковського.

Вербівка, 24 вересня [1883 р.]*

... От уже два дні діяльно займаються посівом, усі повеселішали і я за інших радію. Як би хотілося самому мати клатик землі і замість писання опер жити в залежності від природи, а не театральних дирекцій. Не можу без хвилювання і страху думати про суджені мені важкі дні в Москві і Петербурзі...

З листа до Ан. Чайковського.

Вербівка, 26 вересня [1883 р.].

... Дуже тихо посувається моя сюїта⁵¹, але, здається, вона буде загалом вдала і я майже певний, що скерцо (з гармоніками) в *andante* (мрії дитини) подобатимуться...

З листа до М. Чайковського.

Кам'янка, 9 жовтня 1883 р.*

... Моя робота йде добре; я вже взявся за фінал Паніної сюїти...

З листа до Ан. Чайковського.

Кам'янка, 12 квітня [1884 р.]*

... В Харкові між двома поїздами я встиг з'їздити до міста, поснідати і погуляти. Проходячи мимо театру, побачив оголошеного на цей вечір „Евгенія Онегіна“. Дуже мені хотілось залишитись, тим більше, що Харків взагалі мені симпатичний... А жаль! Цією нагодою слухати себе, будучи інкогніто, я дуже дорожу...

З листа до Ан. Чайковського.

Москва, 12 квітня 1884 р.

... Мені приємно почувати себе в Кам'янці: так ніби після довгого плавання я опинився в гавані...

З листа до фон Мекк.

Кам'янка, 18 квітня 1884 р.

... Я ще не почав працювати, та й натхнення справжнього немає, але під час прогулянок занушу в свою записну книжечку деякі думки. Вони щось ріденькі і неважні, і я перебуваю взагалі в періоді недовір'я до своїх творчих сил. Але навіть якщо так—тепер це вже не впливає на мене гнітюче. Досить мною написано і не дивно, якщо нарешті і видихнувся трохи...

З листа до Ан. Чайковського.

Кам'янка, 20 квітня [1884 р.].

... Спочатку я тут застав нестерпну, холодну погоду з неможливим вітром, який заважав навіть мені гуляти. Але от уже третій день настала гарна весняна погода, і я дуже нею насолоджуюсь. Зранку йду до лісу і там сиджу аж до обіду, збираю фіалки, милуюсь світом комах, пташок, що пробудився від сну, і взагалі насолоджуюсь природою. При цьому записую деякі думки для майбутнього великого симфонічного твору і, цілком задоволений собою, повертаюсь до обіду додому... часом читаю, трохи пишу, п'ю чай, гуляю...

З листа до П. В. Чайковської.

Кам'янка, 27 квітня 1884 р.*

... Я почав писати нову сюїту⁵², але якось без захоплення і не особливо охоче; іноді навіть охоплював страх: а що як Петя-миля вже застарів і видихнувся? А втім це вже не вперше, що починав писати щонебудь без захоплення, а потім натхнення з'являлось...

... Як прикро, що „Мазепа“ ні разу не йшов...

З листа до П. В. Чайковської.

Кам'янка, 2 травня 1884 р.

... Я пишу потроху сюїту. Чудова форма,—але огидне слово. Придумай ось, Модічка, якенебудь слово, що може замінити цей безиковий термін. Скерцо вже написав, а тепер видумую обов'язковий вальсоподібний номер. Але мені все більше і більше починає здаватися, що я виписався і якщо не краду в інших, то у себе дуже багато... Багато я займаюсь англійською мовою і гадаю, що на кінець літа, якщо буду як слід продовжувати,—читатиму вільно.

З листа до М. Чайковського.

Кам'янка, 13 травня [1884 р.].

... Дуже багато працюю, навіть до стомлення; хочеться написати таку річ, щоб попереднє за пояс заткнуло...

З листа до П. В. Чайковської.

Кам'янка, 17 травня 1884 р.*

... Я дуже, дуже заглиблений у свою сюїту, якщо навіть тобі не пишу. Справді, я навіть, як водиться, надто багато сиджу в не-терплячці, щоб швидше щонебудь справжнє вийшло... в Гранкіно

я буду вже мабуть оркеструвати готову сюїту; принаймні надіюсь до того часу справитись...

З листа до М. Чайковського.

Кам'янка, 19 травня [1884 р.].

... Я тепер у періоді важкої вагітності; не знаю, чи хороше вийде чадо, але старання багато; я працюю тепер далеко не з колишньою легкістю, ціною великого напруження; роки дають себе відчувати...

З листа до Ан. Чайковського.

Кам'янка, 26 травня 1884 р.

... Працюю досить ретельно, а саме пишу сюїту третю числом, але, маю надію, першу якістю...

З листа до М. О. Губерта.

Гранкіно, 16 червня [1884 р.].

... Я вже п'ятий день у Гранкіно. Мені тут дуже подобається, і я багато гуляю, але й працюю не менш багато. Крім інструментовки сюїти, я взявся за новий твір, а саме за концерт для фортепіано⁵³...

З листа до фон Мекк.

Гранкіно, 20 червня 1884 р.

... Живу тут дуже приємно, тихо, смирно, зовсім по-сільському, проте ж працюю досить ретельно. Ніколи ще не бувало твору більш „геніального“, ніж нова сюїта!!! Таке моє постійне самовпевнене ставлення до народжуваних чад, але ще бог знає, що я скажу через рік...

З листа до П. І. Юргенсона.

Гранкіно, 26 червня [1884 р.].

... Я люблю таке життя, і ніщо так благотворно не впливає на мене, як перебування в сільській глушині. Природа тут степова, і хоч ліс є головне джерело насолод від природи, але час од часу і степ має своєрідну красу, особливо ввечері. Тим часом роботи мої значно посуваються, і я маю надію, що до настання ще серпня сюїта моя буде цілком закінчена...

З листа до фон Мекк.

Гранкіно, 30 червня 1884 р.

... Я пишу тепер 3-ю сюїту. Хотів було симфонію зробити, але не вигоріло. Проте, не в назві справа: в усякому разі, я пишу великий симфонічний твір у 4-х частинах, а саме: 1) Andante. 2) Ще вальс. 3) Скерцо. 4) Тема з 12-ма варіаціями.—Мабуть, на кінець літа все це буде готове, бо я дуже акуратно і ретельно працюю. Крім того, у мене проектується концертна п'єса для ф-п у двох

частинах. Не знаю тільки, чи встигну влітку щонебудь з нею зроби-
ти...

З листа до С. І. Танєєва.

Гранкіно, 4 липня [1884 р.]^{*}

... Все йде як по маслу... цей час не загинув марно; я дуже
багато зробив і приїду в Скабеево⁵⁴ з майже готовою зовсім сю-
тою...

З листа до Ан. Чайковського.

Харків, 27 жовтня 1885 р.^{*}

... Ти, звичайно, питаєш, якого біса поїхав я до Харкова і для
чого стирчу тут. Щоб відпочити від людей. Надто вже стомився
я в Москві... Приїхав сюди вчора і ввечері, взявши літерну ложу,
сидів і прослухав концерт, даний відомою співачкою Мотте⁵⁵.
Як було весело слухати кілька своїх творів, знаючи, що ніхто в те-
атрі і гадки не має про твою присутність. Багатьох знайомих бачив.
Силу листів написав: взагалі добре зробив, що спинився: дуже при-
ємно відпочити тут...

З листа до П. В. Чайковської.

Кам'янка, 30 жовтня 1885 р.^{*}

... В дорозі спинявся в Харкові і приємно провів час, блукаючи
по місту, ресторанах, театрах і т. д... Мені тут і дуже приємно
бути і, з другого боку, на кожному кроці щонебудь мене непри-
ємно вражає,—а крім того сама кімнатка моя наводить на мене
якийсь смуток. Усе в ній як було раніше, коли я був тут постійним
мешканцем, а тим часом я відчуваю, що я вже тепер чужий і що
розірвався всякий внутрішній зв'язок мій з цим минулим. Воно
зникло кудись у безодню минулого. Власне Кам'янка, хохлацький
елемент, запах Тясмина і заводу, говір народу, Панас, Кирило-
кучер, Салифон-кухар,—усе це мені приємно бачити і слухати...

... Різниця в кліматі величезна; тут ще багато зелені і квітів,
тоді як у Майданові⁵⁶ все давно загинуло...

З листа до М. Чайковського.

Кам'янка, 4 листопада [1885 р.]^{*}

... Комітет, який розпоряджається святкуванням „Правоведче-
ського“ ювілею, звернувся до мене з проською написати марш.
Відмовити неможливо і, не зважаючи на надзвичайну огиду, я вже
кілька днів, не підводячись з місця, нидію над цим маршем...

З листа до П. В. Чайковської.

Москва, 2 жовтня 1889 р.

... Повернувшись... до Києва, я потрапив до театру, де йшла
моя опера⁵⁷, і несподівано публіка влаштувала мені дуже приємну
овацію...

З листа до фон Мекк.

П. І. Чайковський. Фотографія 1889 р.
Подарунок композитора О. В. Химиченкові.

Київ, 2 вересня 1890 р.

... Милий друже, Прянішніков⁵⁸ хоче ставити тут у Києві „Пиковую даму“. Я дуже цьому радий. Будь ласка, не дорожись щодо постачі нотного матеріалу. Зваж, що це справа не приватного антрепренера, а цілого товариства артистів. Їм дуже хочеться поставити оперу, а кошти покищо невеликі...

З листа до П. І. Юргенсона, Ж. Ч., т. III, стор. 400.

Київ, 13 грудня [1890 р.]*

... Репетиції бувають щодня. Важко уявити, яких дивних відчужень я зазнавав, знову будучи присутнім при налагоджуванні опери, до того в такому малому і порівняно бідному театрі. А втім, усі страшенно стараються і, мабуть, постановка по-своєму буде блискуча. З виконавців кращий від усіх Медведєв⁵⁹. Інші всі поступаються перед петербургськими. Звичайно, і Медведєв не Фігнер⁶⁰, але у нього величезне достоїнство—музикальність. Я за нього спокійний, бо знаю, що він завжди попаде і в тон і в такт. Особливо мескінно*) виходить інтермедія, але цього й слід було сподіватись. Адже балет тут з чотирьох пар. Оркестр теж після пітерського здається жалюгідним,—але не стільки своєю якістю, скільки кількістю. Грають же дуже мило. Час я проводжу майже виключно в театральній сфері, тобто після репетицій іду обідати до Прянішнікова в милому товаристві Прибіка⁶¹ і деяких інших, тобі незнайомих, але дуже симпатичних. Потім іду спати, а о сьомій з половиною сиджу вже в своїй ложі в театрі. Вчора вперше в житті слухав Тартакова⁶² в „Демоне“. Сьогодні піде Мігпон... Завтра дві репетиції і концерт любителів, на якому обіцяв бути...

З листа до М. Чайковського.

Київ, 21 грудня 1890 р.

... Третього дня була перша вистава „Пикової дами“. Щодо захопленого прийому смішно навіть порівнювати Київ з Петербургом. Це було щось неймовірне. Щодня мені влаштовують тут овації з різних нагод. Але я всім цим так стомлений, що не можу писати. Виконання загалом дуже добре, але, звичайно, після Пітера все здається бліднуватим...

З листа до М. Чайковського.

Клин, Моск. губ., 20 червня 1891 р.

Вельмишановний Яків Степанович!⁶³

Ви випередили мене. Я сам уже давно збираюсь поговорити з Вами про поїздку до Америки. Але справа не спішна і я відкладав писати Вам через силу термінової коректурної роботи.

От у чім справа.

Мене хочуть запросити до Америки на велику серію концертів російської музики. На чолі закладу, який мене запрошує,

*) Жалюгідно, бідно (франц.).

стоїть якийсь п. Карнегі, дуже багатий любитель музики... Він просив мене зібрати відомості, чи можна мені буде в наступну поїздку привезти з собою невеликий щодо складу, але відмінний щодо якості хор, з тим, щоб цей хор у моїх російських концертах виконував церковні співи, а також, якщо можна, народні пісні. Я зразу ж подумав про Вас і наважився зробити Вам цю пропозицію. Тепер потрудіться відповісти зразу ж на такі запитання:

1) Який склад хору можете Ви набрати так, щоб було не багато, але дуже добре? Великому хорові дуже незручно роз'їжджати з місця на місце. Чи можна влаштувати так, щоб поїхало не більше 24 чоловік; а чи не можна ще менше?

2) В який час можете Ви зробити цю поїздку? В Нью-Йорку хотіли б, щоб я приїхав у майбутньому січні, але мені хотілося б цю зиму залишитись в Росії і я волів би краще їхати або восени 1892 р. або в січні 1893 р. А втім, якщо вже дуже наполягатимуть, я, можливо, наважусь і в наступному січні (1892) поїхати з Вами до Америки. Цікаво знати, в який час Вам би хотілось перебраться на ту сторону Океану.

3) Чи можете Ви включити у Ваш репертуар, крім Бортнянського і взагалі кращих духовних композиторів, також і кілька народних пісень?

4) Скільки часу Гриша⁶⁴ може ще протриматися з своїм чудовим голосом?

Діставши відповіді на ці запитання, я напишу до Америки, що хор з регентом я вже вибрав і потім попрошу їх повідомити, які вони можуть запропонувати умови. Тоді я Вам знову напишу. Але на початку осені я гадаю бути в Києві; нам треба буде про багато дечого усно порозмовляти.

Кланяюсь Вашій дружині, всьому хорові, а Гришу обіймаю. Чекаю відповіді.

Щиро відданий П. Чайковський.

Будь ласка, покищо нікому про цю справу не кажіть. Куди адресувати Вам листи?

„Музыка и пение“, 1903 р.

Одеса, 23 січня 1893 р.

... Мене тут термосять в усі боки до того, що я не маю змоги вільно відпочити. От уже майже два тижні, що я тут, і за цей час встиг диригувати в 5 концертах, провести безліч репетицій, з'їсти силу обідів і вечер, що даються на мою честь. Все це дуже стомлює, але наркати було б смішно, бо, кінець-кінцем, мені приємно буде згадати ці нечувані овації і захват. Зваж, що, крім концертів, я ще керував репетиціями „Пикової дами“ і був присутній на її трьох виставах...

З листа до А. П. Мерклявіч⁶⁵, Ж. Ч., т. III, стор. 598.

Кам'янка, 27 січня 1893 р.*

... Я тількищо приїхав сюди з Одеси, де провів 2 тижні заради диригування кількома концертами. Там познайомився я з художником М. Д. Кузнецовим⁶⁶, який захотів написати мій портрет, що він і виконав, як каже дехто, і, як мені здається самому, надзвичайно вдало. Ті з одеситів, які під час сеансів приходили дивитись на цей портрет, висловлювали надзвичайне захоплення, здивовання, радість, що в їх місті написано капітальний художній твір. Портрет писався похапцем і тому в ньому, можливо, немає бажаної закінченості в деталях,—але своєю експресією, життєвістю, реальністю він, якщо не помиляюсь, справді чудовий. М. Д. Кузнецову дуже хочеться, щоб портрет мій попав на пересувну виставку, але він боїться, що у нього там вороги, які причепляться до пізнього надсилання і запротестують проти включення його в число виставлених речей. Це між нами. Цілком можливо, що Кузнецов, подібно до багатьох людей хохлацького походження, хворий на трохи перебільшену недовірливість до людей і здатність вбачати недоброчинців там, де їх немає. Як воно там не є, але дізнавшись, що я з Вами в дружніх відносинах, він просив мене написати Вам, просячи бути за нього заступником. Признатись, мені й самому хочеться дуже, щоб портрет попав до Петербурга...

З листа до В. Є. Маковського⁶⁷.

Кам'янка, 28 січня 1893 р.

... Так і не міг я виконати своєї обіцянки написати з Одеси деякі подробиці. Ніколи мені не доводилось так стомлюватись від диригування, як в Одесі, бо мені довелося диригувати в 5 концертах,—та зате ніколи і ніде мене так не підносили, не фетирували*), як там. Жаль, що ти не можеш мати під рукою одеських газет,—ти б довідався, до чого перебільшено Одеса ставилась до моїх заслуг. Багато було невиковно важких годин (наприклад, урочистий обід в Англійському клубі), але й багато радісних. Якби колинебудь хоч десятої частки того, що було в Одесі, я міг удостоїтись у столицях! Але це неможливо, та, проте, й непотрібно. Треба б мені знову повірити в себе, бо моя віра сильно надірвана, мені здається, що я закінчив свою роль. Тут усе справило на мене приємне враження. Художник Кузнецов написав в Одесі надзвичайний портрет мій. Маю надію, що він встигне послати його на пересувну...

З листа до М. Чайковського.

Клин, 5 лютого 1893 р.

... Доведеться диригувати наприкінці посту в Харкові...

З листа до М. Чайковського, Ж. Ч., т. III, стор. 600.

*) Вітали, шанували (франц.).

Гранкіно, 19 червня 1893 р.

... Ну, нарешті ж, після чотириденної дороги і чотирьох ночей у вагоні, я приїхав учора ввечері до Гранкіно! Дивна річ: краси Тіроля, серед яких я прожив тиждень у Ментер⁶⁸, не дали мені і половини того задоволення, яке дав краєвид безмежного степу, яким я їхав учора сюди від залізниці. Ні, рішуче російська природа мені набагато більше до душі, ніж усі хвалені краси Європи...

З листа до Ан. Чайковського, Ж. Ч., т. III, стор. 626.

[Гранкіно,] 22 липня 1893 р.

... Крім робочих годин я нудьгую, і головне, мене тягне нестримно у Вербівку...

З листа до М. Чайковського, Ж. Ч., т. III, стор. 628.

Гранкіно, 23 липня [1893 р.] *

... Самий переїзд з Олексіївки до Гранкіно був суцільною насолодою, бо завдяки дощам степ казково красивий... Живеться тут до нестями приємно... Мудя, голубе,—подумуй про лібретто для мене. Узимку хочеться писати оперу...

З листа до М. Чайковського.

П. І. ЧАЙКОВСЬКИЙ і ЙОГО ТВОРЧІСТЬ У ВІДГУКАХ СУЧАСНОЇ ЙОМУ ПРЕСИ НА УКРАЇНІ

КИЇВ

1874 рік

„В понеділок 9 грудня поставлена була нова опера „Опричник“, зрепетирована під особистим наглядом самого композитора, який цими днями прибув з Москви саме з метою бути присутнім при постановці свого твору“.

„Киевлянин“ за 12/ХІІ 1874 р., № 146.

„...9 грудня на нашій сцені ставилась опера п. Чайковського „Опричник“. Успіх, який мала вона у нас, перевищив усі сподівання і проявився в найоднодушніших і шумних схваленнях публіки авторів. Артисти і оркестр піднесли йому лаврові вінки, публіка, і під час спектаклю, і після закінчення його, влаштувала йому овації. Словом, успіх опери був повний, незаперечний...

Переходимо до розгляду музики „Опричника“. „Опричник“ не має увертюри в точному розумінні цього слова. Він не має навіть і самостійного вступу (*vorspiel*’ю); подібно до „Лоэнгрин“ Вагнера увертюра до нього становить щось подібне до попури, складеного з кількох кусків різних тем опери. При всіх значних якостях, попури це дещо втрачає, через відсутність цільності форми і частих змін темпів. Уся опера відзначається багатством і різноманітністю мелодій. Мелодія ця здебільшого дуже красива, оригінальна, але запам’ятовується нелегко, а співається досить важко, бо являє собою різкі, великі стрибки на інтервали. Характеру вона більш інструментального, ніж вокального. В опері слід відрізнити два роди мелодій: мелодію з характерним чисто російським характером і мелодію з впливом іноземним... Форма, в якій розвиває Чайковський свою мелодію, різноманітна, але перевагу він віддає формі варіаційній, часто вживання якої робить іноді мелодію стомливою для слуху і одноманітною. Так, наприклад, хор першого акту „За двором лужок“, мелодія якого складається з чотирьох тактів, повторюється у нього чотирнадцять раз підряд. В другій дії арія Морозової варіюється тричі...

Музикальна обрисовка типів в опері не завжди однаково рельєфна. Краще окреслені, в наслідок строгої витриманості музикального стилю: Морозова, в основі характеру якої лежать мотиви церковного відтинку, і князь Вяземський, для змалювання якого Чайковський узяв один з мотивів з хору опричників. В наслідок майстерної розробки основної канви обидва ці характери виділяються в опері рельєфно і чітко. Типи Андрія і Наталії порівняно слабші. В характеристиці їх немає витриманості і закінченості, бо мелодія у них то російського, то неросійського характеру. Наприклад,— у другій дії арія Андрія зовсім італійська, в четвертій— „С вами, други“—російська. У Наталії в першій дії пісня „Прохолоду“ цілком народна, а наприкінці цієї ж дії арія „Почудились мене будто голоса“—зовсім вагнерівського характеру. Характери інших осіб—Жемчужного, Басманова, Молчана і Захарівни—ще слабші, так що їх можна було б, без значної шкоди для музикальних якостей опери, зовсім виключити. Хори в „Опричнику“ красиві й оригінальні. Особливо майстерно витримано суворий характер хору опричників, основна мелодія яких, з різною зміною гармонії і контрапункта, проводиться через усю оперу. Менш характерні, хоч і красиві щодо музики, хори земських людей. Серед цих останніх звертає увагу оригінальністю свого ритму хор народу: „Зремена настали злые“ на початку третьої дії. З окремих номерів опричників не можна не сказати про хор на початку другої дії: „Камо от грехов“, який відзначається неправильним ходом квінт і октав. Це навмисне відхилення від законів теорії надає хоріві суворого, трохи навіть жорстокого характеру, що цілком гармонуює з буйною вдачею опричників. Речитативи у Чайковського красиві, але нічого оригінального, як, наприклад, у Даргомижського, вони не становлять. Гармонізовано оперу з надзвичайною майстерністю. Прикладом може бути антракт до другої дії і в третій дії прекрасне гармонічне сплетіння голосів, побудоване на нерухомій ноті ре, яку в цей час тягне оркестр. Оркестровка „Опричника“ тонка, красива, але подекуди трохи густа. При всій обережності поводження Чайковського з міддю оркестр заглушає іноді голоси. В музикальному відношенні найцікавіші другий і третій акт, а в драматичному—сцена вступу Андрія в опричники. Драматизм цієї сцени, як видно, посилений хоровими і оркестровими ефектами... Як на вади опери можна вказати на те, що в деяких місцях її помітна відсутність тісного зв'язку між музикою і словами, що показує, що слова підганялись до готової вже музики. Наприклад, чудова фраза Басманова „Життя у нас—и умирать не надо“, при всій своїй оригінальності і красоті, зовсім не виражає характеру слів. Крім того, голосові партії написано здебільшого або високо, або ж низько, від чого у виконанні надзвичайно стомливі. Загалом „Опричник“ слухається легко і, в наслідок багатства і краси мелодії, справляє найприємніше враження, але як твір—не цілком зрілий через невитриманість музикального стилю і несамостійність творчості композитора, нового він у галузь музики нічого не вніс. При всій своїй

простоті форм і легкості стилю, опера „Опричник“ не позбавлена деякого заміру на певний напрям... Віддаючи належне оркестрові, він відводить у той же час широке місце і мелодичному началу і таким чином надає відповідної самостійності і інструментальній і вокальній музиці. Цьому напрямові Чайковський, можливо, не мало зобов'язаний тим величезним успіхом, який має його опера у публіки. Можна надіятись, що талановитий композитор не обмежиться тільки „Опричником“... *)

„Киевлянин“ за 21/XII 1874 р., № 154.

1875 рік

„Значний інтерес являла собою, звичайно, „Снегурочка“¹, яка виконувалась у нас уперше і була найбільшим номером програми концерту. „Снегурочка“ належить до числа музикальних творів, прекрасних своєю надзвичайною легкістю фактури, простотою, свіжістю і красою думки, тонкою, ніжною інструментовкою... Своім змістом „Снегурочка“, як музика до фантастичної казки, не претендує на серйозність і глибину. Глибокої тривалої художньої насолоди вона не дає. Всі її номери—це малі, надзвичайно яскраві, дуже барвисті і привабливі картинки, які можна дивитись з великим задоволенням, як твори дуже красиві і талановиті, сповнені багатою фантазією, легко зрозумілі і свіжі. Стыль „Снегурочки“—російський, народний. Щодо цього вона стоїть значно вище від опери „Опричник“, в якій з'єднання стилів російського і іноземного надто впадає у вічі... Взагалі музика „Снегурочки“ сподобалась, шкода тільки, що слабші номери справили більше враження, ніж красивіші...“

„Киевлянин“ за 22/IV 1875 р., № 47.

1877 рік

... „Опричник“ ішов два рази... У вівторок (1 листопада) і в неділю (6 листопада)... Отже про нього можна з однаковим правом говорити як на початку, так і наприкінці. Крім того, „Опричник“ не новина для Києва і при тому він настільки хороша річ, що його не завадить залишити pour la bonne bouche **)... Перша вистава „Опричника“ була досить невдала. Вона навіть не могла цілком закінчитись через раптову хворобу знову таки п. Борисова. Тому я скажу про другу виставу. Хоч трохи, але треба сказати про музику і композитора. Чайковський відрізняється від інших російських композиторів своєю надзвичайною вченістю—це, можливо,

*) Про постановку „Опричника“ в Києві див. статтю П. І. Чайковського, розділ I, стор. 11—14.

***) На закуску.

найбільш освічений з наших музикальних письменників. Маючи дуже великий талант, Чайковський разом з тим має багату ерудицію і надзвичайне вміння користуватись інструментами. Мелодія у нього має завжди російський відтінок, а гармонізація сполучає глибину і силу Шумана з тонкістю і фантастичністю Берліоза, сміливістю і логічною послідовністю Вагнера і Ліста. „Опричник“—не перша опера Чайковського... „Опричник“ надзвичайно багатий мелодично і симфонічно. Кохання Наталії до Андрія, любов Морозової до сина, одчайдушна, кривава, люта опричина прекрасно виражені, відліті, наче відкарбовані в звуках. Виконання опери було дуже вдале. Роль Наталії виконувала пані Абрассі і виконувала прекрасно... П. Васильєв і Борисов були справжніми опричниками; нестримна стихійна сила, яка не знає перепон, зневажання небезпеки—ось що виражали їх співи... Пані Богданович добре співає і надзвичайно приваблива в ролі Басманова. Хор добрий, а оркестр дуже незадовільний. Не знаю, правда, кого треба винуватити в цьому—музикантів чи дирижера... Оркестр поводить себе дивно, не знаючи, де йому брати ріано, стукає і гримить без усякої потреби, а капельмейстер веде себе ще більш дивно, забуваючи, що він не в халаті, а у фракку, не на репетиції, а в спектаклі: замість того щоб спочатку навчити оркестр, він голосно на весь театр шикає, якомсь шипить на оркестр... хапаючись за голову і корчачись, як риба на сковородці, при якійнебудь несправності... Крім того, п. Альтані бере дуже самовільні темпи...

...Невелике зауваження режисерів і декораторів. В четвертій картині, коли хлопчакі дразнять Морозову..., на київській сцені чотири або п'ять досить неспритних дам і дівчат, завитих і одягнених у червоні сорочки, чіпляються за Морозову, хапають її за руки і стоять з нею так, поки їх не женуть геть... Нарешті накажіть прибрати передні бокові декорації в четвертій картині—декорації з „Фауста“ і „Цирюльника“. Уявіть собі, що на декорації, яка зображає Александровську слободу часів Івана Грозного, ви читаєте німецькі написи на лівій кулісі—A. Ellener gurtler und Bronzearbeiter, а на правій щось подібне до Katzenmacher Katerververtiger...“

„Киевлянин“ за 12/XI 1877 р., № 135—148.

1878 рік

[Фантазія для оркестру „Буря“ виконувалась у симфонічному концерті під керівництвом Альтані.]

„Киевлянин“ за 14/XII 1878 р., № 143.

„... Тепер за всіма ознаками настав новий період у музиці—чистого реалізму. З представників його в концертах п. Альтані ми слухали в минулому році Сен-Санса в його „Danse macabre“ і в теперішньому—Чайковського в „Бурі“...

В афішах перше і останнє слово в його „Буре“—море, але коли б і не було цього слова, кожний, хто слухав „Бурю“, повинен сказати, що на початку і наприкінці п'єси він не чув, а ніби бачив море, до того надзвичайно вірно зображено морське хвилювання перед настанням бурі, при чому legato смичків надиво рельєфно зображає удари хвиль об берег, а контрабаси відбивають дві восьмих першої чверті в такті для зображення того самого. Духові інструменти—кларнет, гобой, флейта, зображають голоси морських птахів—провісників бурі... Не можна не висловити при цьому подяки п. Альтані, що оркестр при всіх труднощах такої п'єси надзвичайно добре виконав свою справу...

Один з публіки“.

„Киевлянин“ за 14/XII 1878 р., № 148.

1880 рік

„... Вечір закінчився сербсько-російським маршем Чайковського... Оркестр дуже багатий і різноманітний і п. Чайковський вимагає таких інструментів, яких усіх і не знайдеш; усі вимоги композитора було задоволено і під керівництвом п. Бродського був зосереджений такий великий оркестр, якого я ще не бачив у Києві...“

„Киевлянин“ за 27/I 1880 р., № 23.

1882 рік

„...Шато де флер. Бенефіс капельмейстра Гене. Вперше „Торжественная увертюра“ Чайковського“.

„Киевлянин“ за 8/VII 1882 р., № 149.

1883 рік

[Квартет Чайковського виконувався в другому квартетному зібранні музикального товариства.]

„Киевлянин“ за 10/VI 1883 р., № 80.

1884 рік

[В міському театрі вперше поставлений „Евгеній Онегин“. Виконавці: Татьяна—Зарудна², Онегін—Тартаков, Ленський—Ряднов, Ольга—Левицька, Гремін—Левицький, Тріке—Калишевський.]

„Киевлянин“ за 11/X 1884 р., № 226.

„Музикальна замітка. „Евгеній Онегин“, опера П. І. Чайковського.

Петро Ілліч Чайковський—один з найвидатніших і найплодовитіших сучасних російських композиторів. Не зважаючи на порівняно невеликий період від появи перших його спроб (приблизно від 1867 р.) до цього часу, п. Чайковський встиг уже написати надзвичайно багато творів, що зробили його ім'я відомим в усій Європі. Розглядаючи всю масу творів п. Чайковського, стає очевидним, що він не брав собі якогонебудь одного напрямку в своїй композиторській діяльності, не задовольняється одним якимнебудь жанром музикальної творчості, а навпаки, пробує свої сили в різних жанрах і стилях. Він пише і симфонічні твори, і квартети, і романси, і опери, і балет, і духовні твори, і соло для фортепіано і скрипки. Поряд з другою симфонією, де фінал являє собою розробку малоруської теми, п. Чайковський пише, наприклад, для оркестру в іспансько-італійському дусі; в одній з своїх опер він лишається вірним старим традиціям („Опричник“), в іншій він приєднується почасти до нової російської школи, почасти до принципів Вагнера („Кузнец Вакула“).

Але ця нестійкість щодо стилю і спроби писати в різноманітних жанрах не заважає п. Чайковському проявляти в кожному з цих стилів і жанрів свої особливості і аналіз його творів дає певні дані, з яких можна визначити його індивідуальність... Цими двома вказівками я й обмежуюсь, тим більше, що предмет даної статті—лише сказати кілька слів про оперу Чайковського „Евгеній Онегин“, вперше поставлену у нас в Києві 11 жовтня.

... Сюжет, де мало драматичних моментів, мало сценічної різноманітності, природно, веде і до музики, позбавленої контрастів і сповненої довгот. Тому, хоч деякі номери цієї опери, взяті окремо, мають великі музикальні достоїнства, проте загалом опера монотонна. Але не тільки лібретто є причиною цієї монотонності; почасти провина падає і на самого автора музики. П. Чайковський наповнив оперу дуже частими повтореннями. Так, у перших тактах оркестрового вступу з'являється фраза, якою композитор характеризує Тат'яну; фраза ця повторюється майже при кожному виході Тат'яни і, будучи спочатку дуже цікавою і красивою, під кінець набридає. Повторюються і фрази Онегіна в двох сценах підряд (перша дія, сцени 6 і 7) і хор дівчат; оркестровий початок третього акту весь складається з повторення фрази, запозиченої з сцени листа Тат'яни, де ця фраза теж багато раз повторюється; з цієї самої сцени взято *allegro* Онегіна в четвертій дії. Такі повторення зустрічаються в опері дуже часто. Крім того, монотонності сприяють і темпи окремих номерів. Більша частина їх має темп повільний, коли ж до того додати, що в деяких номерах головну роль відіграє оркестр, а до нього тільки додано вокальну мелодію у вигляді акомпанементу, поділеного на інтервали (наприклад, арія Ольги в першій дії), то стане ясным, що це сильно стомлює слухача. В мелодіях п. Чайковського взагалі помітно велику подібність між собою; так, хід на квінту і малу септиму вниз, а в наслідок цього

надто часті вживання доміант-нон акорду і септакорду на відному тоні є майже постійно відмінною рисою його мелодій.

Характеристики дійових осіб у „Евгении Онегіне“ окреслені невиразно або зовсім не окреслені. В творах Пушкіна кожна з них є рельєфно змальованим типом... Що ж дав нам п. Чайковський у музикальній характеристиці цих осіб? Властиву йому меланхолічність і елегічність—прекрасний засіб для характеристики Тат'яни; справді, Тат'яна і змальована з цієї сторони, але п. Чайковський переносить той самий меланхолічний відтінок і на інших дійових осіб опери, через що вони всі одна на одну схожі. При тому... п. Чайковський взагалі, щодо техніки своєї композиції, має великий нахил до шуманівського складу. Тому всі дійові особи його опери в музикальній обрисовці надто обтяжені шуманізмами. Безперечно, для Онегіна, як типу, схильного до постійного аналізу себе і всього навколишнього, як свого роду філософа, найкращою і найвірнішою може бути тільки характеристика в шуманівському дусі; але не слід поширювати цей шуманівський дух на інші типи, зовсім протилежні Онегіну, наприклад, на няню, для якої можливе тільки одне, а саме—російське національне забарвлення. Таким чином, з усього сказаного про характеристику дійових осіб випливає знову той самий висновок, що п. Чайковський впав у монотонність.

Для того щоб шукати музикальних якостей в опері „Евгений Онегіна“, треба розглядати її не як ціле, а окремими номерами. Тоді багато окремих частин значно вирає. Розглядати всі номери опери вважаю зайвим, відзначу тільки найважливіші з них.

В першій дії дуже милий хор і танець селян. Це єдиний номер опери, написаний у народному російському дусі. Він зроблений дуже природно і цікаво. Фраза заспівача-тенора чергується з фразою хору а сарелла, яка завершується щоразу іншим кадансом; потім те саме повторюється з дуже цікавим супроводом оркестру. Маленьке інтермеццо, яке зображає привітання селянами Ларіної, міцно зв'язане з ходом опери; слідом за тим безпосередньо в танці селян основна думка коротенька—але рухлива—майстерно розробляється і весь цей номер справляє враження округленості і закінченості. Одно з кращих місць першого акту—*arioso* Ленського. Тут видно щирість, співчуття самого композитора. Думки тут не такі короткі, як в інших місцях; мелодія має розвиток і ширину; почуття з солодкої стриманості поступово переходить у пристрасність; у цьому розвитку багато художньої правди. Одну тільки хибу має це *arioso*: а саме, воно для голосу написане досить незручно, співакові майже весь час доводиться триматись на низькому регістрі.

В першій картині другого акту визначний номер—сцена листа Тат'яни. Цю сцену написано без натхнення, самим розумом, тому тут немає теплоти, а тільки якесь удаване почуття, але зате часта зміна ритму і темпу надають їй деякої різноманітності, а оригінальна партія оркестру під час самого процесу писання дуже красива: синкопований ритм підходить тут якнайкраще, і сама мелодія, яку починає спочатку гобой, потім чергуються флейта і кларнет, вал-

торна з арфою, надзвичайно цікава; взагалі інструментовка тут зразкова. Дуєт Татьяни з нянею, що йде далі, не становить нічого особливого, але на початку цього місця є милий епізод пасторального характеру, що доручений спочатку гобоєві і валторні і переходить потім до фагота. В другій картині цього акту звертає на себе увагу хор дівчат. Він зроблений дуже граціозно і округлено щодо форми, звучить дуже свіжо. Дивно тільки, що п. Чайковський не написав цього хору в російському національному дусі: ось тут саме і слід було б ввести народний елемент. Арія Онегіна нудна і не вдячна.

Третій акт складається з двох картин. Перша картина зображає бал у Ларіних і має деяку сценічність. Вальс дуже непоганий, хоч у ньому мало легкості: він написаний надміру серйозно і оркестрованої надто симфонічно для вальсу. Окремі фрази в ньому іноді нагадують Гуно і Штрауса. Мазурка зовсім неефектна: вона не має тієї жвавості, енергії і веселості, які мають бути властиві цьому танцеві... Тим часом мазурка у п. Чайковського вийшла сумною: мінорові відведено переважне значення над мажором, одно коліно не контрастує з іншим, одним словом, вона дуже монотонна і під звуки її швидше можна сказати „и скучно и грустно“..., ніж танцювати. Сцені надають у цьому акті різноманітності куплети Трике, хоч своєю музикою вони досить ординарні. Фінальна сцена надто довга.

Друга картина цієї дії—одно з найбільш вдалих місць цієї опери. Арія Ленського мелодична, пройнята почуттям, написана розумно і ліричний сумний тон її цілком відповідає ситуації; в сцені поєдинку дуєт дуже ефектний похмурим колоритом інструментовки (літаври, контрабаси *pizzicato* і тромбони); оркестрове ж зображення дуєлі дуже реальне.

Останній акт має в першій картині два видатних номери: полонез і арію князя Греміна. Полонез, своїм енергійним твердим ритмом, зіставленням красивих тем і оркестровкою, подекуди масивною, подекуди прозорою і колоритною, мимоволі імпує слухачеві і справляє великий ефект. В арії Греміна є деякий політ фантазії і мелодична винахідливість, через що вона є вдячною для виконавця; шкода тільки, що ця арія не однаково витримана від початку до кінця: в середній її частині вимушена мелодія приписана до оркестрової партії, яка в свою чергу позбавлена натхнення і сповнена немилозвучних хроматизмів. Заклучна сцена опери в музикальному відношенні вся дуже красива; партії Татьяни і Онегіна обидві відзначаються мелодичністю і виливаються порівняно досить вільно; письмо тут має більше легкості, добір тем і тональностей вдалих.

Я вказав тільки на деякі місця опери „Евгеній Онегін“, відмінніші своїми музикальними якостями, решта ж тут є здебільшого технічною роботою, де натхнення відходить на задній план і може бути прекрасним зразком прикладання музикальної теорії до практики музикального письма, але ніяк не дає естетичної насолоди. Гармонічні і контрапунктичні комбінації становлять тут великий інтерес для музиканта і варті уваги і вивчення, але з художнього боку все це—стомлюючі довготи. В речитативах пана Чайковського

немає тієї визначеності вираження і мелодичності, які зустрічаються, наприклад, у Даргомижського; вони здебільшого полягають у блуканні по звуках і є баластом опери. Якщо і трапляються в цих другорядних місцях ефекти, що безпосередньо впливають на слухача, то це, головним чином, ефекти інструментовки. Інструментовка— сильна сторона п. Чайковського і в цьому він не багатьох має суперників. Він уміє добувати з оркестру різноманітні барви, його оркестр звучить блискуче—розкішно і віртуозно. Багато опер інших авторів у фортепіанному перекладі втрачають незначну частину своєї якості, порівняно з виконанням їх оркестром; про твори Чайковського, як переважно симфоніста, який задумує їх завжди оркестрово, клавіраусдуг не дає повного уявлення, їх можна цілком оцінити тільки в оркестровому виконанні. Прекрасна оркестровка підносить якість сильних місць, і навіть слабії своєю музикальною думкою місця в оркестрі багато виграють.

Декламація у п. Чайковського не відзначається великою правильністю і лишається знехтуваною. Через це в опері часто трапляються зовсім неправильні наголоси у вимові слів.

Перш ніж перейти до деталей виконання, вважимо не зайвим зауважити, що думка поставити оперу „Евгеній Онегин“ на нашій сцені заслуговує на найщиріше схвалення і співчуття...

„Евгеній Онегин“ ішов до цього часу тільки в Москві, Одесі, Тіфлісі, тепер його ставлять в Петербурзі, де бере участь сам п. Чайковський. У нас ця опера йде майже без купюр, крім скорочення у фіналі першої картини третьої дії. Це скорочення дуже резонне, бо згаданий фінал надто довгий і одноманітний. Решта виконується все за партитурою. Взагалі виконання для першого разу дуже пристойне. Оркестр, партія якого в опері надзвичайно важка, робив свою справу дуже сумлінно і якщо в окремих місцях іноді акомпанував голосно, то це, в значній мірі, слід приписати складній інструментовці опери і почасти тому, що вокальні партії написано досить незручно для голосів: виконавцям доводиться в багатьох місцях довго триматись на низькому регістрі голосу. Менш задовільні були хори; в другій картині другого акту хору дівчат майже не було чути, при чому цей хор не відзначався особливим ансамблем; взагалі у виконанні хору відчувалась непевність, не зовсім тверде знання своїх номерів. Найкращим вийшов хор альтів у першій картині третьої дії („маменьки“). У виконанні артистами партій соло видно було старання і обдуманість. Пані Зарудна дуже добре провела роль Татьяни і удостоїлась від публіки лаврового вінка з написом: „Привет Татьяне“. Надзвичайно симпатично і тонко виконав п. Ряднов партію Ленського; чудова арія перед дуеллю викликала гром оплесків і одноставні вимоги bis; артист повторив цю арію і виконав її так само бездоганно, як і вперше. Пані Левицька була, як мені здалось, не зовсім у настрої, проте партія Ольги з усіх партій найбезбарвніша і навіть при найкращому виконанні ніколи не може мати ефекту. Велика і у вокальному відношенні невдячна партія Онегіна, в передачі її п. Тартаковим набула деякого музи-

кального інтересу. П. Тартаков зумів, наскільки було можливо, згладити її вади і надав Онегіну своєрідної фізіономії. Пан Левицький (Гремін) свою красиву партію проспівав трохи мляво і сухо; очевидно, цього разу він був не в голосі. Невелика комічна партія франдуза Тріке була виконана п. Калишевським дуже розумно і, що дуже важливо, без шаржу. Решта партій самі по собі не мають помітних якостей і пройшли без різких промахів, але посередньо. Ансамблі взагалі були задовільні, за винятком квартету першої дії, який зовсім не вдався.

Сценічна обстановка „Евгенія Онегина“ непогана. Декорації для всіх дій зроблені досить красиво; слід було б тільки звернути увагу на костюми, які не повинні бути сучасними. Хоч герої Пушкіна і безсмертні, але поет, треба гадати, не розраховував, щоб вони, при своєму безсмерті, ще пристосовувались до всіх змін моди.

Н. Т.“

„Киевлянин“ за 18/X 1884 р., № 230.

„Евгеній Онегин“. Знавці музики починають входити в смак „Евгенія Онегина“ Чайковського, але більшість висловлює повне розчарування... При цьому ось що цікаво: розчарування не звичайне, не таке, якого зазнають при виконанні всякої поганої опери або такої, яка випадково не сподобається людині, тут розчарування якесь особливе... До „Евгенія Онегина“ ставились якісь особливі вимоги, яких він не задовольнив. Які ж це були вимоги? Розглянемо їх... Відміна „Евгенія Онегина“ від усіх інших опер полягає в його сюжеті. Сміливому композиторові захотілось відкинути рутину, за якою музикально відтворюватись має тільки світ напівфантастичний, життя не в реальному його відображенні, а прикрашене грандіозним вимислом, і обрав для своєї творчості літературний твір, де життя представлене саме у формі, якнайближчій до дійсності: опера простягнула руку романові. Але при цьому п. Чайковський забув про одне: про саме призначення музики. Для музики є один світ—світ почуття... Чи витримує критику з цього погляду сюжет „Евгенія Онегина“? Здається, ні... Чайковський відмовився це зрозуміти і захотів втиснути свій геній у зовсім невластиві йому рамки. Музика ж через це опинилась, так би мовити, не в своєму департаменті... Скажуть, що початок не відповідає у мене кінцеві—спочатку сказав, що знавці музики входять у смак опери Чайковського, потім узявся лаяти оперу,—почав за здоров'я, а кінчив за упокій. Зовсім ні. Вказівки на нісенітницю і промахи не заважають мені визнавати, що опера сповнена чудової мелодії, чарівної краси звуків, але ця краса, так би мовити, самодовліюча, що не має нічого спільного ні з вибраним сюжетом, ні з кожною окремою драматичною ситуацією. Коли б опера була написана на інший сюжет, публіка аплодувала б їй у нестямі. Але перед „Евгением Онегиным“ ставились особливі вимоги, яких опера не задовольнила.

В. П—п“.

„Заря“ за 19/X 1884 р., № 231.

„Побіжний огляд театрів. В опері справи ідуть прекрасно, дуже часто театр буває переповнений, а тепер „Евгеній Онегін“ серйозно притягує увагу публіки. При чому серед тих, що обговорюють з виглядом знавців музику і сцену, навряд чи можна знайти дві однакові думки: хто хвалить, а хто лає, хто розуміє Онегіна, а хто зовсім нічого не розуміє ні в музиці Чайковського, ні в концепції цієї опери.

Гла“.

„Заря“ за 24/XI 1884 р., № 234.

1885 рік

„... В симфонічному зібранні було виконано... увертюру п. Чайковського „Ромео и Юлія“...

„Ромео и Юлія“ п. Чайковського належить до числа кращих творів композитора. Написана ця увертюра досить давно, коли автор тільки став на ноги. Вона разом з „Франческой Римини“ і „Бурей“ зробили ім'я п. Чайковського відомим не тільки в Росії, але і в Західній Європі. Навіяна безсмертним твором Шекспіра, увертюра ця, справді, має не абиякі красоти... Поривчаста головна тема увертюри не позбавлена драматизму; друга тема її надзвичайно пластична і чарівно красива. Загалом у творі п. Чайковського є поезія, твір не позбавлений деякого розмаху, широти—властивості, яка рідко зустрічається у цього автора. На нашу думку, вступ до увертюри іде трохи всупереч... загальному настроєві твору. Інструментовка ж тут, як і всюди в творах п. Чайковського, прекрасна, хоч тут і трапляються динамічні перебільшення...

Невідомий“.

„Киевлянин“ за 12/III 1885 р., № 57.

„Квартет Чайковського“ ... В залі музикального училища Київським відділом Російського музикального товариства призначене перше квартетне зібрання, в якому з участю пп. Ходоровського³, Шевчика⁴, Сербулова⁵, Риб⁶ і Алоїза-Музиканта⁷ виконані будуть... „Квартет Чайковського“ і „Квінтет“ Давидова... В понеділок же 16 грудня відбудеться в залі купецького зібрання перше симфонічне зібрання, в першому відділі якого виконано буде другу симфонію Чайковського.

„Киевлянин“ за 12/XII 1885 р., № 268.

1886 рік

„1812 год“ Чайковського виконано під керівництвом Гене в „Шато де флер“.

„Киевлянин“ за 24/VI 1886 р., № 137.

„Мазепа“, опера в 5 діях (6 картин), музика Чайковського. Вперше в Києві. Міський театр...

„Киевлянин“ за 18/IX 1886 р., № 252.

„Мазепа“. Опера Чайковського ... Після кількох спроб музикальної розробки чужих йому настроїв, п. Чайковський повернувся в „Мазепе“ до рідної своєї стихії. Даний сюжет відповідає музикальному темпераментові композитора, саме через панування мінорних нот і похмурих фарб... Автор „Мазепи“ схоплює чисто лірично тонкі мотиви драми... Опера „Мазепа“, через надзвичайну похмурість сюжету, краще вдалась п. Чайковському, ніж його інші опери, крім „Опричника“, що містить більш сильні і натхненні сторінки, як, наприклад, хор на честь Івана Грозного і дує останньої дії. Музика „Мазепи“ особливо виграє порівняно з „Орлеанской девою“, найбільш нудною і формальною з усіх опер п. Чайковського. Картина другої дії, в якій Кочубей, у перерві між двома катуваннями, заглиблюється в похмурі думки і провадить ще більш жакливі розмови з своїм інквізитором,—є кращою сторінкою опери. Потрібна була не менш страшна ситуація, щоб пробудити драматичну жилку у автора, який тут не розпливається в звичайних для нього сентиментальностях, а пише стисло і доцільно. Ця картина взагалі справляє ще важче враження, ніж сама сцена страти, яку лібретист відсунув розумно на задній план, майже за куліси. Тут же реалізм доведено до крайніх меж: ми бачимо перед собою справжню катівню, із знаряддям для катування вздовж стін, з катами, які хапають напівживу жертву під руки, щоб тягти її на дибу...

Дальша картина Мазепи з Марією дуже слаба: сопрано надривається у висхідних гамах і на високих нотах, але глибокого безпосереднього драматизму тут мало, а ще менше нової і свіжої музики... Краща щодо музики дія—перша; тут є хори, розроблені з звичайною майстерністю п. Чайковського у варіаційній формі. Гопак—веселий і жвавий у манері автора „Мазепи“, у ньому немає безпосередньої наївної веселості. Його музика часом справляє враження жвавості, в наслідок колоритності його оркестру, незрівняної тонкості його обробки, акуратної і багатой фігурації, що насичує, так би мовити, його оркестр. Як інструментатор п. Чайковський стоїть дуже високо: ми навіть не знаємо іншого, у кого б різноманітність так вдало зливалася з масивністю і постійною рівновагою тембрів.

Виконується „Мазепа“ дуже пристойно в усіх відношеннях. Постановка дуже старанна як щодо костюмів і декорацій, так і щодо ансамблю. Видно, що до оркестру і хорового виконання поставились цього разу з великою увагою.

Музикальна картина „Полтавський бой“ справляє враження, не зважаючи на невеликий склад оркестру. П. Бедлевич—прекрасний Кочубей: його хороший і сильний голос дозволяв передбачити заздалегідь, що вокальна сторона справи буде цілком задовільна, але він підніс приємний сюрприз також і як актор... Пан Тартаков, на

нашу думку, чудовий Мазепа: він надає якоїсь штучної твердості своєму темброві, що цілком доцільно в такій ролі, де честолюбність відсуває інші пориви і почуття на найдавший план. Грим його нам здається теж цілком відповідним описові, вкладеному у вуста самої Марії (арія I дії). Обидві співачки боролись відважно з перепонами, щедро розставленими автором на їх тернистому шляху. [Роль Марії виконувала Лубковська.]

В. Четотт⁸.

„Киевлянин“ за 23/XI 1886 р., № 256.

1887 рік

„Итальянское каприччио“ виконувалось під керівництвом Р. Ейленберга в Шато де флер. Крім того... усіма трьома оркестрами—концертним і двома духовими в складі 145 чоловік виконано буде урочисту увертюру „1812 год“ Чайковського... з дзвонами, гарматними пострілами і освітленням бенгальськими вогнями...”

„Киевлянин“ за 13/VIII 1887 р., № 174.

1889 рік

„Тріо у виконанні Ходоровського, Шевчика і фон Муллера⁹ [третє квартетне зібрання Російського музикального товариства]“.

„Киевлянин“ за 26/I 1889 р., № 21.

[Квартет D-dur виконувався в екстремому квартетному зібранні з участю Пустарнакова¹⁰ (скрипаль-соліст), Шутмана¹¹, Риб і фон Муллера.]

„Киевлянин“ за 5/II 1889 р., № 29.

Сюїта [ор. 43] для оркестру виконана в екстремому симфонічному зібранні Російського музикального товариства під керівництвом Є. А. Риб.

„Киевлянин“ за 27/III 1889 р., № 67.

„... Сюїта Чайковського ор. 43 складається з шести уривків не зовсім однакової якості. Чотири перших номери твору набагато вдаліші, ніж обидва останні. Ці дві п'єси (скерцо і гавот) написано наче в ім'я наперед визначеної мети—написати твір неодмінно з шести, а не менше частин. Тяжкий стан творчого духу, пригніченого силою заданої роботи, спостерігається у п. Чайковського нерідко. Талант цього художника, безперечно, великий, але зате величезні і ті рамки, в які він буває поставлений через нахил композитора до великих партитур. Хоч сюїта і не представляє такого надзвичайного *diminuendo* натхнення, як, наприклад, симфонія „Манфред“, проте інтерес твору пана Чайковського ор. 43 помітно слабне на кінець...”

В. Четотт⁸.

„Киевлянин“ за 5/IV 1889 р., № 76.

„П. Чайковський у Києві. 4 вересня на виставі „Евгенія Онегіна“ П. І. Чайковського в оперному театрі був присутній автор, який був у цей вечір в Києві, по дорозі в Москву, куди він виїхав другого дня кур'єрським поїздом. Знаменитому композиторові вдалося зберегти інкогніто лише до кінця четвертої картини опери: потроху серед публіки поширилась звістка про те, що в одній з лож бенуару з правого боку сидить автор. Звертаючись обличчям до місця, де сидів П. І. Чайковський, частина публіки, яка мала можливість бачити його, подала сигнал овації, що розрослась незабаром до грандіозних розмірів. Пан Чайковський довго розкланювався з своєї ложі; на вимогу сильних вигуків „на сцену“ — він пішов туди. Оплески не встигали весь час, поки він обходив театр, щоб вийти на сцену; нарешті завіса піднялась і композитор з'явився біля рампи, оточений артистами трупи; його вітали оплесками, що пролунали з подвоєною силою. Оркестр грав туш. Неодноразові спроби опустити завісу приводили лише до нових вибухів оплесків і криків „автора“. Так що сцена лишалась довго відкритою і коли вдалось, нарешті, опустити завісу, то її довелося одразу ж підняти знову на вимогу публіки, що хотіла ще раз побачити художника, якому вона зобов'язана стількома світлими хвилинами естетичної насолоди. Щира і привітна овація описуваного вечора лишиться, без сумніву, надовго в пам'яті всіх, хто брав в ній участь; вона вилилась просто з серця прихильників величезного таланту нашого знаменитого земляка; в ній не було й тіні офіціальності або замовницького характеру. Зворушений таким прийомом киян, автор „Евгенія Онегіна“ висловив намір приїхати взимку до Києва на триваліший час і диригувати своїм твором особисто. Як відомо, п. Чайковський належить до числа визначних сучасних капельмейстрів, хоч він почав цю діяльність лише з часу першої постановки своєї нової опери „Чародейка“. Після столиць Київ буде першим містом у Росії, де можна буде почути „Евгенія Онегіна“ зовсім таким, як він задуманий композитором. П. Чайковський додержується взагалі помірніших темпів, ніж ті, що практикуються більшістю оперних капельмейстрів, не виключаючи і нашого. Автор дав кілька надзвичайно цінних вказівок щодо цього панові Прибіку і артистам трупи, загалом же він був дуже задоволений станом оркестру і хором, а також кількома окремими епізодами виконання на сцені. Про постановку останньої картини (сцена великосвітського балу) він висловився — що вона просто чудова. Їй невістачає лише трохи більше освітлення, щоб бути цілком вартою порівняння з столічними постановками“.

„Киевлянин“ за 5/IX 1889 р., № 194.

„Оперний театр. 11 вересня Київське оперне товариство повторило „Евгенія Онегіна“ Чайковського при іншому складі таких чотирьох ролей: Татьяну співала пані Соловйова-Мацулевич, князя Греміна — Засумський, Онегіна виконав п. Прянішніков, Лекського — п. Юмашев... Диригування п. Прибіка продемонструвало

сумлінне ставлення нашого капельмейстра до порад автора: визначення темпів, зроблені композитором, взято не тільки до уваги, але й до виконання. Опера, безперечно, виграє від загального розширення руху, за винятком епізоду пастушої сопілки в сцені листа...“

„Киевлянин“ за 14/IX 1889 р., № 200.

1890 рік

„... Аріозо куми з оп. „Чародейка“ виконала пані Сіліна... анданте на російську тему з першого струнного квартету зігране всіма струнними інструментами оркестру... Аріозо з нової опери П. Чайковського може дати нашій публіці деяке поняття про своєрідний стиль останнього музикально-драматичного твору популярного творця „Евгения Онегина“. Знамените *andante* з струнного квартету ор. 11 того ж автора основане на найчудовішій російській народній мелодії, записаній П. І. в селі Кам'янці Київської губернії. Про цю справді дорогітінну знахідку, яка запалила нашого відомого композитора, нам доводилось уже не один раз говорити на сторінках „Киевлянина“... Під керівництвом О. М. Виноградського¹² і з участю смичкового квартету і всього оркестру чудова сторінка ця повинна звучати особливо розкішно...“

З рецензії В. Чечотта. „Киевлянин“ за 6/III 1890 р., № 50.

„... На двох перших діях „Русалки“ був присутній П. І. Чайковський. Проїздом через Київ наш знаменитий композитор провів у нас трохи більше доби. Не зважаючи на таке короткочасне своє перебування, автор „Евгения Онегина“ зробив усі необхідні розпорядження, що стосуються того, щоб його новий оперний твір „Пиковая дама“ міг бути поставлений на нашій сцені ще в поточному сезоні (приблизно в половині грудня) замість „Опричника“. Є, отже, цілковита підстава сподіватись, що ми побачимо до того часу автора, який диригуватиме особисто на першій виставі своєї нової опери. В такому разі столична сцена ознайомиться з цією цікавою новинкою лише не багато днів раніше від київської (перша вистава „Пикової дами“ призначена в Петербурзі на 4 грудня)“.

З рецензії В. Чечотта на постановку „Русалки“.
„Киевлянин“, № 194.

„... У середу (5/XII)... в міському театрі друге симфонічне зібрання під керівництвом О. М. Виноградського з участю А. І. Ганидької, І. В. Тартакова і оркестру. Програма складена виключно з творів Чайковського: симфонія (F-moll № 4), „Итальянское каприччио“, *Andante* з квартету ор. 11 і вальс з балету „Спящая красавица“

(виконає оркестр). Аріозо з опери „Пиковая дама“ і романси (п. Тартаков); фортепіанні п'єси (пані Ганицька)“.

„Киевлянин“ за 28-XI 1890 р., № 259.

„... Друге симфонічне зібрання, яке відбулось 5 грудня в міському театрі, вдалося блискуче. Воно притягло повний зал слухачів... Музикальне свято 5 грудня пояснюється... популярністю нашого високоталановитого композитора П. І. Чайковського...

В. Чечотт“.

„Киевлянин“ за 8/XII 1890 р., № 267.

„Київське товариство любителів музики вставило в програму свого концерту 15 грудня другий фортепіанний концерт Чайковського, виконуваний у Києві вперше. На надіслане товариством запрошення П. І. Чайковський відповів, що охоче приймає запрошення“.

„Киевлянин“ за 12/XII 1890 р., № 270.

„Київське товариство любителів музики. В суботу 15 грудня 1890 р. в театрі Сєтова відбудеться концерт під керівництвом дирижера товариства В. Гартевельда. Виконано буде... 2-й фортепіанний концерт Чайковського. Виконає М. Листовничий¹³ з оркестром (скрипкове соло—п. Сікард¹⁴). Романси Чайковського проспівують п. Пускова, п. Медведєв і п. Тартаков“.

„Киевское слово“ за 13 XII 1890 р., № 1124.

„... На виставі був присутній П. І. Чайковський, який приїхав до Києва напередодні і лишився у нас до постановки своєї опери „Пиковая дама“. Перша вистава нового оперного твору автора „Евгения Онегина“ відкладена на 19 поточного місяця. Під керівництвом автора нині діяльно працюють над репетицією „Пикової дами“.

В. Чечотт“.

„Киевлянин“ за 14/XII 1890 р., № 272.

„Репетиції „Пикової дами“ йдуть тепер під керівництвом самого композитора П. І. Чайковського. Відкладення першого спектаклю з понеділка на середу пояснюється бажанням якнайдоконаліше підготувати оперу, хоч уже на першій оркестровій репетиції П. І. Чайковський, як ми чули, був задоволений виконавцями. Деякі декорації дуже красиві, особливо бал в оранжереї і вигляд на Зимню канавку і Петропавловську кріпость. У понеділок буде генеральна репетиція в костюмах.

Є надія, що П. І. Чайковський буде в четвер 20 грудня диригувати своєю оперою „Евгений Онегин“. Нема чого й говорити, яким великим святом було б для київських меломанів здійснення цієї надії...

... Концерт товариства любителів музики у театрі Сетова, на якому, як ми писали раніше, буде присутній П. І. Чайковський, так заінтересував публіку, що квитки майже всі розібрані...“

„Киевское слово“ за 15/ХІІ 1890 р., № 1128.

Київський міський театр. Анонс: завтра, 19 грудня, вперше опера „Пиковая дама“, музика Чайковського. Беруть участь пані Соловйова, Міланова, Смирнова, Нечаєва, пп. Медведєв, Ошустович, Тартаков, Дементьев, Волгін.

20 грудня передбачається „Евгений Онегин“.

„Киевское слово“ за 18/ХІІ 1890 р., № 1128.

... День 16 грудня буде пам'ятним днем в літопису місцевого музикального училища. Воно удостоїлось честі приймати в своїх стінах геніального нашого композитора П. І. Чайковського, який поставився дуже співчутливо до запрошення дирекції і прослухав з великим інтересом і увагою довгу програму імпровізованого музикального ранку, складену з інструментальних і вокальних номерів, виконуваних з цієї нагоди кращими силами учнів. Зустрінутий біля входу в будинок дружними оплесками присутніх, п. Чайковський з'явився незабаром у концертному залі при гучних вітаннях учнівської молоді, наелектризованої присутністю такого визначного представника того мистецтва, якому вона присвячує свої труди і сили. В музикальному ранку, влаштованому на честь знаменитого гостя, брали участь такі молоді таланти: учень вищого курсу класу п. Пухальського¹⁵ Майзельс виконав романс ор. 5 п. Чайковського..., учениця Черкасова класу пані Алексеевої-Юневич проспівала „Кольбельную песнь“ п. Чайковського..., учениця вищого курсу класу п. Ходоровського Гайдукова зіграла ноктюрн ор. 10 Чайковського... Останнім номером програми були варіації п. Чайковського ор. 19, виконані пані Ганицькою, яка вже закінчила на весні поточного року повний курс училища по класу п. Пухальського і грала публічно ті самі варіації в симфонічному оркестрі 5 грудня... Тут же досить буде навести, що п. Чайковський висловив своє цілковите схвалення і задоволення з приводу всього прослуханого ним у стінах місцевого музикального училища; відповідаючи на промови, з якими до нього звернулись пп. Виноградський і Пухальський, знаменитий композитор привітав учнівську молодь з досягнутими нею успіхами і висловив своє переконання в тому, що справа музикальної освіти перебуває в надійних руках і в найсприятливішому стані. В пам'ять прекрасного дня п. Чайковському було піднесено красивий срібний вінок з написом: „П. И. Чайковскому в память посещения Музыкального училища Киевского отделения Русского музыкального общества, 16 декабря 1890 г.“. Святкування закінчилось на квартирі О. М. Виноградського, який приймав у себе за обідом знаменитого гостя з усіма членами ди-

рекції і складом викладачів музикального училища. Звідти П. І. Чайковський відправився до міського театру, де був присутній на виставі „Лоэнгрин“.

В. Чечотт“.

„Киевлянин“ за 18/XII 1890 р., № 275.

„Пиковая дама“, опера П. І. Чайковського. Сьогодні йде на нашій оперній сцені вперше „Пиковая дама“ в присутності композитора. Третього дня багато киян мали можливість завдяки люб'язності київського оперного товариства бути присутніми на генеральній репетиції (при повній обстановці) нового твору нашого талановитого композитора...

...Відзиви про музику П. І. Чайковського найзахопленіші. Ми мали насолоду прослухати оперу на генеральній репетиції і дістали цілковите задоволення... Вся опера лише враження оригінальності, як з музикальної сторони, так і щодо розробки сюжету. Автор лібретто всюди йде поруч з композитором, що, на жаль, буває дуже рідко.

На репетиції був присутній і П. І. Чайковський, зустрінутий публікою тривалими неввідухуючими гучними оплесками. Після закінчення репетиції публіка знову вітала П. І. Чайковського і дякувала оплесками і викликами п. Прянішнікова...

Нова опера, безперечно, матиме успіх“.

„Киевское слово“ за 19/XII 1890 р., № 1129.

„Концерт Київського товариства любителів музики відбувся 15 грудня в театрі Сетова при дуже численній аудиторії... В третьому відділі п. Медведєв проспівав з великим умінням і успіхом... романс Чайковського... Найбільш вдалим епізодом вечора був його другий відділ, що складався з фортепіанного концерту (соль-мажор, ор. 44) п. Чайковського, виконаного п. Листовничим з великою технікою, спокоєм і впевненістю. Численні труднощі I і II частин твору перемагаються піаністом легко і без усякої шкоди для належної чистоти і точності виконання... Супровід ішов досить дружно за винятком коди I частини, де акомпанемент не зовсім встигав доганяти піаніста. Автор був присутній при виконанні свого концерту; численна публіка голосно і захоплено вітала п. Чайковського після кожної частини його твору...

В. Чечотт“.

„Киевлянин“ за 20/XII 1890 р., № 282.

„На генеральній репетиції „Пикової дами“. Генеральна репетиція в присутності публіки на сцені нашого міського театру—новина... Багато хто гадав, що репетиція ця відбуватиметься в присутності 20—30 чоловік, не більше, і що вона навряд чи відрізнятиметься від звичайних репетицій. Але як приємно були здивовані всі, коли виявилось, що товариство дає запрошеним повний спектакль, при повній обстановці,—спектакль, що мало чим від-

різняється від звичайних спектаклів. Уже з 7 години вечора до театру стала під'їждати сила екіпажів і підходити не менше різного роду осіб. Але вхід у театр цього разу був не з головного під'їзду, а з сцени. Коло входу на сцену у запрошених відбирались квитки і публіка проходила по сцені, з цікавістю оглядаючи артистів, що прогулювались у театральних костюмах. В залі театру запрошені розміщались в кріслах, де хто хотів. Не минуло й години, як партер, бельетаж і бенуар були заповнені. Театр був освітлений як звичайно, музиканти на своїх місцях,—словом, усе було як завжди, за винятком однієї особливості: з лівого боку авансцени (біля літерних лож) через оркестр був перекинутий місток, що сполучав партер з сценою.

Публіка була в піднесеному настрої і весело розмовляла між собою, як це буває звичайно з людьми, що чекають чогось приємного. Тут було немало місцевих музикантів, були й суворі критики з серйозним виглядом, суворим обличчям, у кожній зморщі якого так і здавалась написана фраза: „Послухаємо, подивимось!“

Але от за завіси появився П. І. Чайковський, за ним І. П. Прянішніков, а за ними ще дві-три особи з відомих київлянам. Пролунали гучні оплески, грянув оркестр... Зустрічали композитора, зустрічали гостя. Петро Ілліч зійшов у партер, став біля бар'єру і розкланювався з публікою, яка вітала його стоячи.

П. І. проходить в одну з лож. Усе затихло, пролунали перші звуки увертюри і погляди всіх звернулись до сцени, а слух—у напруженій увазі. Не менш уважно слухає, виявляється, і П. І., який самото сидить у ложі; він, мабуть, уважніше від усіх стежить за оркестром. Увертюра закінчилась, завіса піднялась і глядачі вражені масою дітей на сцені. Діти веселі, ажитовані... Не станемо передавати дальших подробиць ходу опери,—це справа рецензента. Передамо лише настрої публіки. Після закінчення першої картини глядачі розійшлись по коридорах, поділились на групи, і тут же стали висловлювати свої думки. Дехто з молодих музикантів ходив, наспівуючи, дехто пустився в критику; загалом усе мало пожвавлений колорит.

Лунає дзвоник—і знову всі на місцях, і знову всі слухають уважно... Навіть у серйозних критиків обличчя просвітліло, а про благодушних і говорити нема чого. Чим далі, тим сильніш розвивався інтерес у публіці...

Репетиція закінчилась, стали викликати П. І. Чайковського і п. Прянішнікова. Через півгодини театр спорожнів, глядачі розійшлись з добрим враженням і, напевне, не один з них посміявся з пропозиції одного з гласних скоротити субсидію п. Прянішнікову, бо він заробляє багато: він перший з провінціальних антрепренерів дає Києву послухати новинку та ще при такій обстановці,—новинку, яка викликала розмови, що довго не змовкатимуть у Петербурзі та і в усьому музикальному світі. А це не мало! Честь і слава київському товариству і його керівникові п. Прянішнікову!“

„Киевское слово“ за 20/XII 1890 р., № 1130.

„Листи про музику... Пан Чайковський в „Евгениї Онегінє“, а ще більше в „Пиковій дамі“... не обмежує себе вузькими рамками тієї чи іншої тенденції,—над багатьма сторінками цих його двох опер з однаковим правом могли б підписатись і завзятий вагнерист, і адепт „нової російської школи“, і пурист-класик, прихильник застиглих форм і „квадратного стилю“. Але в той же час особистість автора, його інтимний стиль, що залежить від вибору інтервалів і ритму мелодій, тих чи інших гармонічних сполучень, всюди лишаються цільними. Особливо виразно проявляється ця риса в „Пиковій дамі“. В ній немає жодного такта (крім „Пасторалі“ третьої картини, навмисне написаної автором у стилі Моцарта), де б не можна було не бачити Чайковського з його характерними особливостями в стилі мелодій і гармонізації, хоч уся ця опера є твором, в якому широко застосовані принципи еkleктизму. Якщо порівняти в цьому розумінні „Опричника“ з „Пиковою дамою“, то стане цілком ясною та величезна відміна, яка відрізняє ці два твори. В першій опері видно юнака, який шукає шляхів для втілення своїх художніх ідеалів і через це часто наслідує чужі зразки; в другій перед нами зрілий художник, який знає, куди він іде і чого він хоче, свідомо застосовує той чи інший прийом відповідно до своїх цілей, але всюди лишається самим собою. Еkleктизм—в крайньому і найширшому розумінні—така естетична основа художньої діяльності П. І. Чайковського в епоху створення „Пикової дами“.

А. К-ський“.

„Киевское слово“ за 21/XII 1890 р., № 1131.

„Місцева хроніка. Перша вистава „Пикової дами“ перетворилась завдяки присутності П. І. Чайковського в таке музикальне свято, якого й не пам'ятають київські старожили. В театрі було повно-повнісінько... на всіх обличчях чекання чогось незвичайного. Композитора не видно: він сидить у директорській ложі. Коли лунає звук дирижерської палички, все замовкло. Чудові звуки увертюри були прослухані так, як рідко слухає початок усіх опер київська публіка, що завжди запізнюється... Коли після ефектної сцени клятви Германа—Медведева серед громових ударів і сяйва блискавок опустилась завіса першої картини, по залу промчала своя буря захоплених вигуків:—„Чайковського! Чайковського!“ Петро Ілліч вийшов і публіка, яка підвелась з місця, зустріла його найпалкішими оваціями. Оркестр грає туш, але його ніхто не чує, навряд чи слухає сам капельмейстер, поважний І. П. Прибик, який теж підводиться на своєму місці і з захопленням аплодує. Овації повторюються багато раз після кожної картини. Після другої дії Чайковського оточила вся трупа, весь хор і оркестр. Знаменитому композиторові піднесено: розкішний срібний вінок від оперного товариства, з простим, але значущим написом: „Дорогому гостю П. И. Чайковскому Киевское оперное товарищество 19 декабря 1890 года“. На стрічках вирізано імена всіх членів товариства.

Потім надзвичайно красиве письмове приладдя парижської роботи— срібло з емаллю від пані Ф. Т. і лавровий вінок від пана Гартевельда. Всі артисти, хор, оркестр були в піднесеному настрої, співали і грали так, як можна в такому випадку. Після опери безліч раз викликали Чайковського, п. Прянїшнікова, Прибіка, всіх виконавців. Натовп молоді ждав Петра Ілліча біля під'їзду і захопленими криками проводив його до гостиниці „Метрополь“, де оперне товариство влаштувало вечерю дорогому гостеві.

Довго не забудуть київляни першої вистави „Пикової дами“.

„Киевское слово“ за 21/XII 1890 р., № 1131.

„Оперний театр. „Пиковая дама“ п. Чайковського викликала справжній фурор на першій виставі 19 грудня. Видатний успіх нової опери обумовлений не тільки присутністю найпопулярнішого з сучасних російських композиторів, — він пояснюється так само музикальними і сценічними якостями твору, який має всі шанси до того, щоб стати репертуарним і міцно заволодіти симпатіями публіки, поряд з „Евгением Онегиным“. Залишаючи собі право повернутись до нової опери в найближчій спеціальній статті, ми сплинемо цього разу лише на зовнішній стороні урочистого спектаклю 19 грудня. Героєм вечора був, природно, автор. Петра Ілліча викликали багатораз уже після першої картини „Пикової дами“; овадї йшли потім крещендо протягом дальших шести картин; композитор виходив на сцену то разом з виконавцями своєї опери, то один. В антракті, після другої дії, завіса несподівано піднялась позаду Чайковського, який стояв біля рампи, і він був оточений усім персоналом трупи, що піднесла композиторові розкішний срібний вінок; були й інші подарунки від приватних осіб (письмове приладдя, лавровий вінок). Говорячи про постановку такого складного в сценічному відношенні твору, як „Пиковая дама“, треба, звичайно, утриматись від усякого опису столичної постановки, що коштувала 40 000 крб. Завдання п. Прянїшнікова було, очевидно, не в тому, щоб відтворити на київській сцені грандіозний ефект петербургської „mise en scene“; при відповідних коштах було б найлегше просто скопіювати даний зразок. Наш оперний режисер вийшов блискуче з куди важчого становища: він прекрасно застосував високі вимоги сценічної постановки нової опери до скромних розмірів і засобів місцевого театру. Більшу частину костюмів і декорацій виконано дуже добре; спальня графині в четвертій картині просто художня. Зимня канавка з видом на Петропавловську кріпость і Літній сад теж дуже красиві. Приемне враження справляє група панночок, присутніх на імпровізованому музикальному вечорі у Лізи (друга картина). Але найкращою картиною опери є щодо постановки чудова і свіжа інтермедія під заголовком „Искренность пастушки“. Тісну сцену нашого театру довелось поділити на дві частини, влаштувавши, так би мовити, сцену на сцені.. у нас все таки зийшло дуже тонке і граціозне видовище, яке справляє красиве враження. Наявний склад хороших сил нашої опери, як виявляється, подекуди не відповідає

намірам композитора; так, наприклад, хор на віддалі в п'ятій картині звучить надто слабо; численні окремі хорові групи першої картини (сцена гуляння в Літньому саду) також не можуть досягнути належної рельєфності, крім хору хлопчиків, який сильно виділяється з інших груп. Опера розучена прекрасно. Головна і, власне, єдино велика роль опери—Германа знайшла чудового виконавця в особі п. Медведєва; в характеристиці пушкінського героя автор лібретто „Пикової дами“ додав від себе ще елемент палкого кохання. Таким чином, роль поділяється на дві частини: в першій половині опери Герман перебуває переважно під впливом кохання; в інших картинах ним заволодіває цілком інша пристрасть: жадоба наживи з допомогою таємничих трьох карт. Відповідно до такої програми, п. Медведєв був ліричним співаком у пристрасних любовних аріях і сценах опери; далі він відтінив розгубленість і початок божевілья майбутньої жертви „пикової дами“. Трохи надто висока партія Германа має в собі немало сильних моментів, в яких п. Медведєв був чудовий. Надзвичайно милозвучно і музикально вийшло у п. Тартокова красиве аріозо князя Єлецького. Роль Томського не цілком підходить до засобів п. Дементьєва, у якого немає потрібних для партії високих нот. В жіночому персоналі опери видатне місце належить, безперечно, пані Смирновій; важка сцена смерті графині виконана нею з закінченою майстерністю талановитої драматичної артистки і справляє сильне враження. В ролі Лізи пані Соловйова не безуспішно боролась з надмірною масивністю свого гучного голосу, який є іноді джерелом труднощів для співачки в місцях, що потребують вокальної гнучкості і чистоти вимови. Пані Нечаєвій доводиться боротись з вокальними перешкодами протилежного характеру, а саме—з беззвучним тембром... Усі другорядні ролі опери були дуже добре розучені і немало сприяли дружному ансамблеві виконання.

В. Четотт“.

„Киевлянин“ за 21/XII 1890 р., № 278.

„Особливу увагу П. І. Чайковського звернув на себе хор Я. С. Калишевського, який, за словами поважного гостя, не має собі рівного ні в Росії, ні за кордоном щодо стрункості і багатства голосів. Третього дня о 5 годині вечора в квартирі Я. С. Калишевського на просьбу Петра Ілліча був влаштований для нього духовний концерт, в якому виконані були твори... Петра Ілліча... Особливо зацікавився Петро Ілліч одним хлопчиком з надзвичайним сопрано, симпатичним у всіх регістрах і колосальним щодо обсягу голосу. Петро Ілліч щиро подякував регентові і мало не кожному хористові окремо за насолоду, яку він дістав, і поїхав до театру, лишивши в усіх присутніх незабутнє приємне враження своєю люб'язністю, простотою і скромністю“.

„Киевское слово“ за 21/XII 1890 р., № 1131.

„Оперний театр. Успіх „Пикової дами“ тримався на тій самій висоті на другій виставі опери 21 грудня. Автора викликали багато раз після кожної картини. Роль Лізи виконувала п. Лубковська, яка внесла багато щирості в драматичну сторону партії. Особливо добре провела згадана артистка сцену побачення в другій картині і попередні монологи. Дальші вистави нової опери відбудуться після свят. Пан Чайковський поїхав учора ввечері до Кам'янки Київської губернії.

В. Четотт“.

„Киевлянин“ за 23/III 1890 р., № 280.

1891 рік

„Песня без слов“ виконувалась на учнівському вечорі ІРМО... квартет п. Чайковського знаменитий переважно своєю третьою частиною *andante funebre i doloroso*, присвяченою пам'яті померлого скрипаля Лауба¹⁶...

В. Четотт“.

„Киевлянин“ за 27/III 1891 р., № 52.

„Другим капітальним номером програми розглядуваного вечора була рідко виконувана і високохудожня сторінка з програмної симфонічної музики П. І. Чайковського. Його музикальна ілюстрація до „Ромео і Юлії“ Шекспіра, що називалась спочатку увертюрою і перероблена була потім автором, ішла у нас в другій редакції під назвою фантазії, із зміненням закінченням (від останнього такта сторінки 163 друкованої партитури першого видання). Це один з визначних творів першого періоду творчості популярного автора „Пикової дами“; твір не позбавлений деяких формальних хиб, що виражаються головним чином у непропорціональності окремих тем. Щоб об'єднати різномірні матеріали в одно симфонічне ціле, композиторові довелося допустити подекуди зайві довготи, як от: безконечні і мало змістовні переливи арфи, що підготовляють повернення першої теми перед середньою частиною (мітельзацом). Але самі теми прекрасні і надзвичайно характерні в розумінні передачі сюжету: в усій музиці не легко знайти щонебудь більш типове, як перша тема аллегро, яка змальовує розбрат і загострену боротьбу між двома ворогуючими родинами Монтеккі і Капулетті. Синкопований ритм, дисонанси і навмисно грубий розвал усього оркестру на тоніці і домінанті — усе це прекрасно, не кажучи вже про майстерну інструментовку всього твору. Любовна тема — одна з найбільш співучих, широких і пристрасних інструментальних мелодій; з'являючись спочатку в духових, при чудових хорах валторн секундами, вона набуває особливого розмаху в другій частині увертюри, де вона співається всім хором струнних, підтримувана величним клекотінням духового оркестру. Як епізодичний елемент п'єси, існує ще третя мелодія, трактована композитором у стилі органного хоралу. Це

являє собою музикальне зображення монаха Лоренцо. Вокальні номери програми склалися з слабого аріозо п. Чайковського (з „Чародейки“). [Виконав Нолле.]

З рецензії В. Чечотта на п'яте симфонічне зібрання „Києвлянин“ за 12/IV 1891 р., № 65.

„Тріо п. Чайковського [a-moll, ор. 50] також уже було виконане тими ж артистами: пп. Ходоровським, Шевчиком і фон Мулдертом. Воно гралось тоді з деякими купюрами. Величезні розміри цього твору почасті виходять за рамки звичайного стилю камерних п'єс: його три частини тривають майже цілу годину. Досвідчену руку великого майстра видно в усій фактурі величезного твору; подекуди він досягає високого пафосу і натхнення. Сюди відносяться: вступ, усі варіації другої частини, могутнє своєю похмурою урочистістю завершення тріо, основане на повторенні елегічного мотиву вступу. Найсильнішими сторінками твору вийшли саме ті, що найближче стосуються програми, яку бачив у своїй уві композитор, що присвятив своє тріо пам'яті великого артиста (М. Г. Рубінштейна). Похоронний марш закінчення є захоплюючим епілогом твору. Довгі формальні аллегро першої і останньої частини написано з великою майстерністю, але вони є, власне, швидше лише продуктом артистичної рефлексії автора, який хотів розширити рамки свого твору і надати йому загальнозживаної форми. Розглядуване тріо не позбавлене і властивого п. Чайковському поєднання російської манери з західно-європейським колоритом: фраза, наприклад, починається à la Рубінштейн, а закінчується à la russe, або ж шуманівські думки і ритми дістають російську підкладку з допомогою особливих прийомів гармонізації, які створюють специфічну особливість п. Чайковського. П. Ходоровський показав у віртуозно написаній фортепіанній партії тріо не тільки свою прекрасну техніку, але й справжнє розуміння характеру твору і невідроблену любов до нього. Під пальцями виконавця партія рояля виступила рельєфно на перший план, що почасті доцільно в такому творі, який є музикальним апофеозом геніального піаніста М. Г. Рубінштейна. Партнери п. Ходоровського витримали з честю енергійний натиск виконавця головної партії“.

„Києвлянин“ за 9 XI 1891 р., № 207.

„Гамлет—принц Датский“, трагедія в 5 діях Шекспіра. Нова музика, спеціально написана для цієї трагедії П. І. Чайковським (бенефіс дирижера Черняковського)“.

„Києвлянин“ за 5 XII 1891 р., № 223.

„Імператорське Російське музикальне товариство (київський відділ). В суботу 21 грудня екстрене симфонічне зібрання під керівництвом П. І. Чайковського з участю оркестру, хору Я. С. Калишевського і оперного товариства, яке приєдналось у повному складі до участі в цьому зібранні“.

... „Русские ведомости“ повідомляють, що в середніх числах грудня приїде до Києва П. І. Чайковський і диригуватиме концертом, влаштовуваним Київським музикальним товариством“.

„Киевлянин“ за 8/XII 1891 р., № 226.

„З приїздом П. І. Чайковського, який має прибути сьогодні до Києва, відкриється музикальний тиждень, присвячений цьому нашому знаменитому художникові. На 19 і 20 грудня в міському театрі вже призначені „Евгений Онегин“ і „Пиковая дама“. 21 і 22 відбудуться два концерти під керівництвом п. Чайковського. Програма обох симфонічних сеансів одна і та ж і складається виключно з творів нашого дорогого гостя“.

„Киевлянин“ за 18/XII 1891 р., № 233.

„Київське оперне товариство. В неділю 22 грудня о першій годині дня в міському театрі під керівництвом П. І. Чайковського Київським оперним товариством спільно з Київським відділом ІРМО*) виконано буде повторення екстреного симфонічного зібрання. Збір буде виданий спеціальному комітетові для допомоги бідним у місцях, що зазнали неврожаю“.

„Киевлянин“ за 20/XII 1891 р., № 235.

„Бенефіс п. Тартакова відбувся 19 грудня при переповненому театрі і в присутності автора опери „Евгений Онегин“. Композитор став предметом овацій в антракті після четвертої картини своєї опери і виходив тричі на виклики публіки“.

„Киевлянин“ за 21/XII 1891 р., № 236.

„В суботу ввечері і в неділю вранці в міському театрі відбулись симфонічні зібрання під керівництвом П. І. Чайковського. Обидва зібрання привабили масу публіки, яка захоплено вітала П. І. Чайковського. Звіт про ці зібрання дамо цими днями.“

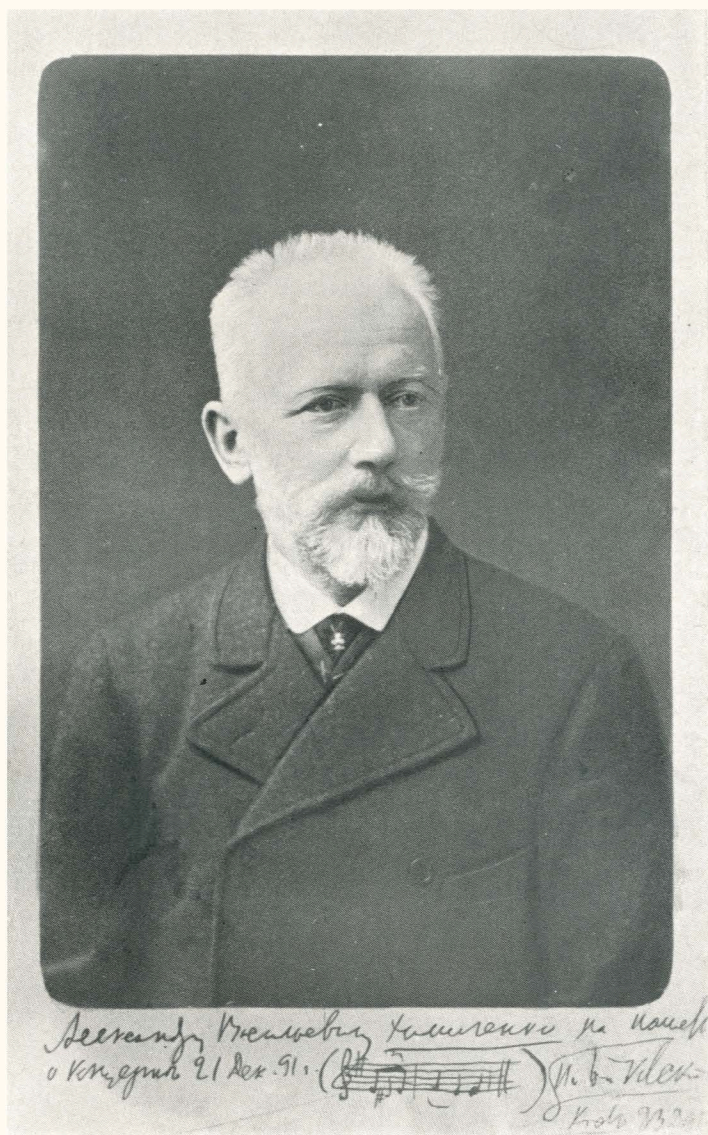
Наш відомий композитор П. І. Чайковський, який гостював у Києві, 22 грудня був присутній на літургії в Києво-Софійському кафедральному соборі. Хор Калишевського співав херувімську пісню п. Чайковського. Прослухавши літургію, п. Чайковський дякував хором і п. Калишевському за художнє виконання всіх співів. Особливу увагу п. Чайковський звернув на голос хлопчика Гриші, який співає в хорі, і просив директора музикального училища п. Пухальського прийняти Гришу з майбутнього року в музикальне училище стипендіатом“.

„Киевлянин“ за 24/XII 1891 р., № 238.

„Київський відділ імператорського музикального товариства. Екстрене симфонічне зібрання, яке присвячене творам П. І. Чайковського і відбулось 21 грудня під його керівництвом, викликало найшвавіший інтерес серед місцевої публіки.“

*) „Императорское Русское музыкальное общество“.

З часів М. Г. Рубінштейна місцевий оркестр не мав нагоди бачити за своїм диригентським пультом європейську знаменитість; появлення П. І. Чайковського на чолі нашої інструментальної капели стало тому великою подією київського музикального життя... Згадані концерти є достойним і необхідним доповненням до торішньої постановки „Пикової дами“: тоді київські прихильники П. І. Чайковського дістали лише можливість висловити йому захоплення, викликане кращим його оперним твором; тепер настала черга ближче ознайомитись з найважливішою стороною творчості одного з найвидатніших сучасних представників абсолютної, тобто інструментальної музики. Наявні сили нашого оркестру зресли пропорціонально загальному музикальному прогресові: найвідоміший з нинішніх російських композиторів міг тому розраховувати на успішне відтворення своїх партитур, які вимагають значних технічних даних від виконавців. Сюїта № 3 належить, без сумніву, до кращих інструментальних композицій нашого видатного симфоніста. Всі її чотири частини відзначаються в тому або іншому відношенні: щирість елегічних настроїв відбилась найбільше в „Меланхолическом вальсе“, красива ідилія чудово звучить у пасторальній першій частині (елегія); художній інтерес скерцо аж ніяк не поступається перед віртуозною його оркестровкою. Фінал (Tema con variazioni) дуже обширний і складається з трьох частин; тема з варіаціями являє собою ряд найдотепніших видозмін тематичного матеріалу. Дерев'яні духові інструменти грають тут значну роль—вони надзвичайно вдало протиставлені групі струнних, розміщених унизу. Створюється ефект, що нагадує верхні регістри органа, при акомпанементі струнних інструментів. Далі йде свого роду інтермеццо, основане на скрипковій каденції соло. Велика остання частина сюїти витримана в блискучому стилі полонезу і є зразком прекрасної майстерності, проявленої автором у використанні всієї маси оркестрових інструментальних засобів: п. Чайковський—надзвичайний майстер писати тривалі фортисимо, не впадаючи в одноманітність і зберігаючи цілковиту рівновагу всіх оркестрових темпів. Інша характерна риса того ж інструментатора полягає у вмінні підтримати в найголовніших групах оркестру неослабний інтерес музикального змісту. В скерцо розглядуваної сюїти інструментальні групи трактовані як цілком самостійні частини одного цілого, з'єднані між собою з незрівнянною майстерністю. Це, власне, три оркестри, які вступили в тісний союз в ім'я спільної естетичної мети. Виконання даного уривку розраховане на величезну уважність виконавців: проявляючи почесне довір'я до досвідченості і музикальності нашого оркестру, композитор продиригував скерцо в дуже швидкому темпі. Особливо великі вимоги ставить п. Чайковський перед групою дерев'яних духових інструментів: у кращих його партитурах видно якусь прихильність до цих інструментів і велику винахідливість у поводженні з ними як в розумінні самостійної групи, так і в сполученнях з класом струнних. Серед дерев'яних духових у п. Чайковського є ще спеціальна прихильність до флейти, на якій

П. І. Чайковський. Фотографія 1891 р. Подарунок композитора
О. В. Химиченкові.

колись грав сам композитор. Антракт між двома відділами концерту був заповнений палкими оваціями на честь композитора: п. Виноградський вручив йому красивий бумажник, прикрашений срібною лірою роботи місцевого фабриканта Маршака. Зверху зображено напис: „П. И. Чайковскому“, а над лірою: „От Киевского отделения императорского Русского музыкального общества“. Дві оркестрові п'єси, виконані для початку і завершення другого відділу концерту, поступаються своїм внутрішнім достоїнством перед попередньою сюїтою, але становлять, проте, значний інтерес — кожна на свій манер. Перша з них відноситься до раннього періоду творчості автора; це єдиний уривок, що зберігся від першої опери П. І. Чайковського, знищеної композитором, — „антракт і танець синьих дівчат“ з „Воеводи“, виконані нині в новій редакції з трох зміненим закінченням.

П'єса ця оркестрована чудово і справляє неглибоке, але приємне враження: танець написано в стилі Даргомижського, який впливав на автора „Пикової дами“ неодноразово і потім.

Урочиста увертюра „1812 год“ являє собою величезну звукову картину на тему визволення Росії від навали Наполеона I. Епілог твору передає дану програму з участю двох оркестрів і дзвону. Твір цей хвилює, проте, на музикальні анахронізми: французський елемент зображений „Марсельезою“, яка не може вважатися символом імператорської Франції, патріотичний триумф Росії представлений з допомогою гімну „Боже, царя храни“, який не існував у 1812 р. Інші частини концерту були присвячені вокальній творчості композитора. Спочатку передбачалось виконати чотири уривки з двох опер П. І. Чайковського („Орлеанська дева“ і „Чародейка“) і кілька романсів. Але звичайні в нашому оперному товаристві заворювання викликали зміну і скорочення друкованої програми: лишилась тільки половина оперних номерів. Гімн з хором з „Орлеанської дєвы“ і аріозо князя з „Чародейки“ виконано п. Пряншніковим. Романси, які гадала співати пані Нечаєва, були замінені іншими — дуже художньо виконаними п. Тартаковим („Подвій“ і „Средь шумного бала“). Величезним контрастом з цим зверхпрограммним номером були камерні вокальні речі п. Чайковського у виконанні п. Антоновського; співак дав нам, так би мовити, лише сухий скелет розкішного романсу „Благословляю вас, леса“. Пантеїстична захопленість даного ліричного уривку зовсім зникла в передачі згаданого баса: замість піднесення почуттів в останній фразі романсу, п. Антоновський зобразив нам якийсь прозаїчний занепад настрою. Гімн з хором із „Орлеанської дєвы“ був повторений і справив великий ефект переважно завдяки участі світлих і дзвінких голосів хлопчиків капели п. Калишевського. Партії соло в даному ансамблі були виконані пані Снарською і пп. Светловим-Стояном і Волгіним“.

„Киевлянин“ за 28/XII 1891 р., № 242.

„22 грудня вдень відбулось повторення екстреного симфонічного

зібрання, влаштованого відділом ІРМО спільно з Київським оперним товариством під керівництвом П. І. Чайковського.

П. І. Чайковський виїхав 23 грудня ввечері Південно-Західною залізницею в село Кам'янку; звідти він поїде до Варшави і потім за кордон...“

„Киевлянин“ за 29/XII 1891 р., № 243.

„П. І. Чайковський відвідав 22 грудня музикальний вечір, влаштований товариством любителів музики з нагоди приїзду нашого знаменитого гостя. Програма вечора була складена переважно з творів Моцарта, з включенням двох уривків з відомої сюїти п. Чайковського, під заголовком „Моцартиана“, бо вона складається з оркестрових перекладів різних п'єс Моцарта. П. Чайковський прослухав другий відділ любительського концерту, в якому були виконані „Молитва“ і „Тема с вариациями“ з його сюїти, а також два вокальних уривки з „Свадьби Фигаро“, прослівані п. Н. і його ученицею пані К. П. І. Чайковський висловив своє повне задоволення з приводу дружного і чіткого виконання оркестрованих ним моцартівських уривків; при допомозі невтомного капельмейстера п. Черняхівського любительський оркестр справився дуже вдало з даною партитурою. Вокальні соло викликали кілька зауважень з боку П. І. Чайковського...“

„Киевлянин“ за 31/XII 1891 р., № 244.

1892 рік

„Квартет № 2 (F-dur) ор. 22 виконувався з участю Шевчика (1-а скрипка), Шутмана (2-а скрипка), Риб (альт), фон Муллера (віолончель) в другому квартетному зібранні“.

„Киевлянин“ за 15/III 1892 р., № 72.

„... Програма концерту 26 березня була велика і різноманітна... Незрівнянна також музикальна ілюстрація найголовніших моментів шекспірівської „Бури“, яка є одним з найпрекрасніших зразків сучасної програмної музики. П. Чайковський розгорнув тут визначну ширину кисті і багатство фарб оркестру. Море представлене в даному творі в усій величї стихії, що перебуває в стані спокою (вступ і закінчення музикальної картини—прибуття і від'їзд Фернандо), а також під час бурі. Останній момент зображено надзвичайно яскраво: автор тут виявив велику силу творчості, маючи справу з сюжетом, досить заляженим у літературі програмної музики, де так важко уникнути загальних місць, рутинних прийомів і декоративного письма. П. Чайковському вдалось розповісти в звуках усі жахи морської бурі і аварії корабля, не впадаючи в банальне повторення чужих слів; невичерпні ресурси його глибоких знань у справі інструментовки дали йому зверх того засоби для написання на таку тему великої картини, в якій інтерес не слабне ні на одну мить, і розгул фантазії посилюється з кожним тактом, подібно до бурхливих хвиль океану, що наростають в міру дедалі

сильніших поривів вітру. Середина твору являє собою широко викладений епізод кохання Міранди і Фернандо; ця сторона програми поділяється на дві частини з допомогою вставлених сюди прекрасних ілюстрацій двох протилежних поетичних створінь Шекспіра—легкокрилого Арієля і потворного Калібана. При зображенні першого оркестр у п. Чайковського стає символом витонченої, прозорої легкості. Тим більший ефект справляє безпосередній перехід до важкої масивності і навмисної незграбності дальшого епізоду, присвяченого характеристиці Калібана. Надзвичайно типовими є тут курйозні стрибки на велику септиму. Елемент кохання трактований композитором у тому стилі найвищого напруження пристрасті, для якої п. Чайковський створив, можна сказати, свою спеціальну мову, з характерними мелодичними portamento в кантіленах м'якого і ніжного настрою, що появляються переважно в струнних інструментах. Розглядувана партитура має ще інші визначні риси, на яких ми не спиняємось у цьому поверховому нарисі. Скажемо лише наприкінці, що автор розкішних оркестрових ілюстрацій найвеличніших творів всесвітньої поетичної літератури (Данте, Шекспіра, Байрона) не вклав у свої оперні твори загалом і десятої частки того натхнення, яке вирує на сторінках його інструментальної програмної музики. П. Чайковський визнає, мабуть, щодо цього profession de foi М. Г. Рубінштейна. Глибока безодня, яка відділяє середній рівень музикальної громадськості від ідеальних прагнень творчих геніїв, обумовлює популярність П. І. Чайковського як автора „Евгенія Онегіна“ і майже абсолютну невідомість його кращих творів: „Бури“, „Франчески да Римини“, „Манфреда“. Лишається втішитись тим, що пройдуть віки... і тоді наш одноземець стане на належну висоту...

В. Четом“.

„Киевлянин“ за 1892 р., № 92.

„Призначено бенедикс Черняхівського. Оркестром виконано буде вперше „Щелкунчик“ п. Чайковського—твір, не виконуваний ще в Києві, який мав великий успіх у столицях“.

„Киевлянин“ за 9/VIII 1892 р., № 209.

„Друга симфонія е-молль буде виконана в другому симфонічному зібранні 28/XI під керівництвом Виноградського“.

„Киевлянин“ за 23/XI 1892 р., № 325.

„... Все описане вище [про попередні частини симфонії] блідне перед величчю і могутнім польотом такої монументальної симфонічної сторінки, як знаменитий фінал другої симфонії п. Чайковського. Ця п'єса є окремим капітальним внеском у літературу симфонічної музики. Середня частина вражає силою похмурих розрізаних октав, що чергуються в різних регістрах оркестру і проведені з такою логічною витримкою крізь усю довгу сторінку

мітельзацу. Вражає перше появлення цих фатальних октав, які спускаються по великих терціях; потрібно було немало таланту, щоб підтримати інтерес, який викликається таким геніальним вступом. Проте, композиторові вдалось ще поступово посилити естетичне напруження слухача. П. Чайковський створив тут величну акустичну побудову, над якою лине в хмарах легка тема малоросійського „Журавля“, що послужило відправною точкою для даного твору. Грандіозна споруда виросла з наймізернішого матеріалу: творчий геній людини можна порівняти в таких випадках тільки з таємничими силами природи. На питання, яким чином з чотирьох тактів малоруської пісні виник фінал другої симфонії Чайковського, можна відповісти лише питанням: як розвинулась з мікроскопічної лютючки гіляста береза, вкрита мільйонами листочків?..

Виконання концерту відзначалось тими якостями, до яких О. М. Виноградський привчив своїх слухачів: багатством відтінків, вогню, повною рельєфністю різних стилів. Особливу витримку проявив капельмейстер у фіналі симфонії; п'еса ця справила надзвичайно цільне враження.

В. Четотт“.

„Киевлянин“ за 2/XII 1892 р., № 334.

1893 рік

„Міський театр. В зв'язку з смертю композитора П. І. Чайковського сьогодні спектаклю не буде“.

„Киевское слово“ за 26/X 1893 р., № 2078.

„Петро Ілліч Чайковський. Мистецтво зазнало великої втрати: вмер Петро Ілліч Чайковський, ледве чи не найбільший композитор наших днів. Хто не знає його „Евгения Онегина“, „Пикової дами“, „Мазепи“ і багатьох інших опер? Хто не знає маси зразкових музикальних творів у всіх галузях музики? Слава Чайковського поширилась далеко за межі рідної землі...“

„Киевское слово“ за 26/X 1893 р., № 2078.

„Місцева хроніка. Сьогодні в Музучилищі призначена панахида по композиторові П. І. Чайковському. На панахиді співатиме хор Я. С. Калишевського...“

Сьогодні 27 жовтня з бажання глибоко засмучених артистів Київської російської опери відправлена буде в Георгіївській церкві о 12 годині дня панахида за упокої душі Петра Ілліча Чайковського. Під час панахиди співатиме хор російської опери. Усі шановники пам'яті знаменитого російського художника запрошуються вшанувати панахиду своєю присутністю“.

„Киевлянин“ за 27/X 1893 р., № 297.

„П. І. Чайковський (некролог). Чайковського не стало... Музикальна Росія зазнала непоправної втрати, бо смерть забрала художника, єдиного в своєму роді, композитора, який далеко не сказав ще останнього слова свого творчого духу. Чайковський працював над музикальною композицією до останньої хвилини свого земного існування: в поточному сезоні петербургських симфонічних концертів виконувалась його симфонія—шоста числом, тількищо написана. Багатьох інших творів можна було чекати в майбутньому від композитора, який вмер у період найбільшої зрілості величезного таланту, в zenіті слави і видатної любові до своєї справи...

П. І. Чайковський відзначався рідкою серед російських музикантів універсальністю генія...

... Серед симфоній П. І. особливу славу мають 2-а (з чудовим фіналом на малоросійську пісню „Журавель“) і 4-а... Петро Ілліч неодноразово гостював тривалий час у с. Кам'янці, Київськ. губ., там він складав між іншим цінний збірник народних пісень: одна з них облетіла весь музикальний світ як основна тема *andante* 1-го струнного квартету Чайковського (ор. 11)...

З некрологу В. Чечотта. „Киевлянин“ за 27/X 1893 р., № 297.

„Місцева хроніка. Вінок на труну Чайковського. У вівторок ввечері була відправлена до Петербурга на ім'я П. І. Юргенсона телеграма з проською покласти на труну П. І. Чайковського вінок з написом „Чайковському від київлян...“

„Киевское слово“ за 28/X 1893 р., № 2080.

„Пам'яті П. І. Чайковського.

Умолкли звуки дивных песен,
Не раздаваться им опять:
Приют певца угрюм и тесен
И на устах его печать.

Лермонтов.

... Чиє ім'я мало більшу популярність серед російської музикальної публіки, ніж ім'я Петра Ілліча Чайковського? Хто, як не він, доставляв нам багато моментів величезної естетичної насолоди, зворушуючи нашу душу чудовими звуками, що вийшли спід його натхненного композиторського пера? І тепер, страшно сказати, він умер, назавжди замовк і залишив нас. Але такі люди, як Чайковський, не можуть умерти для тих, що чуливі до прекрасного і красивого: він живе і завжди житиме своїми творами, якими він воздвиг собі нерукотворний пам'ятник...

Не зважаючи на нападки на початку діяльності Петра Ілліча, він продовжував творити і переміг навіть запеклих противників, удостоївшись загального визнання і глибокої симпатії...

*Микола Гутковський*¹⁷.

„Киевское слово“ за 29/X 1893 р., № 2081.

„Посмертний лист Чайковського до І. М. Грекова в Одесу від 19 жовтня 1893 р.

Дорогий Іван Миколайовичу!

Я винуватий, що довго не відповідав Вам на останній лист Ваш. Почасті причиною тому клопоти, зв'язані з концертом Музикального товариства, яким я диригував, і готування голосів нової симфонії, почасти ж вагання у вирішенні питання про поїздку до Одеси.

Ах, Іван Миколайовичу, коли б Ви знали, до чого ж ця поїздка мені незручна і, з багатьох причин, обтяжлива. Мені незручно говорити про це, бо виходить, що я нібито намагаюсь збільшити в очах Ваших величину і значення жертви, яку я принесу на вівтар дружби з Вами. А я ж навіть не певний, що жертва ця справді принесе користь Вам. Але, хай буде, що так. Тепер питання, в який час найменш важко і незручно мені до Вас їхати. Зваживши і зміркувавши всі обставини, приходжу до висновку, що в лютому не слід мені бути в Одесі, хоча б уже тому, що на лютій запрошений до Одеси в Музикальне товариство М. А. Римський-Корсаков, і я з'явлюсь ніби для того, щоб відтягти увагу одеситів від його високосимпатичної особи. Потім з усього строку єдино вільні для мене тижні два припадають на кінець грудня і початок січня. Якщо я так і зроблю, то майте на увазі, що не пізніше від 8 січня я вже маю бути в Петербурзі, бо 15-го диригую концертом. Отже, потрудіться призначити час мого перебування серед Вас між 15-м грудня і 5-м січня, при чому майте на увазі, що більш ніж тиждень лишатись в Одесі не можу. Ви пишете в останньому листі про розподіл ролей, але я не зрозумів: у „Мазеле“ чи „Іоланте“. Це мені важко буде: залишаю розподіл Вам, капельмейстрові і режисерові.

Обіймаю Вас

П. Чайковський“.

„Киевское слово“ за 29/X 1893 р., № 2081.

„Листи в простір... Чайковський був цілком наша, руська людина; його запалювали картини і події російського життя поруч з шедеврами вітчизняної літератури, хоч він з однаковою любов'ю і пристрасністю обробляв класичні твори західно-європейської літератури.

На долю покійного композитора, нарівні з деякими іншими нашими художниками слова і кисті, випала почесна роль ознайомити світ з російським національним мистецтвом і змусити не тільки поважати, але й любити це мистецтво.

Толстой, Достоевський, Тургенєв, Чайковський і Верещагін пролили в невелике віконце, прорублене в Європу Петром Великим, такі широкі хвилі сліпучо-яскравого світла, що сусіди не могли вже ігнорувати наше існування і задовольнялись поширеними байками, які змальовують „північних варварів“ дикунами, що не гидують вгамовувати голод сальною свічкою.

Читаючи твори наших корифеїв, дивлячись на картини наших майстрів і прислухаючись до чудових поетичних мелодій Чайковського, західні сусіди не могли не заінтересуватись серцем і розумом лівнічного дикуна.

А якщо заінтересувались—довелося знайомитись. Але тут саме і сталося диво. Виявилось, що серце дикуна вміє не тільки ненавидіти, але вміє і любити, любити палко, безкорисливо, мало того—серце це б'ється в такт із серцем свого західного брата...

Діяльність Петра Ілліча Чайковського, яка увінчала його ще за життя лавровим вінком, навряд чи скоро буде оцінена всесторонньо, по достоїнству, бо сама ця діяльність надто різностороння..."

„Киевское слово“ за 31/X 1893 р., № 2083.

„Місцева хроніка. Пам'ятник Чайковському поставити треба, і він, звичайно, буде поставлений. Недостачі в пожертвуваннях не буде, але можна прискорити цю справу. Коли б усі столичні і провінціальні оперні театри дали по спектаклю на пам'ятник Чайковському, а столичні і провінціальні музикальні товариства—по симфонічному або квартетному зібранню, концерту, музикальному вечору (залежно від можливостей кожного товариства) на ту ж симпатичну мету, то за найкоротший час міг би скластись солідний фонд навіть у тому випадку, якщо деякі дирекції дадуть на пам'ятник половину збору. Було б дуже бажано, щоб наша пропозиція не лишилась „гласом вопіючого в пустині“.

„Киевское слово“ за 31/X 1893 р., № 2083.

„Міський театр. Сьогодні, 2 листопада, перед початком вистави, в присутності всієї оперної трупи, перед портретом покійного композитора І. А. Баженовим буде сказано кілька слів, присвячених пам'яті Петра Ілліча Чайковського. Артистами російської опери під керівництвом артиста імператорських театрів І. Н. Сетова, з участю артистки Є. А. Сіліної, дано буде „Евгения Онегина“, ліричні сцени в трьох частинах і семи картинах, музика П. І. Чайковського. Роль Тат'яни виконає пані Сіліна..."

„Киевлянин“ за 2/XI 1893 р., № 303.

„Представником Київського відділу Російського музикального товариства при похоронах Петра Ілліча Чайковського було обрано відомого композитора М. А. Римського-Корсакова. Йому ж доручено було покласти від імені відділу і музикального училища вінки на труну Петра Ілліча. Сумна звістка про смерть любимого композитора викликала зміну в програмі в наступній діяльності відділу. Призначений до виконання в другому симфонічному зібранні „Манфред“ Шумана переноситься на третє зібрання. Нині ж дирекція постановила в пам'ять Чайковського призначити два симфонічні зібрання (друге чергове і екстрене) і присвятити їх виключно його творам“.

„Киевлянин“ за 2/XI 1893 р., № 303.

„Пам'яті П. І. Чайковського.

(Читано 2 листопада в міському оперному театрі перед оперою „Евгеній Онегин“.)

... Для нас, живущих, і тих, хто житиме після нас, пам'ять Чайковського, його чиста, як кристал, прозора душа, його життя, абсолютно позбавлене егоїзму, все присвячене палко любимому мистецтву, можуть і повинні бути високим прикладом. „Людина він був“—у повному розумінні цього слова. Не будемо говорити про те, що таке Чайковський—композитор. Про це так багато говорилось і писалось... Ми скажемо кілька слів лише про ту особливу послугу, яку п. Чайковський зробив і власне тільки Чайковський міг зробити російській музиці. Він визів її на широку міжнародну арену, він зробив російську музику зрозумілою, милою, близькою для серця француза і німця, для англійця і американця...

... Великий композитор Чайковський був ідеально хорошою людиною... Свого „я“ для нього не існувало. Для своїх творів він був найсуворішим критиком... Скромність Чайковського ми бачили самі тут, коли в день першої вистави „Пикової дами“ збуджені слухачі, як одна людина, в захваті викликали Чайковського. Він скромно виходив, соромливо розкланювався... і висував уперед виконавців. Безкорисливість Чайковського і його щедрість були безмежні...

... Він усім серцем любив Росію, і безсмертна, як він, Росія ніколи не забуде свого великого сина. Він прославив російське мистецтво—і це мистецтво назавжди збереже в своїх скрижалях його образи, передасть його душу, його думки і мелодії, його почвання грядущим поколінням...

Ів. Баженов“.

„Киевское слово“ за 4/XI 1893 р., № 2087.

„Пам'яті П. І. Чайковського. Слід було б пам'ять Чайковського вшанувати такою доброю справою, що відповідала б імені Чайковського, його серцю, яке жило багато для інших і ніколи не стомлювалось допомагати нужденним трудівникам мистецтва...

Думка ця висловлюється у вигляді такої пропозиції: зібрати капітал і на нього влаштувати маленький гуртожиток на певне число найбідніших, але обдарованих музикантів, учнів консерваторії, і назвати його будинком або притулком Чайковського; в ньому молодий талант—прийшлий бідняк, може, з Сибіру, може з Кавказа або з Малоросії,—в пам'ять Чайковського був би забезпечений на весь час свого музикального навчання, тобто мав би житло, стіл, одяг, книги, підручники, і завдяки цьому міг би розвиватись спокійно і мирно в своєму таланті...

Це було б справді увічненням імені Чайковського, гідним його пам'яті“.

„Киевское слово“ за 4/XI 1893 р., № 2087.

„Памяти П. И. Чайковского

Умолк... Но могучие звуки
Дрожат в переливах страстей,
И слезы, и радость, и муки
Глубоких, как море, скорбей.
Они не уйдут за тобою:
Ты нам их для жизни отдал,
Чтоб брат, истомленный борьбою,
В наш век отрицанья не пал;
Чтоб пламенный свет идеала
Вперед его вечно манил,
Чтоб злоба собой не сковала
Могучих стремлений и сил;
Чтоб к цели, намеченной смело,
Без устали шел он вперед,
Чтоб честно слить слово и дело
Старался родимый народ;
Чтоб Рудины наши устали
Бесцельно, бесплодно болтать,
А в звуках живых угадали,
Как надо любить и страдать.
Спи ж с миром, певец наш родимый,
Спи, дивный баян-соловей:
Остался твой гений незримый
Среди огорченных людей.

А. Р. Бачай-Бачаков“.

„Киевское слово“ 6/XI 1893 р., № 2090.

„... В пам'ять Чайковського в міському театрі в суботу 4 грудня о 8 годині вечора відбудеться друге симфонічне зібрання і в понеділок 6 грудня о 1 годині дня екстрене симфонічне зібрання під керівництвом Виноградського. Обидва зібрання мають одну і ту ж програму виключно з творів Чайковського: сюїта № 1, „Франческа да Римини“, „Елегія“ і вальс—виконає оркестр. Аріозо з кантати „Москва“ виконає Г. А. Сьунненберг і останні романси виконає М. Є. Медведєв...“

„Киевлянин“ за 29, XI 1893 р., № 330.

„... Крім фантазії „Франческа да Римини“, що своїм обсягом дорівнює добрій симфонії і триває без перерви 35 хвилин, всі інші номери програми викликали настійні вимоги повторення... Виноградський, запалений гарячим співчуттям аудиторії, повторив три уривки з сюїти (divertimento, intermezzo і „Марш мініатюр“) і вальс з струнної серенади. „Marche miniature“ і альтова арія з кантати „Москва“, виконані пані Сьунненберг, були повторені на обох концертах...“

...Виконання найважчого з творів Чайковського є справжньою подією в літопису київського музикального життя, особливо якщо це виконання може похвалитись тими високими якостями, яких зумів надати йому п. Виноградський... „Франческа да Римини“ виконується порівняно рідко: це одна з тих партитур, які зазнають великого ризику в руках посереднього, або навіть тільки байдужого дирижера.

Надзвичайно тонко й красиво була виконана перша сюїта ор. 43. Це твір, який уже давно облетів весь музикальний світ і відзначається загальнодоступністю і мелодичністю змісту. Три уривки є справжніми перлинами натхнення і колориту...

Крім згаданої на початку цих рядків арії з кантати „Москва“..., в програму включені були ще романси з числа недавно написаних на слова місцевого поета п. Ратгауза...

В. Чечотт*.

„Киевлянин“ за 10/XII 1893 р., № 341.

ХАРКІВ

1882 рік

„Перший симфонічний концерт оркестру студентів Харківського університету під керівництвом дирижера Б. С. Неметц, даний 30/1, пройшов з великим успіхом. Виконання струнним оркестром *Andante cantabile* Чайковського викликали цілком заслужені гучні схвалення“.

„Южный край“ за 1/II 1882 р., № 380.

„В суботу 16 жовтня в оперному театрі почнуться симфонічні концерти під керівництвом п. Еммануеля. Для першого концерту передбачається виконати... „Итальянское каприччио“ Чайковського — новий твір талановитого нашого композитора; до цього часу „Каприччио“ ще в Харкові не виконувалось, а за кордоном воно всюди має великий успіх...“

„Южный край“ за 13/X 1882 р., № 619.

1883 рік

„Музикальні нариси... Другою оркестровою річчю, що стояла в програмі симфонічного зібрання, було „Итальянское каприччио“ Чайковського. Ім'я Чайковського добре відомо всім. З багатьма його творами публіка наша досить ознайоmlена завдяки музикальному товариству, яке відводить Чайковському значне місце на програмах своїх концертів, з чим не можна не погодитись... Чайковський належить до одних з найбільш обдарованих музикальних натур нашого часу. При цьому невтомна діяльність талановитого композитора відзначається надзвичайною різноманітністю... всі жанри мистецтва йому однаково симпатичні. Чайковський працює так багато, як ніхто з наших музикантів, крім Антона Рубінштейна.

Ця діяльність, так само як і характер обдаровання композитора, цілком пояснює популярність, яку Чайковський має в Росії і яка починає поширюватись і за межі нашої батьківщини: талановитий композитор з честю тримає в Європі прапор російської музики... Талант його весь час розвивається і зміцнюється. Можливо, в своїх операх, що до цього часу з'явилися на сцені, він ще не цілком знайшов „самого себе“, не цілком визначився,—але в симфонічній і камерній музиці він давно вже визначився і зайняв високе місце. В цій музиці, поряд з прекрасною фактурою, ми зустрічаємо всюди надзвичайне багатство фантазії, тонко-красиві щирі мелодії, дотепні гармонії і ритмічні комбінації, що безперервним потоком сиплються з невичерпної скарбниці таланту композитора. До того ж цінність усіх музикальних цих якостей збільшується яскравістю і різноманітністю барв оркестрової палітри.

В „Итальянском каприччио“ ми зустрічаємо всі звичайні достоїнства Чайковського-симфоніста. Темі вибраних ним народних італійських пісень, правда, не відзначаються ні особливою широтою думки, ні оригінальністю, але оброблені вони з такою майстерністю, з таким талантом, що слухач мимоволі захоплюється різноманітністю і красою змальовуваних художніх картин. Фактурою твір цей незрівнянний, але враження, яке він справляє, трохи порушується наприкінці, де в оркестровці, як і в усіх взагалі фіналах Чайковського, надто багато вживаються ударні і мідні інструменти; надто багато безцільного шуму і тріскоту: оглушений слухач ризикує забути все попереднє прекрасне враження...“

„Южный край“ за 20/III 1883 р., № 773.

„Музикальні нариси. [П'яте симфонічне зібрання Музикального товариства 3/IV.] ...Ім'я Чайковського найбільш у нас відоме і завоювало найбільші симпатії публіки... В п'ятому симфонічному зібранні ми почуємо два твори цього автора: веселий жвавий хор з опери „Евгеній Онегин“, написаний у чисто народному російському дусі, і один з найграндіозніших творів російського художника—увертюру „1812 год“...“

„Южный край“ за 30/III 1883 р., № 783.

„... В оперному театрі тепер розучується „Евгеній Онегин“ Чайковського; опера ця піде наприкінці цього місяця з новою обстановкою. Як декорації, так і костюми зовсім нові. Ролі будуть розподілені так: Онегин—п. Борисоглібський, Ленський—п. Медведєв, Ларіна—Вафей, Ольга—Любатович, Татьяна—Василенко і Харитонкова (по черзі), няня—Карецька, Гремін—Махалов, Трике—Любимов“.

„Южный край“ за 13/X 1883 р., № 968.

„Увертюру до „Ромео и Юлии“ Шекспіра виконає симфонічний оркестр під керівництвом Слатіна¹⁸ в першому симфонічному зібранні музикального товариства“.

„Южный край“ за 29/X 1883 р., № 980.

„Оперний театр. В понеділок 31/X поставлено буде вперше на тутешній сцені „Евгеній Онегин“...

„Южный край“ за 31/X 1883 р., № 985.

„Музикальні замітки. Листи дилетанта. Перший симфонічний вечір, можна вважати, вдався цілком... Увертюра Чайковського пройшла дуже добре. Вступ і фінал, як доступніші, публіка, очевидно, зрозуміла—хто знає зміст трагедії Шекспіра „Ромео и Юлія“..., слухаючи цю увертюру, може простежити у викладі талановитого композитора всі найголовніші фази розвитку трагедії і прийти в такий настрій, який підготовляє до її розуміння. Особливо вірно і доступно виражена картина саду, перед сценою любові, з його колиханням листви, зображена скрипками під сурдинку. Ці ніжні звуки, що колихаються, наче листя, настільки вірно відтворюють бажане враження, що навіть для людини, яка не звикла настроювати свою уяву для розуміння програмної музики, картина змальовується перед очима, наче жива...

Дилетант“.

„Южный край“ за 2/XI 1883 р., № 987.

„Опера Чайковського „Евгеній Онегин“ зібрала в театр численну публіку і на другу виставу її 2/XI. Опера пройшла рівніше, ніж уперше. Виконавці більше освоїлись з своїми ролями; публіка також почала потроху звикати до оригінальної музики „фрачної опери“. Цього разу викликали оплески і такі номери, які на першій виставі здалися нудними“.

„Южный край“ за 4/XI 1883 р., № 989.

„Музикальні замітки. Листи дилетанта. Театр в обидві вистави був переповнений і видно було, що публіка дуже цікавиться цією новинкою. Та ще б не цікавитись: як не послухати безсмертний твір великого Пушкіна, покладений на музику Чайковським, одним з найталановитіших композиторів нашого часу?.. „Евгеній Онегин“ справедливо треба назвати оперою-симфонією,— і справді, за винятком сцени сварки на балу між Ленським і Онегіним, ліричні сцени зовсім не сценічні. Але ж не в сценічності полягає краса і пушкінського „Евгенія Онегина“: художньо-прекрасні картини природи і села, і тонко помічені і не менш художньо передані внутрішні рухи дійових осіб для сцени становлять також немалий інтерес... Чайковський поставив своїм завданням поповнити музикою все те, що постановка на сцені віднімає у пушкінського „Евгенія Онегина“; він залишив дійовим особам тільки те слово, з допомогою якого вони можуть розмовляти, а для вираження всього лабіринту, всього павутиння найтонших відчужань, які хвилюють їх, він вжив мову звуків у таких формах, які часто досягають виразності і краси пушкінського вірша. Чайковський,

найталановитіший симфонічний композитор, досягає... художньої правди у вираженні внутрішніх рухів дійових осіб надзвичайно широким розвитком музикальної думки, колоритом і технікою оркестровки.

Проста тема увертюри, повторена багато раз і ритмована акордами дерев'яних інструментів з невеликими модуляціями,—чи не нагадає одноманітності сільського життя?.. Починаючи з цієї увертюри і закінчуючи останньою сценою Онегіна з Тат'яною, партитура „Євгенія Онегіна“ переповнена такими багатствами, такою розкішню форм і колориту і таким багатством прекрасних і глибоких ефектів, контрапункта і гармонізації, що з кожним разом, з кожною виставою інтерес і увага слухача може тільки зростати, але ніяк не стомлюватись. Візьмемо, наприклад, другу картину першої дії—лист Тат'яни. Безпосередня розповідь няні, що виділяється своєю наївною простотою на фоні солодкого хвилювання, яке охопило Тат'яну, і тема Тат'яни, сповнена несміливого дівочого почуття, яка передається скрипками під сурдинку, розвивається все ширше і ширше, переходить до дерев'яних інструментів і потім з великою вже рішучістю і пристрасною розвивається по всьому оркестру. Здається, що чуєш, як у Тат'яни б'ється серце—відчуваєш, як вона падає, відчуваєш прискорений її пульс. Тат'яна сідає писати лист... В оркестрі можна простежити потім, як складаються її думки і як, незадоволена собою, незадоволена тим, що написала, вона розриває написане і знову починає писати, а думки повертаються—все ті самі. Ця прекрасна музикальна картина, що закінчується світанком і звуками пастушої сопілки, є однією з кращих симфоній, яку колинебудь доводилось чути. Сцена сварки в четвертій картині справляє дуже сильне враження, але тут музика вже сприяє драматичному непорозумінню між друзями, яке виникло під час балу під звуки і темп мазурки, який притягує загальну увагу, збуджує говір гостей і потім розвивається в прекрасну і в надзвичайно художньо-правдиву сцену між Ленським і Онегіним. Дуже добре задумано мелодію, сповнену почуття і виразності, яку передають віолончелі в інтродукції до п'ятої картини перед арією Ленського; так само хороший і оригінальний своєю фактурою дуєт перед поєдинком, а внутрішнє хвилювання обох друзів, коли вони стають один навпроти одного з піднесеними пістолетами, висловлене так виразно, що мимоволі передається слухачам.

Словом... хорошого дуже багато—всього не перелічиш. Публіці, очевидно, найбільше сподобались хор і танець у першій картині, і там же дуєт Ленського з Ольгою, сварка на балу, арія Ленського в п'ятій картині, арія Греміна—„Любови все возрасты“ і, нарешті, щоразу повторювані на вимогу публіки, куплети Тріке в четвертій картині...

Головний і кращий виконавець „Євгенія Онегіна“, якому почала найважча і одночасно найвдячніша партія—це оркестр; п. Еммануель веде його надзвичайно вміло. Відтінки в силі і зміни темпів

виконано з повним знанням міри і з тим тонким смаком, які артисти називають музикальністю...

Дилетант“.

„Южный край“ за 11/XI 1883 р., № 996.

„В зв'язку з постановками в Полтаві опер „Гугеноты“, „Рогнеда“ і „Евгений Онегин“ у Харківській опері не буде оперних вистав до 27/XI“.

„Южный край“ за 23/XI 1883 р., № 1006.

„... Не знаю, чи випадково це, чи справжній успіх, але факт той, що „Евгений Онегин“ витримав уже п'ять вистав при повному театрі...“

Дилетант“.

„Южный край“ за 15/XII 1883 р., № 1029.

1884 рік

„Варіації „Рококо“ для віолончелі виконає Глазер¹⁹ в шостому музикальному зібранні Музикального товариства (камерному)“.

„Южный край“ за 13/II 1884 р., № 1080.

„... П'ятий симфонічний концерт, що відбувся в дворянському зібранні, зібрав масу публіки... Серенада Чайковського, виконана струнним оркестром (дирижер І. І. Слатін), викликала, як звичайно, фурор...“

„Южный край“ за 6/III 1884 р., № 1106.

„Останнє симфонічне зібрання нашого Музикального товариства пройшло найблискучіше. Концерт відкрив викладач Московської консерваторії С. І. Танєєв²⁰, який зіграв велику сонату Чайковського...“

„Южный край“ за 25/III 1884 р., № 1124.

„Танєєв зіграв сонату (G-dur) оп. 37 Чайковського... В сонаті, очевидно, дуже сподобалась публіці друга частина—анданте—своєю граціозною і мелодичною темою, яка модулюється надзвичайно оригінально й багато, і третя—скерцо (Allegro giocoso), написане дуже красиво і справді жваво-рухливо. Про виконання цієї сонати Танєєвим, звичайно, нема потреби й говорити...“

Дилетант“.

„Южный край“ за 30/III 1884 р., № 1127.

„Друге музикальне зібрання Харківського відділу ІРМО відбулось 3/XI... Анданте кантабіле з квартету Чайковського викликала

фурор і було повторене. Виконання цієї частини чудового квартету Чайковського було прекрасне [Пестель, Глен, Алексеєнко і Дочевський]. Бажано було б послухати квартет цей уже весь в одному з наступних камерних зібрань...

„Южный край“ за 5/XI 1884 р., № 1329.

„Листи дилетанта... Ще так недавно ми поруч з тобою слухали у Великому театрі „Евгенія Онегіна“, і я як харківець— о, сором!—повчав тебе, петербуржця, а ти слухав мене з увагою, бо ми випередили вас на цілий сезон, і для нас „Евгеній Онегін“ уже не новинка...

Анданте кантабіле з квартету ор. 11 Чайковського було виконане настільки добре, що його примусили повторити. Це справді чарівно-красива річ, якою в доброму виконанні не можна не захоплюватись. Народно-російська тема, ритмована фразою, що трохи нагадує приспів до „Дубинушки“, відшліфована з таким смаком, з яким може тільки першокласний художник обробити дорогоцінний самоцвітний камінь.

... Вдруге він [квартет] був зіграний, мені здавалось, ще краще, ще більш узгоджено і тепло, ніж уперше.

Тепер, коли в Петербурзі зайняті „Евгением Онегиным“, ви стали цікавитись Чайковським більше, ніж раніше, і, мабуть, дасте йому справжню оцінку, далеку від тієї, яку йому ще так недавно дав п. Стасов. Мені здається, що Чайковський у мистецтві досягнув того, до чого повинна прагнути і справді тепер прагне література, а разом з нею і музика і мистецтво взагалі. Він зрозумів, що в основі мистецтва повинна лежати правда, вірна до реальності, але піднесена композитором на ступінь художнього твору,— повинна бути істина, звільнена від своєї різкості і від какофонії, яка властива всякій реальності. Порівнюючи Чайковського з найталановитішими композиторами італійської і інших шкіл (про російські я не кажу, бо це завело б мене надто далеко), мені здається, що коли кращі з італійських справляють сильніші, так би мовити, декоративні враження, то Чайковський уміє викликати у слухача те відчуття, якого зазнаєш, дивлячись на справжнє *objet d'art*. Правда, щоб його слухати, потрібна підготовка, потрібне якесь попереднє ознайомлення з музикою, словом, він ставить перед слухачем більше вимог, ніж перед звичайним обивателем, якого захоплює картина якоїнебудь урочистої процесії, що переливається барвами різких і сильних, часто бутафорних ефектів, але зате він і дає насолоду глибшу, ніж хвилиний захват, дає можливість проймається красивою тонкістю ліній його тем і прозорістю колориту його творів...

Дилетант“.

„Южный край“ за 7/X 1884 р., № 1331.

1885 рік

„Завтра останнє симфонічне музикальне зібрання Харківського відділу РМО... Найцікавіший музикальний твір, який буде завтра виконуватись,—це сюїта (для оркестру, ор. 43 П. І. Чайковського)“.

„Южный край“ за 8/III 1885 р., № 1447.

„Музикальні замітки... Музика, написана Чайковським на текст Пушкіна, не може не викликати живого інтересу в публіці, і тому завжди вистава „Евгенія Онегіна“ збирає в театральний зал достатнє число слухачів. Так було і у вівторок; театр був повний... Було б несправедливо не зауважити, що оркестр вів капельмейстер п. Сук²¹ дуже струнко, доладно і подекуди з щирим пошавленням, за що молодий maestro був неодноразово щедро нагороджуваний одностайними викликами і дружними оплесками.

Дилетант“.

„Южный край“ за 24/IX 1885 р., № 1632.

„Симфонію № 3 передбачається виконати в симфонічному зібранні Музикального товариства... В камерному ж зібранні буде виконано вперше квартети... Чайковського“.

„Южный край“ за 14/XI 1885 р., № 1680.

1887 рік

„В понеділок 25 травня вперше в Харкові представлено буде „Мазепа“, опера в трьох діях і п'яти картинах, музика Чайковського“.

„Южный край“, № 2198.

„Музикальні замітки. Опера „Мазепа“ Чайковського. „Якщо плодovitість—головна ознака генія, так Шуберта слід віднести до найбільших геніїв“,—так писав Шуман про Шуберта. Ці слова можна цілком прикласти і до Чайковського. Чого він не написав за порівняно короткий період часу! Немає майже такої галузі музикального мистецтва, для якої він не писав би...

Петро Ілліч з усіх сучасних російських композиторів—найпоширеніший і найбільш визнаний не тільки у нас в Росії, але й за кордоном. Це пояснюється тим, що його твори—загальнішого характеру, хоч не позбавлені і російського національного елементу. Але російський елемент у його творах не виділяється так яскраво, як у інших сучасних російських композиторів, через що вони більш доступні і мають більший успіх у публіці.

Його твори відзначаються пікантними гармонічними поворотами, свіжим ритмом і своєрідною мелодикою... З його опер „Мазепа“—

найновіша. Сюжет історичний (лібретто складене за відомою поемою Пушкіна „Полтава“). Дія відбувається в Малоросії, але дивно, що в усій опері не зустрічаємо жодного малоруського мотиву, тоді як відомо, що і досі збереглися різні пісні, складені народом, про часи Мазепи, — навіть приписують Мазепі створення кількох пісень чисто малоросійських, що досі збереглися у народі. Через це в опері не може бути й мови про правильне змалювання епохи і місцевості, що, як відомо, найвірніше можна виразити, використовуючи народні мотиви. З дійових осіб в опері дуже вдало змальований характер Мазепи велично-похмурим мотивом у басах, що зберігається протягом усієї опери, і почасті характер Орлика — енергійною фразою. В усьому іншому п. Чайковський звертає тільки увагу на загальний настрій і сценічне положення дійових осіб.

Петро Ілліч, як відомо, більше симфоніст, тому в усіх оперних творах оркестр відіграє самостійну роль; тому і чисто інструментальні номери цієї опери належать до кращих. Інтродукція основана на мотиві Мазепи, майстерно обробленому: тут зустрічається дуже цікавий органний пункт (44 такти), який складається з фігурації октави в альтях і ритмічних мотивів валторни, що нібито зображають мчушого Мазепу. Гопак, малоросійський народний танець, моторний і чудово зроблений, але без національного колориту. Найкращий оркестровий номер — це симфонічна картина „Полтавський бой“ між другою і третьою дією...

З вокальних номерів, більш визначних, назвемо в першій дії дуже красивий хор дівчат „Я завью“ в п'ятидольному розмірі у фрігійському ладі російського колориту; почасті російського характеру і загальний хор „Нету тут мосточка“; далі сумний жіночий хор на початку другої картини першого акту „Не гроза небес“, що нагадує Глінку. В сцені в тюрмі дуже вдало зображено різкими дисонансами весь біль Кочубея, що краєв його серце. Дуже поетичним є початок другої картини другого акту перед „Тиха українська ніч“. Майстерно змальована сцена появи божевільної Марії фразою в дерев'яних інструментах. Проте, цей ефект запозичений з „Русалки“ Даргомижського; але найкрасивіший — це фінал третьої дії, де вмираючий Андрій співає: „Приди в себя, я умираю“ — разом з колисковою піснею божевільної Марії, якою і закінчується опера.

До найбільш невдалих місць можна віднести досить нудний дует у першій дії між Мазепою і Андрієм; потім хор наприкінці сцени сварки, де Чайковський вдається до мейерберівського ефекту і дає всім співати унісонно під голосний акомпанемент оркестру. Чоловічий хор другої картини першої дії подекуди схожий на німецькі *Vaterlandslieder* (патріотичні пісні), що дуже суперечить російському характерові. Подібно до попури звучить також цілий мотив, узятий із „Жизни за царя“, де Мазепа каже: „Под покровительство Варшавы, под самовластие Москвы“. Неестетичною нам здається і залишає дуже неприємне враження страта Кочубея і Іскри, що відбувається майже на очах публіки. Неприродно також, що в третій

дії Андрій, вражений пострілом Мазепи, падає на землю і тільки через півгодини (протягом якої він, як треба гадати, зовсім знесилився від втрати крові) починає співати знову досить довгу арію. Інструментовка опери хоч густа, але цікава і не шаблонна, проте без нових ефектів. Не зважаючи на те, що в опері „Мазепа“ не додержано національного колориту, і не зважаючи на вказані нами вади, опера ця стоїть набагато вище від багатьох закордонних; у ній так багато цікавого і вартого уваги, що слід її прослухати, тим більше, що сюжет місцевий, тобто малоросійський, може зацікавити кожного слухача.

Виконання на сцені театру Тіволі було загалом цілком задовільне.

... Як ми вище зауважили, в операх Чайковського відіграє велику роль оркестр, і успіх опери часто залежить від виконання оркестру. Якщо оркестр не цілком чисто і струнко грає, то в цьому не можна обвинувачувати музикантів, бо навіть закінчений артист повинен нову річ вивчати тижнями, а такі важкі для оркестру опери, як опера Чайковського, вимагають багатьох репетицій, тоді як у нас вони йдуть часто з однієї репетиції... [Виконували ролі: Мазепи—Тартаков, Марії—Лубковська, Кочубея—Бедлевич, матері—Попова.]

О.“

„Южный край“ за 31/V 1887 р., № 2201.

„Кременчук. Товариство російських оперних артистів під керівництвом п. Савіна²², повертаючись з Миколаєва, де було поставлено цілий ряд спектаклів, завершило знову в наше богохраниме місто. 12 і 13 липня відбулись на сцені зимового театру два оперних спектаклі. Були поставлені „Мазепа“ і „Русалка“.

„Южный край“ за 17/VII 1887 р., № 2248.

1889 рік

„... Відбулось третє зібрання Російського музикального товариства... Сюїта, складена з творів Моцарта, прекрасно аранжирована Чайковським. Особливо відзначається в ній молитва „Ave verum corpus“ своєю ніжною інструментовкою. Виконання всіх оркестрових номерів було в справжньому розумінні цього слова зразковим, за що не можна не дякувати дирижерові І. І. Слатіну... Крім того, в цьому зібранні брав участь жіночий хор Музикального училища, який виконав струнко і звучно... веселенький хор дівчат з „Евгенія Онегина“ Чайковського...“

О“.

„Южный край“ за 22/III 1889 р., № 2827.

„Оперні замітки. Ліричні сцени „Евгеній Онегин“, написані П. І. Чайковським, мають усюди великий успіх... І не тільки у нас, але й за кордоном... Популярність „Ліричних сцен“ п. Чайковського обумовлюється красою сюжету і пушкінських віршів, покладених на чудову музику; чарівна краса вірша сполучається в них якнайкраще з відповідною мелодією; свіжість її і витонченість усіх музикальних побудов мимоволі підкоряє собі навіть найбільш немuzикального слухача. І чим більше вслухаєшся в цей твір Чайковського, тим більше розумієш його краси. Враження від цієї опери відзначається особливим почуттям молодості і бадьорості,— вона саме освіжає слухача, пестячи і заспокоюючи його, не зважаючи на деяку драматичність виведених ситуацій. Чимсь надзвичайно теплим і хорошим, глибоко симпатичним і зворушливо-звучащим віє від цих старовинних дуетів, вальсів і полонезів. Властивості прекрасного мелодиста з багатим і різноманітним переливом барв і симфоніста, якому немає рівного в Європі, позначились у цих „Ліричних сценах“ якнайповніше... Оркестрована опера незрівнянно: такої різноманітності, таких красивих, тонких контрапунктичних комбінацій і м'яких, але глибоких ефектів не зустрічається в нашій оперній літературі. Через цю останню особливість робота оркестру в опері „Евгеній Онегин“ дуже серйозна і надзвичайно відповідальна. Переважна половина успіху і з'ясування глибоких достоїнств усього твору залежить від ступеня технічної досконалості оркестру і здатності його розуміти і висловлювати наміри композитора.

Поставлена в неділю (16 квітня) опера Чайковського пройшла при загальному схваленні і навіть захваті. Ансамбль, для провінції, був такий, що вимагати кращого немислимо... Цього разу опера мала, як ми сказали, великий успіх... Як п. Медведєв, так і п. Тартаков повторювали свої арії і були захоплено прийняті публікою. Велике враження справила п. Лубковська; вона грає Татяну, як небагато хто з оперних співачок: грає, що дивно в опері, навіть і тоді, коли мовчить і слухає інших. Веде вона партію тонко і тепло, у неї не втрачається жодна деталь...“

„Южный край“ за 18/IV 1889 р., № 2850.

„З останніх оперних творів П. Чайковського „Мазепа“ написана ним також на сюжет пушкінської поеми. „Драматична опера“ ця якийсь час ішла з безперервним успіхом на обох столичних сценах... Успіх опера „Мазепа“ мала і в провінції, особливо в Києві і Харкові, де вона—одна з найпопулярніших опер, безперечно, завдяки історичним і етнографічним деталям сюжету. Але цим і обмежується „місцевий елемент“, введений в оперу. Хоч дія і відбувається в Малоросії, в самому її серці, проте, в опері „Мазепа“, як і в „Черевичках“ (на сюжет повісті Гоголя „Ночь под Рождество“), Чайковський ніяк не утилізує багату і різноманітну малоруську пісню²³; навіть у загальному характері музики важко помі-

тити якінєбудь натяки на неї, і тільки, мабуть, гопак і пісеньки п'яного козака зберегли до деякої міри ритм і мелодії загально-відомих малоруських мотивів. Цікаво, що опера „Мазепа“ мала особливо великий успіх завжди в Полтаві, незалежно від особливих якостей її музики і виконання. В усі приїзди „пересувної“ оперної трупи „Мазепа“ дає там прекрасні збори.

Загальний колорит „Мазепа“ надзвичайно похмурий, що відповідає взятій епосі, жорстокій і кривавій. Захоплюваний реалізмом і міццю свого першокласного таланту як симфоніста, Чайковський вивів на сцені такі моменти, як катування Кочубея в тюрмі і страту його, оброблені з такою правдою і зворушливою яскравістю, що враження справляють надзвичайне. Признатись, нас зовсім не дивують істерики і зомління, що бувають у театрі на виставі цієї опери. І не дивно! При фразі Орлика: „Ану в дибу! Гей, кате!“—змученого Кочубея хапають і прив'язують до диби, завіса повільно падає, а в оркестрі в цей час змальовується кількома прекрасними штрихами картина, тільки що закрита театральною завісою,—справжня „ніч катувань“. А потім страта, відтворювана з дивовижною реальністю. Чи можна слухати, не зазнаючи мучительного болю, останній дует Кочубея і Іскри, написаний на церковний мотив: „Друг, вознесем в последний раз“? Переважний тон в опері, як ми вже сказали, похмурий, і протягом восьми сцен зустрічаються два-три місця (для перепочинку слухачів), більш-менш м'яких і ніжних. Для „Мазепа“ потрібна така маса умов, що задовільне виконання її—певна заслуга провінціальних оперних артистів. Про масові рухи й ефекти і говорити нема чого,—вони для провінції в цій опері недосяжні... Загалом, „Мазепу“ виконано було дуже і дуже неважно, сліди поспішної постановки і досить великої недбалості позначились дуже помітно, тим більше, що оперні спектаклі, які проходили до того, привчили публіку до певної висоти виконання і ансамблю. Хори співали весь час бездоганно—щоправда, публіка мало цінить їх серйозну і успішну працю. Деякі декорації і костюми зовсім хороші. Шкода, дуже шкода, що п. Прибик не дав нам послухати „Полтавський бой“,—кажучи правду, у нього для цього було більше засобів, ніж у Савінської опери два роки тому, коли оркестр був незрівнянно слабший від теперішнього...

[Ролі виконували: Марія—Лубковська²⁴, Любов—Вердан, Кочубей—Левицький, Мазепа—Супруненко.]

Є. Ембе“.

„Южный край“ за 29/IV 1889 р., № 2861.

„Нам пишуть з Кременчука, що справи оперної трупи М. Є. Медведєва там прекрасні... Були поставлені опери... „Мазепа“...“

„Южный край“ за 18/V 1889 р., № 2879.

„... Четверте музикальне зібрання Російського музикального товариства, яке відбулось у середу 10 січня з участю С. І. Танеєва, професора Московської консерваторії, слід віднести до найвидатніших у цьому сезоні. З номерів багато і різноманітно складеної програми у нас вперше були виконані... вальс Чайковського... П. Танеєв виступить перед нашою публікою ще сьогодні в п'ятому музикальному зібранні... Між іншим він виконає фортепіанну партію знаменитого тріо Чайковського“. [Тріо виконували Танеєв, Шпор і фон Глен.]

„Южный край“ за 12/І 1890 р., № 3099.

„П'яте музикальне зібрання Російського музикального товариства, яке відбулось з участю професора Московської консерваторії С. І. Танеєва в п'ятницю 12 січня в залі дворянського зібрання, дало слухачам справді рідку естетичну насолоду. Головним номером цього зібрання було геніальне тріо a-moll Чайковського, написане в зв'язку з смертю М. Г. Рубінштейна. Ми не знаємо іншого твору, в якому глибокий сум був би висловлений такими широкими штрихами, як у згаданому вище творі...“

„Южный край“ за 13/І 1890 р.

„Ми повідомляли вже про третій симфонічний концерт, влаштований на користь Харківської громадської бібліотеки, при чому, зокрема, збір з цього концерту призначається на влаштування відділу безплатної народної читальні... Програма концерту становить великий інтерес... Найзначнішим номером є кращий з творів Чайковського — увертюра „Ромео и Джульетта“ [оркестр під керівництвом фон Глена].

„Южный край“ за 23/ІІІ 1890 р., № 3170.

„... Цими днями минає 25-річчя композиторської діяльності П. І. Чайковського...“

„Южный край“ за 17/VI 1890 р., № 3249.

„5 грудня, як відомо, святкується 25-річний ювілей музикальної діяльності П. І. Чайковського. Ми чули, що в цей день у нашому драматичному театрі буде влаштований на честь ювіляра спектакль з великим концертним відділом, який складатиметься з творів знаменитого композитора і в якому візьме участь прекрасний театральний оркестр під керівництвом талановитого дирижера М. І. Черняхівського“.

„Южный край“ за 6/XI 1890 р., № 3383.

„В неділю 9 грудня, в залі дворянського зібрання призначене друге камерне зібрання Харківського відділу Російського музикального товариства... Відділ 1: квартет № 2, F-dur, op. 22 (для двох

скрипок, альту і віолончелі) П. Чайковського...“ [Виконавці: Горський, Дочевський, Кучера і Глазер.]

„Южный край“ за 6/XII 1890 р., № 3412.

„... Головний номер програми—2-й квартет F-dur Чайковського виконується вперше в Харкові. Цей квартет не менш цікавий, ніж 1-й, який, завдяки чарівному *andante cantabile*, став одним з найпопулярніших творів російської музикальної літератури. В 2-му квартеті Чайковського особливо відзначаються друга і третя частини оригінальними ідеями, сміливістю прийомів і щирістю, які, безперечно, справлять глибоке враження на слухачів...“

„Южный край“ за 9/XII 1890 р., № 3415.

1891 рік

„Тепер склад оперної трупи, сформованої для Харкова А. Ф. Картавовим²⁵, визначився цілком. Репертуар опери такий...: „Евгеній Онегін“..., „Мазепа“..., „Пиковая дама“ (вперше піде тут під керівництвом самого капельмейстра П. І. Чайковського, який досі не бував ще в Харкові)“.

„Южный край“ за 18/VII 1891 р., № 3621.

„... На черзі стоїть „Пиковая дама“, яка піде тут з п. Медведим до від'їзду його в Москву...“

„Южный край“ за 26/IX 1891 р., № 3685.

„Публіка наша з великим нетерпінням чекає постановки на нашій оперній сцені „Пикової дами“ Чайковського...“

„Южный край“ за 8/XI 1891 р., № 3727.

„Давно обіцяна опера, якої чекають з таким нетерпінням,— Чайковського „Пиковая дама“ піде на наступному тижні, дуже можливо—в понеділок 16/XII“.

„Южный край“ за 10/XII 1891 р., № 3759.

„Сьогодні і завтра в оперному театрі спектаклів не буде, бо передбачається провести генеральну репетицію опери Чайковського „Пиковая дама“, для якої зроблено зовсім нову обстановку, декорації (для семи картин), костюми, бутафорні речі—за рисунками імператорського оперного театру. Першу виставу „Пикової дами“ призначено на понеділок 15 грудня. Беруть участь в опері: пані Соловйова-Мацулевич (Ліза), Смирнова (графиня), Бічуріна (гувернантка), Катері-Подобек (Поліна і пастушок) і Захаренко (Прилепа),

п. Медведєв (Герман), Соколов (кн. Єлецький), Левицький (Томський) та ін.“.

„Южный край“ за 13/ХІІ 1891 р., № 3762.

„... В касі театру видаються квитки на перші три вистави „Пикової дами“.

„Южный край“ за 14/ХІІ 1891 р., № 3763.

[16/ХІІ „Пиковая дама“ (вперше). Оперний театр.] „Перша вистава опери П. І. Чайковського „Пиковая дама“ відбулась учора при абсолютно повному театрі. Не можна сказати, щоб новий твір талановитого композитора не мав у нас успіху, але публіка поставилась до нього трохи стримано: вона, мабуть, ще не встигла розібратись у своїх враженнях. Безперечно, на наступній виставі, коли вона глибше вникне в своєрідність музики цієї опери, на якій помітно позначився вплив Моцарта (дай боже, щоб цей вплив частіше позначався і у інших композиторів!), і коли виконавці більше освоються з своїми партіями, „Пиковая дама“ матиме більший успіх. Артистичний персонал, кажучи взагалі, зробив усе, що міг, щоб підтримати успіх опери. Обстановка опери для проведення сцен відзначалась багатством і смаком. Декорації п. Лебединського — кімната Лізи, спальня графині і палацовий зал — чудові. Костюми персонажів відзначаються історичною правильністю. Пастораль не вдалася цілком — і дуже шкода. Ансамблеві заважала виконавиця партії пастушки, вона фальшивила вже надто помітно. Оркестр і хори зробили свою справу бездоганно“.

„Южный край“ за 17/ХІІ 1891 р., № 3766.

„Друга вистава „Пикової дами“ пройшла набагато успішніше і жвавіше, ніж перша: очевидно, і виконавці освоїлися з своїми партіями, і та частина публіки, яка слухала „Пикову даму“ вдруге, глибше вникла в музикальні красоти, яких так багато в цій оригінально задуманій і в багатьох відношеннях прекрасній опері. Бажаючи їй усякого успіху на нашій сцені (вона його, без сумніву, заслуговує), вважаємо не зайвим, в інтересах справи, зробити кілька зауважень з приводу її постановки. „Пиковая дама“ належить до числа тих опер, які вимагають особливої уваги від режисера...

Панові Суку можна тільки подякувати за те, що він керував оркестром... П. Левицький (Томський) бездоганно хороший; п. Медведєв, очевидно, багато працював над своєю партією і уважно обдумав її, але йому не зовсім вдалося відтворити похмурий образ Германа. Герман у нього виходить не страшним, а тільки нещасним...

Н. Ч.“

„Южный край“ за 21/ХІІ 1891 р., № 3769.

„Вчора „Пиковая дама“ Чайковського йшла втретє і знову при повному театрі. Ця опера, очевидно, все більше і більше цікавить

публіку. Шкода тільки: такого Германа, як п. Медведєв, який учора розпрощався з харківською публікою (він виїхав до Москви), вже не буде у нас у цьому сезоні...”

„Южный край“ за 22/ХІІ 1891 р., № 3770.

1892 рік

„Третій загальнодоступний симфонічний концерт Музикального товариства (оркестр Музикального училища під керівництвом І. І. Слатіна), який відбувся третього дня в залі дворянського зібрання при новій аудиторії, пройшов з незвичайним успіхом...”

... Найпрекрасніші твори російської симфонічної музики — „Буря“ Чайковського і симфонія Арєнського були передані оркестром досконало і справили найпрекрасніше враження... Пані Рейдер проспівала арію куми „Глянуть с Нижнего“ з опери „Чародейка“ Чайковського, викликаючи в публіці дружні оплески“.

„Южный край“ за 28/І 1892 р., № 3804.

„Нагадуємо читачам, що сьогодні йде в оперному театрі чудова опера Чайковського „Пиковая дама“ — єдина нова російська опера, поставлена у нас в цьому сезоні“.

„Южный край“ за 2/ІІ 1892 р., № 3809.

„Пиковая дама“ йшла третього дня після тривалої (понад місяць) перерви, майже при повному театрі. Вона була знята з репертуару, бо п. Ошустович не наважувався брати на себе виконання партії Германа, а крім нього її не було кому доручити... Дирекція зробила велику помилку, знявши з репертуару оперу Чайковського в самий розпал сезону і надовго позбавивши публіку можливості слухати її. Тому не можна не побажати, щоб „Пиковая дама“ ставилась тепер якнайчастіше. Пані Смирнова і п. Левицький і співали і грали прекрасно, і сміливо можна сказати, що такої графині і такого Томського, як ми бачимо і слухаємо в Харкові, — небагато в Росії і щодо музикальності і щодо типовості виконання... Пан Сук і цього разу, як і в усіх попередніх виставах „Пикової дами“, керував оркестром з тонким смаком і розумінням справи“.

„Южный край“ за 4/ІІ 1892 р., № 3810.

„Музикальні замітки. В поточному сезоні Музикальне товариство передбачає влаштувати п'ять загальнодоступних симфонічних концертів... Ось головні номери передбачуваних програм: симфонії... Чайковського (с-moll)...

... Інтерес збільшується ще тим, що наш знаменитий російський композитор П. І. Чайковський візьме участь у деяких загальнодоступних концертах Музикального товариства як дирижер. Цими

днями вже одержано відповідь від Петра Ілліча, в якому він люб'язно погоджується приїхати до Харкова спеціально для участі в загальнодоступних концертах... 9 і 16 січня Петро Ілліч диригуватиме симфонічним концертом в м. Одесі. Коли композитор приїде до Харкова—ще не встановлено. Щодо чуток про участь П. І. під час його перебування в Харкові в нашому оперному театрі як дирижера однієї з його опер, ми, на жаль, можемо навести його власні слова, що він „назавжди відмовився від диригування операми“.

Повідомляючи радісну звістку про приїзд до м. Харкова знаменитого російського композитора для участі в загальнодоступних симфонічних концертах, ми твердо переконані, що наша публіка зверне на них увагу не меншу, ніж у минулому році.

А. Ю.“

„Южный край“ за 12/X 1892 р., № 4043.

1893 рік

„П. І. Чайковський проїздом з Одеси до Москви спинився в нашому місті на одну добу, щоб переговорити з директором музикального училища І. І. Слатіним про свою обіцянку щодо участі в одному з загальнодоступних симфонічних концертів місцевого відділу ІРМО. Через непередбачені обставини П. І. Чайковський не міг визначити точно час приїзду до Харкова в поточному концертному сезоні. Він обіцяв у найближчому майбутньому повідомити про своє остаточне рішення. 2 лютого ввечері він виїхав до Москви“.

„Южный край“ за 4/II 1893 р., № 4153.

„15 березня передбачається симфонічний концерт місцевого відділу Музикального товариства під керівництвом знаменитого російського композитора П. І. Чайковського—виключно з його творів. Цей концерт буде для Харкова ще небувалою музикальною подією“.

„Южный край“ за 2/III 1893 р., № 4178.

„Квитки на симфонічний концерт під керівництвом П. І. Чайковського розбираються нарозхват, так що їх лишилось уже досить мало. Безперечно, що дуже і дуже багато з бажаючих бути на концерті не дістануть квитків. Чи не можна, зважаючи на це, відкрити для публіки доступ за зменшеними цінами на генеральну репетицію, яка відбудеться під керівництвом Петра Ілліча в суботу? Знаменитий композитор має приїхати до Харкова сьогодні, і сьогодні ж зробить першу репетицію. Програма концерту вже відома нашим читачам у загальних рисах. Наводимо її всю: Відділ І. 1. „Буря“ (за драмою Шекспіра—фантазія для оркестру ор. 18). 2. Концерт (для скрипки) ор. 35, виконає п. Горський²⁶. 3. Аріозо Лізи з оп.

„Пиковая дама“, виконає пані Тамарова. Відділ II. 4. Симфонія № 2 (с-moll) ор. 17. Відділ III. 5. Романси—„Ни слова“, „Средь шумного бала“, серенада „О, дитя“, виконає п. Нувель-Норді. 6. „1812 год“—урочиста увертюра ор. 49“.

„Южный край“ за 11/III 1893 р., № 4187.

„Вчора о 10 годині ранку прибув до Харкова наш знаменитий композитор Петро Ілліч Чайковський і вчора ж під його керівництвом влаштована перша репетиція екстреного симфонічного концерту...“

„Харьковские ведомости“ за 12/III 1893 р., № 64.

„В суботу 13 березня 1893 року об 11 год. ранку—генеральна репетиція до симфонічного концерту під керівництвом Петра Ілліча Чайковського...“

„Южный край“ за 12/III 1893 р., № 4188.

„Вчора вранці кур'єрським поїздом з півночі приїхав до Харкова наш знаменитий композитор Петро Ілліч Чайковський... На вокзалі для зустрічі дорогого гостя зібрались головний директор місцевого відділу ІРМО і викладачі музикального училища на чолі з директором І. І. Слатіним. П. І. Чайковський спинився в Європейській гостинні. О 1 годині дня високоталановитий композитор прибув у дворянське зібрання на репетицію призначеного на 14 березня симфонічного концерту. Оркестр стоячи зустрів Петра Ілліча музикальним привітанням—„Славою гетману“ з його ж опери „Мазепа“. Ввечері Петро Ілліч відвідав спектакль в оперному театрі. Йшла опера Верді „Ріголетто“. Появлення знаменитого композитора в ложі публіка зустріла гучними оплесками. До цієї імпровізованої овації приєднався і оперний оркестр, який вітав Петра Ілліча трикратним тушем.

Сьогодні під керівництвом П. І. Чайковського відбудеться репетиція вранці, а завтра об 11 год. дня в залі дворянського зібрання призначено генеральну репетицію оголошеного на неділю 14 березня екстреного симфонічного концерту під керівництвом Чайковського. Через те що дешеві місця на цей концерт уже розпродані, то дирекція Музикального товариства вирішила допускати публіку на генеральну репетицію з платою 1 крб. за вхід“.

„Южный край“ за 12 III 1893 р. № 4188.

„З приводу симфонічних концертів під керівництвом Чайковського. Симфонічного концерту, який відбудеться сьогодні під керівництвом знаменитого композитора, вже давно чекає з величезним нетерпінням харківська громадськість. Воно й зрозуміло: ім'я Петра Ілліча Чайковського з повагою вимовляється в усіх кінцях цивілізованого світу і є одним з найдорожчих для нашої батьківщини імен. З цим світлим ім'ям нерозривно зв'язане уявлення про успіхи російського мистецтва, про духовне

багатство і духовну продуктивність російського народу, про його культурну рівноправність з іншими європейськими племенами, що раніше від нас вийшли на поле громадянськості і дістали багату спадщину, якої ми були позбавлені... За короткий час російський народ виділив з свого середовища на всіх поприщах творчості цілий ряд першокласних діячів, які дали цінні внески у велику скарбницю людського духу. Ці діячі є нашою національною славою і нашою гордістю. До числа цих діячів належить П. І. Чайковський...

Творчий дар П. І. Чайковського досяг в останні роки свого найвищого розвитку, на доказ чого можна послатись на його так добре всім знайому чудову оперу „Пиковая дама“, і—хто знає? можливо, П. І. Чайковський збагатить мистецтво цілим рядом нових чудових творів,—але й те, що він зробив до цього часу, забезпечує йому право на безсмертя. Широкий розмах його композиторської діяльності, чарівна краса його творів, витонченість і краса його мелодій, його розкішна і колоритна інструментовка, його живе почуття народності, його надзвичайна здатність перевтілюватись у генії інших племен і всі ті своєрідні особливості „музики Чайковського“, які важко передати словами і які пояснюються чисто індивідуальними рисами його духовного організму,—все це є запорукою того, що П. І. Чайковський займе в історії мистецтва одно з найпочесніших місць. І на що тільки не відгукнулася муза Петра Ілліча, які настрої душі не передавала вона з усіма відтінками? І світлий чисто пушкінський смуток, і російська відвага, і ніжність, і грація, і величний пафос, і бурхливі пориви пристрастей, і моральна роздвоєність сучасної людини—усе знайшло відгомін у творах П. І. Чайковського. Його запалював і російський пейзаж, і російське життя, і наше історичне минуле, і твори великого російського поета, і чарівні образи західно-європейського мистецтва... Немає і не може бути російського музиканта, який не вивчав би й не вивчає твори П. І. Чайковського. В Росії немає жодної оперної сцени, на якій не давалися б його опери. Високе достоїнство симфонічних і камерних творів П. І. Чайковського визнане всією Європою. Закінчуємо тим, з чого почали: сьогоднішній концерт—це ціла подія для харківської громадськості...

Генеральна репетиція сьогоднішнього концерту зібрала вчора в дворянське зібрання таку масу публіки, що зал був абсолютно повний. Появлення П. І. Чайковського зустріли гучними і тривалими невсущаючими оплесками. Багато раз лунали вони і під час репетиції...

Концерт дасть усім... високу насолоду... Цілком зрозуміло, що оркестр музикального училища, підсилений оперним оркестром, докладав усіх сил, щоб передати наміри знаменитого композитора. В результаті виходило таке виконання, якого можна було досягнути тільки під керівництвом самого автора. „1812 год“—це грандіозна музикальна епопея „війни і миру“, французької революції і російської „тиші“—епопея, що закінчується захопленням тріумфом російського народу, який відбив ворожий напад; „Буря“—в якій з такою

надзвичайною образністю і красою дається цілий ряд музикальних ілюстрацій до однієї з найгеніальніших драм Шекспіра; друга симфонія з її незрівнянною розробкою пісенних мотивів; чарівний концерт для скрипки—усе це такі чудові речі, що їх слухаєш і не наслухаєшся. Так, велике значення Петра Ілліча Чайковського як оперного композитора, але таке ж велике, а можливо, і ще вище, його значення як одного з найталановитіших представників інструментальної музики.

Н. Ч.“

„Южный край“ за 14/III 1893 р., № 4190.

„Театр і музика. Вчора в дворянському зібранні відбувся екстрений симфонічний концерт під керівництвом Петра Ілліча Чайковського. Зал зібрання був переповнений. Концертна естрада, на якій був розміщений оркестр, доведений до 70 чоловік, була прикрашена тропічними рослинами. Появлення знаменитого нашого композитора на естраді вітав оркестр разом з хором оперного театру, який виконав „Славу гетьману“ з першого акту опери „Мазепа“ при захоплених оплесках публіки... Кілька хвилин публіка, стоячи, аплодувала разом з оркестром високоталановитому композиторові, овації якому протягом усього концерту йшли crescendo і досягли свого апогею при виконанні увертюри „1812 год“. П. І. Чайковського викликали безліч раз...

Петру Іллічу Чайковському піднесений був представниками Харківського відділу ІРМО такий адрес: „Вельмишановний Петро Ілліч, як представники Харківського відділу ІРМО, ми виступаємо перед вами насамперед від його імені з сердечним „добро пожалувати“, з палким привітом і з висловленням глибокої вдячності за ту люб'язну готовість, з якою ви дали згоду бути гостем Харківського відділу, взявши на себе керівництво його оркестром у даному симфонічному зібранні. З властивою вам чутливістю до потреб російських музикальних закладів, із звичайним теплим ставленням до їх долі, з добрим бажанням сприяти їх розвитку ви відгукнулись на наш заклик, і за те прийміть наше щире спасибі!

Ваш приїзд є, проте, подією не тільки в нашому житті того скромного закладу, на чолі якого ми маємо честь стояти,—він є справжнім святом і для всіх присутніх тут прихильників вашого музикального генія, вашої невтомної, надзвичайно різносторонньої творчої діяльності і всього створеного для російської музики цією діяльністю. Хай же дозволено нам буде вітати вас і від них! Зараз гряне оркестр, і заструмує широким і вільним потоком чисте джерело чарівних звуків і сповнить нас трепетом високої художньої насолоди,—тією чистою солодкою радістю, тим захватом, тими високими почуттями, які здатне викликати в людині лише істинне мистецтво. Привіт же і слава вам, натхненний творець цих звуків, наш незрівнянний, високоталановитий художник, честь, гордість і краса рідної країни!“

„Южный край“ за 15/III 1893 р., № 4191.

„Вчора знаменитий наш композитор Петро Ілліч Чайковський о другій годині дня прибув до музикального училища на концерт, влаштований в честь його учнями. Появлення високошановного гостя учні зустріли захопленими оплесками. Оглянувши приміщення училища, Петро Ілліч перейшов до зали для слухання концерту, програму якого наводимо: Відділ І. ...2. „Рассвет“ — дует Чайковського виконали учениці Жмуріна і Мецнер 2-а (клас пані Мотте)... 5. „Благославляю вас, леса“ — роман Чайковського виконав учень Ключковський (клас п. Нувель-Норді)... Відділ II... 10. „Подвиг“ Чайковського виконала учениця А. Мецнер (клас пані Мотте). 11. „Думка“—сільська сцена Чайковського—виконала учениця Поташнікова (клас п. Геніка²⁷)... 13. *Rezzo capriccioso* Чайковського виконав учень Колнібалоцький (клас п. Глазер)... 16. „Меланхолическая серенада“ Чайковського—виконав уч. Пруссер (клас п. Горського. 17. а) „Я ли в поле“, б) „Растворил я окно“—Чайковського виконала уч. Курочкіна (клас пані Мотте)...“

„Южный край“ за 16/III 1893 р., № 4192.

„Вчора кур'єрським поїздом о 10 год. вечора Петро Ілліч Чайковський поїхав до Москви, лишивши після себе незабутній і прекрасний спомин у всіх, що були на симфонічному концерті, даному під його керівництвом. Будемо сподіватись, що перший приїзд знаменитого композитора в Харків не буде останнім...“

„Южный край“ за 17/III 1893 р., № 4193.

„Концерт Чайковського виконала учениця Зільберберг по класу Геніка на екзамені випускників курсу музикального училища“.

„Южный край“ за 24/V 1893 р., № 4254.

[Передова.] „П. І. Чайковський—гордість і слава російського мистецтва—вмер від холери. Тяжка, незамінна утрата для Росії, для всіх, кому дорогі інтереси її образів. Не тільки в Росії,—в усьому музикальному світі сумна звістка, принесена телеграфом, буде відзначена як одна з найскорботніших подій цього року.“

Петро Ілліч вмер у розквіті своїх творчих сил і свого генія. Багато зробив незабутній композитор, але він продовжував працювати, не покладаючи рук, і хто знає, скільки чарівних творів було задумано ним. Але й те, що написано, забезпечує йому право на безсмертя, на вдячність сучасників і потомства“.

„Южный край“ за 26/X 1893 р., № 4401.

„Антрепренер Харківської російської опери А. Ф. Картавов і весь склад оперної трупи відправили вчора до Петербурга вінок на труну передчасно померлого високоталановитого композитора П. І. Чайковського...“

„Южный край“ за 27/X 1893 р., № 4402.

„Сьогодні в театрі п. Картавова іде опера Петра Ілліча „Евгеній Онегин“. В зв'язку з смертю знаменитого композитора сьогоднішній спектакль набуває особливого значення, як данина вшануванню пам'яті незабутнього автора. Не завадило б дирекції оперного театру вшанувати її... постановкою останньої опери Петра Ілліча „Иоланта“. На жаль, вона чомусь не стоїть у списку опер, які передбачається розучити в поточному сезоні“.

„Другий симфонічний концерт місцевого відділу музикального товариства, призначений у неділю 7 листопада, як ми чули, буде присвячений виключно творам Петра Ілліча Чайковського“.

„Южный край“ за 29/X 1893 р., № 4403.

„Наступне симфонічне зібрання Харківського відділу ІРМО відбудеться не 7 листопада, а 14. Таке переміщення концерту викликане тим, що програма його зовсім змінюється, бо складатиметься виключно з творів Петра Ілліча Чайковського, яким і раніше відводилося на симфонічних концертах перше місце. Без сумніву, зібрання 14 листопада викличе у нашої публіки той інтерес, який буде деякою даниною пам'яті прославленого російського музиканта-композитора“.

„Южный край“ за 31/X 1893 р., № 4406.

„Серед тих п'ятисот вінків, які були покладені на труну Петра Ілліча Чайковського, були вінки з Харкова — від місцевого відділу ІРМО та музикального училища і від Харківської російської опери з написом: „Великому композитору“.

„Южный край“ за 1/XI 1893 р., № 4407.

„Завтра о 1 год. дня відбудеться в будинку Музикального товариства перший камерний ранок. Перший відділ його складається з творів Петра Ілліча Чайковського, а саме: з його квартету № 3 es-moll op. 30 (виконають пп. Горський, Дочевський, Кучера і Глазер) і чотирьох романсів: „Колыбельная песнь“, „Ни слова, о друг мой“ (виконає пані Штрейх), „Нет, только тот“ і „Горними тихо летела душа“ (виконає пані Штанге)“.

„Южный край“ за 6/XI 1893 р., № 4412.

„Завтра в оперному театрі вперше після відновлення дано буде „Пиковую даму“ П. І. Чайковського“.

* * *

„Вчора відбувся другий загальнодоступний симфонічний концерт місцевого відділу ІРМО, присвячений пам'яті Петра Ілліча Чайковського і складений виключно з його творів. Зал дворянського зібрання був переповнений. Перед естрадою стояв у чорній рамі, прикрашений тропічними рослинами, великий фотографічний портрет Петра Ілліча, знятий п. Федецьким з незабутнього компо-

зиторів під час його перебування в Харкові. Головні номери програми концерту були: третя симфонія, увертюра „Ромео и Юлія“, divertimento і intermezzo з першої сюїти і елегія з серенади для струнного оркестру (ор. 48). Всі номери, виконані під керівництвом І. І. Слатіна посиленим оркестром Музикального товариства (до 60 чоловік), викликали грім оплесків. Багато аплодували також пані Дворец і п. Морському, які проспівали кілька романсів і уривків з опер Чайковського“.

„Южный край“ за 15/XI 1893 р., № 4421.

ОДЕСА

1874 рік

„Музикальні замітки. „Опричник“, опера П. І. Чайковського. В Одесі в суботу 26 липня вперше і у вівторок 30 липня вдруге і востаннє поставлена була опера Чайковського „Опричник“. Успіх нового твору, що належить перу нашого молодого талановитого композитора, перевищив усякі сподіванки: успіх був повний, безперечний і навіть тріумфальний...

Ім'я Чайковського, як музиканта, зустрічається в Одесі вперше...

... Скажемо кілька слів про музику „Опричника“. Насамперед звертає на себе увагу в цій опері і зразу приваблює до себе слухача в ній найширший розвиток, якого надано в цій опері мелодичному началу. Мелодія П. Чайковського проста, витончена, красива і дуже приємно сприймається на слух, співається ж за невеликими винятками легко, вільно і невимушено...

Гармонізована вся опера добре, соковито, красиво і виявляє в п. Чайковському прекрасного техника. П. Чайковський найближче додержувався манери Глінки і Даргомижського... В розвитку хоральних мас п. Чайковський також великий майстер... Підсумовуючи все нами сказане, ми приходимо до висновку, що опера „Опричник“, як музикальний твір, має в собі хиби як щодо вибору і розвитку сюжету, так і щодо відсутності в ній оригінальності і певності стилю, що й робить у наших очах твір цей не цілком ще зрілим; але, з другого боку, в цьому ж творі ми вбачаємо зачатки величезного музикального таланту в п. Чайковському, а щодо вибраного ним напрямку в музиці—широ і від серця вітаємо його...

Сміливо можна сказати, що пані Лавровська (Морозова), Рааб (Наталія), пп. Орлов (Андрій), Корсов (Вязьмінський) вивезли цю оперу на своїх плечах. Талановите виконання їх немало сприяло тому успіхові, який мала ця опера в Одесі...

М.“

„Одесский вестник“ за 4/VIII 1874 р., № 173.

Театр і музика. „Евгеній Онегин“ (лірична опера Чайковського). Третього дня на долю одеситів випало щастя слухати вперше в Одесі оперу Чайковського „Евгеній Онегин“, сюжет якої запозичений з поеми Пушкіна. Кращим доказом інтересу, викликаного у публіки цією новинкою, є те, що театр зверху до низу був наповнений публікою. Та воно й зрозуміло: ім'я Чайковського не могло не викликати цього інтересу. Петро Ілліч Чайковський, з сучасних російських композиторів, має велику популярність, але цю популярність має як симфоніст. У кожній його симфонії проглядає глибокий талант і широкі музикальні знання. Володіючи чудово технічною стороною, інструментуючи прекрасно свої оркестрові твори, п. Чайковський дав підставу вбачати у ньому в цьому відношенні суперника європейським знаменитостям. Визначні риси його таланту—незрівнянна мелодичність, витончена гармонізація, м'якість і багатство ліризму. В оперних же творах талант його здається вже не таким: тут він не набуває повного розвитку і вияву. Принаймні критика віднесла його оперні твори до невдалих...

Перед нами ціла серія опер, що являють собою ряд невдалих спроб п. Чайковського служити сцені; такою невдалою спробою в цьому відношенні слід вважати його „Евгенія Онегина“. Дивлячись цю оперу, мимоволі згадуєш слова одного критика, який зауважив, що „Евгеній Онегин“ Чайковського лишається вірним тій самій рутині, яку такі опери повинні були б зовсім знищити. Так, наприклад, усталена практика оперної творчості вимагає ансамблів, хорів і т. д., тоді як ні пушкінська поема, ні скромне з неї лібретто не дають місця ніяким ансамблям. Чайковський, відданий рутині, пішов навіть не за драматичним текстом, а всупереч йому. З психологічно-побутового погляду він також багато чого не виконав. У музикальному відношенні в „Онегине“ не видно певних переконань композитора, а помітне якесь блукання і переходи від однієї оперної форми до іншої. Є місця, де автор, очевидно, підкоряється текстові і пише у вільній речитативній формі, іноді ж він має виключно музикальні цілі, не підкоряючись текстові. Ліричний і драматичний елемент опери—поза всяким майже розвитком. Мелодій дуже мало; добрі тільки хори,—це краще, що є в опері. Виконання опери було дуже старанним, а в окремих випадках—навіть і більше того. Так, п. Медведєв, виконавець партії Ленського, викликав гучні оплески. Симпатичний тембр його голосу, прекрасна фразировка і вміння співати з почуттям рельєфно проявились у сумній і одночасно досить милій арії „Куда, куда...“ Прекрасно виконано було ним також і дует у цій самій картині „Враги“. Дует цей досить важкий через особливу форму побудови, де один голос, ідучи за іншим, утворює, так би мовити, запізніле співзвуччя... П. Буховецький партію Онегіна проспівав настільки добре, наскільки йому дозволяли його невеликі голосові засоби, але був досить холодний. Партія Онегіна в деяких місцях музикальна і навіть не позбавлена деякої

красоти, наприклад, початок монологу в саду. П. Буховецький провів його непогано, але без душі. В останньому своєму дуєті з Татяною він, хоч і сповнений був драматизму, але, на жаль, драматизм цей впроглядав більше в його манерах, ніж у співі. Пані Махвіц старанно виконала партію Татяни. Автор опери всю увагу зосередив на цій саме партії і створив для неї ситуацію надзвичайно важку, наприклад, „сцена листа“. Цю сцену пані Махвіц провела, безперечно, добре. Неспокійна туга глибокої жіночої душі, тривога першого кохання і необмірковано сміливі поривання—усе це передано нею психологічно точно. В останній картині, в дуєлі з Онегіним, де арія Татяни дуже мелодична, пані Махвіц показала, що вона—артистка, яка вміє користуватись своїми досить багатими голосовими засобами. Партія Ольги дісталась пані Люботович. Партія ця дуже безбарвна; жодної скількинебудь пристойної арії в ній немає... Треба ще сказати про п. Махалова, який виконував партію князя Гремїна. В опері Гремїну композитор відвів тільки одну арію, але ця арія дуже виразна і характерна, і її п. Махалов проспівав прекрасно... Роль няні дісталась пані Каплановій, яка виконала її непогано, хоч чудова розповідь про те, як її віддали заміж, їй не вдалась. Загалом опера пройшла добре...

I.“

„Новоросійський телеграф“ за 22/XI 1884 р., № 2874.

1885

„Російська опера. Опера під керівництвом п. Еммануеля збирається подати одеській публіці цікаву новинку. В даний момент готується до постановки і розучується опера „Мазепа“ Чайковського, яка не була ще на одеській сцені. Раніше вже ставили один раз в Одесі „Мазепу“, але той „Мазепа“—„зовсім з іншої опери“, написаний якимсь Фітінгофом. У виконанні візьмуть участь усі гастролери... пані Крутікова, Макарова, пп. Корсов, Борисов, Соколов. Перша вистава відбудеться, очевидно, наприкінці наступного тижня.

Завтра в неділю іде вперше в винишньому сезоні опера Чайковського „Евгеній Онегін“.

„Одесский вестник“ за 11/V 1885 р., № 104.

„Російський театр. У середу 15 травня з участю артистів імператорських театрів... дано буде вперше на тутешній сцені оперу „Мазепа“ муз. Чайковського...“

„Одесский вестник“ за 14/V 1885 р., № 106.

„Театр і музика. Опера Чайковського „Мазепа“ йшла у нас 15 травня вперше... Щодо „Мазепи“, цього нового твору Чайковського, то треба сказати, що опера ця значно відрізняється від „Евгения Онегина“, з невигодою для самої п'єси, зате з більшими шансами на успіх. В „Мазепе“ музикальна частина набагато слабша, ніж у „Евгении Онегине“, зате вся п'єса з сцени слухається з великою увагою і інтересом... Трохи розтягнута увертюра хибує на відсутність красивого основного мотиву і велику невизначеність. В першій дії непогані соло Марії і хори в другій сцені, досить красивою є арія Кочубея із змовою проти Мазепи з фінальними хорами. Сцена в тюрмі (другого акту) — одна з найбільш вдалих у п'єсі як щодо краси своєї, так і щодо сильного враження, яке вона справляє на глядача. Третьої сцени ми зовсім не розуміємо, і нам здається, що від її пропуску опера тільки виграла б: готування до страти надто довге, передсмертна арія Кочубея і дует з Іскрою надто вже схожі на панахиду — і все разом надзвичайно важко і неприємно впливає на глядача. Останній акт, хоч і розрахований на великий ефект, проте досить слабкий і своїм сюжетом і музикою, крім „Колыбельной песни“ божевільної Марії... Наприкінці ми вважаємо неможливим не сказати про п. Еммануеля. Він прекрасно вів оркестр, чудово акомпанував і підтримував артистів, що не дуже легко при музиці Чайковського, і цим не мало сприяв величезному успіхові опери. Вже давно наш російський театр не вмiщав у собі такої маси глядачів, уже давно стіни не чули таких частих і дружних оплесків. Слід гадати, що „Мазепа“ не один раз ще з таким самим успіхом пройде на нашій сцені“.

„Одесский вестник“ за 17/V 1885 р., № 107.

1887 рік

„Музикальний вечір вшанування пам'яті Пушкіна. Серенада для струнного оркестру ор. 48 була виконана (струнним студентським оркестром Новоросійського університету під керівництвом Кузмінського...) настільки струнко і з смаком, що публіка нагородила її невщухаючими оваціями“.

„Новоросійський телеграф“ за 3/II 1887 р., № 3623.

„Квартет D-dur виконувався в першому квартетному зібранні... сподобалось Andante cantabile (під сурдинку), яке й було повторено з вимоги публіки...“

„Новоросійський телеграф“ за 30/X 1887 р., № 3886.

1888 рік

„2/IV в міському театрі відбудеться третє симфонічне зібрання під керівництвом В. В. Каульбарса²⁸ — увертюра „Ромео и Юлія“ Чайковського“.

„Одесский листок“ за 29/III 1888 р., № 86.

„... Третє симфонічне зібрання... Російська музика була представлена увертюрою Чайковського „Romeo et Juliette“... Цей твір дуже талановитий, але переступає рамку „увертюра“ у звичайному розумінні цього слова. Швидше можна його назвати „Poème symphonique“ ...У відповідь на гомове схвалення публіки уся ця „увертюра“ була повторена...“

„Одесский листок“ за 6/IV 1888 р., № 94.

1890 рік

„В цьому році минуло рівно 25 років з дня закінчення Петербургської консерваторії нашим відомим композитором П. І. Чайковським. Очевидно, при постановці його нової опери „Пиковая дама“ згадають про цей факт“.

„Одесский листок“ за 19/IX 1890 р., № 247.

„З Миколаєва нам пишуть: „Цими днями відбулось засідання дирекції миколаївського музикального гуртка, на якому, між іншим, постановлено було:—з нагоди ювілею 25-річної музикальної діяльності композитора П. І. Чайковського, що має бути незабаром, влаштувати ювілейний концерт-вечір, програма якого буде складена виключно з музикальних творів ювіляра. До участі в цьому музикальному вечорі вирішено залучити також виконавців з публіки. Цей музикальний вечір буде проведено в день загального святкування ювілею п. Чайковського. Крім того, постановлено доручити скласти проект адресу, який передбачається піднести маститому ювілярові в день святкування ювілею його 25-річної музикальної діяльності від імени миколаївського музикального гуртка“.

„Одесский листок“ за 24/X 1890 р., № 280.

„... Усі призначені за програмою п'єси — твори П. І. Чайковського і будуть виконані з нагоди 25-річчя музикальної діяльності нашого знаменитого композитора. З музикою П. І. Чайковського наша публіка ознайомлена з окремих його симфоній і романсів, виконуваних на концертах приїжджих артистів і з його відомої опери „Евгеній Онегин“, яка давалась з таким успіхом у російському театрі трупою п. Черепеннікова²⁹...“

З рецензії на концерт під керівництвом В. В. Каульбарса.
„Одесский листок“ за 5/XII 1890 р., № 321.

„З Миколаєва нам пишуть, що місцевим музикальним гуртком у нинішньому році призначено три абонементних концерти, з яких перший уже відбувся 5/ХІІ в день ювілею композитора Чайковського. Концерт відбувся виключно з творів вшановуваного композитора і пройшов з успіхом. Хори виконали свої номери гладко. Солоісти і учасники квартету з „Евгенія Онегіна“ не лишали бажати кращого і удостоїлись гучних схвалень публіки“.

„Одесский листок“ за 11/ХІІ 1890 р., № 326.

1891 рік

„Квартет D-dur (ор. 11)... був виконаний з прекрасним ансамблем, особливо друга частина: Andante cantabile, зіграна з видатним *brío*; всі інші частини (переважно *scherz*) пройшли слабше, але все таки викликали схвалення за дружне і сповнене музикальних відтінків виконання...“

З замітки „Si“ про четверте квартетне зібрання Одеського відділу РМО. „Одесский телеграф“ за 4/IV 1891 р., № 5071.

1892 рік

„Російська опера „Евгеній Онегін“, даний, нарешті, російською оперною трупю, зібрав багато публіки, яка пронудьгувала з 8 години вечора до півночі. Антракти були куди довші, ніж сама дія, і хоч, кажучи правду, опера поставлена ретельно, та неуже неможливо скоротити ці безконечні антракти?.. Опера Чайковського дається в Одесі не вперше. І хоч вона ще не встигла стати популярною, але публіка охоче слухає красиві мелодії, як, наприклад, арію Ленського, Греміна, Ольги, куплети Тріке, вальс і полонез. Все інше мало зрозуміле не-спеціалістам, бо це швидше симфонічна музика (лист Татъяни), яка вимагає від співаків, при дуже густій інструментовці, сильних голосів (особливо в середньому регістрі) і великого вміння фразувати. Нічого цього, звичайно, в даному разі ми не знайшли і здебільшого не розбирали слів співаків. Перший квартет, навіть у доброму виконанні, справляє на слухача дивне враження якоїсь какофонії, наче співачки не досить твердо засвоїли ритм, але це відбувається тому, що композитор дуже своєрідно написав його. Рахунок $\frac{4}{4}$ оркестр весь час грає тріолями, дві співачки за сценою співають восьмими, а дві старухи—шістнадцятими, і виходить щось зовсім плутане. Публіка дивується, і сцена, так мило задумана, ніде і ні з якими виконавцями не удостоїться жодного оплеску. Арія Ольги на слова „Я не способна к грусти томной“, яка повинна бути весело-задьористою, написана в такому повільному темпі і на таких „сумних низьких нотах“, що про веселий настрій Ольги доводиться тільки здогадуватись. Дуже красивий

жіночий хор у другій картині другої дії—„Девизи, красавици“, який, на жаль, при повторенні проспівали не влад з оркестром. Нефектний і надзвичайно важкий дует тенора з баритоном перед поединком. Кінець опери залишає в слухачеві якусь незадоволеність; проте, сам автор називає „Евгения Онегина“ скромно не оперою, а ліричними сценами. Пан Труффі³⁰ шумів, заглушав співаків, мало давав відтінків і брав здебільшого страшенно швидкі темпи.

Verità“.

„Новороссийский телеграф“ за 7/II 1892 р., № 5357.

„Єлісаветград. Перший спектакль опери „Евгений Онегин“ пройшов при повному зборі. Багато аплодували п. Медведєву, а за останню картину—баритонові Салтикову і пані Мелодіст, яка виконувала партію Татьяни“.

„Новороссийский телеграф“ за 27/V 1892 р., № 5455.

1893 рік

„П. І. Чайковський, приїзду якого до Одеси ми чекали цими днями, як чув „Одесский вестник“, відмовився від диригування своєю оперою „Пиковая дама“ і керуватиме лише двома симфонічними концертами, з яких один цілком буде складений з його творів. Постановка „Пикової дами“ передбачена на 12 січня...“ [Далі йде докладний виклад змісту „Пикової дами“.]

... „Пиковая дама“ не вдалась авторові як своєю структурою, так і віршами. Та й взагалі, кажучи правду, драма, де загальнозрозумілим людським пристрастям відведено так мало місця, не може ні особливо зворушити, ні зацікавити слухача; азартна гра і „три карти“, що так хвилюють Германа, знайдуть собі симпатії... хіба що тільки в серцях клубних завідників, і потрібна була прекрасна музика Чайковського, щоб опера ця зайняла місце—після „Евгения Онегина“—найпочесніше серед опер цього композитора...

Verità“.

„Новороссийский телеграф“ за 6/1 1893 р., № 5662.

„... Дирекція Одеського відділу імператорського Російського музикального товариства доводить до загального відому, що 16 і 23 січня цього року відбудуться в міському театрі два симфонічних зібрання під керівництвом П. І. Чайковського (солісти... пані Софія Ментер, В. Сапельніков³¹, Гаврилов і Алоїз)“.

„Новороссийский телеграф“ за 8/1 1893 р., № 5663.

„П. І. Чайковський в Одесі. Вчора поштовим поїздом прибув до Одеси знаменитий російський композитор Петро Ілліч Чайковський. На вокзалі його зустріли члени Одеського відділу

ІРМО, деякі артисти і знайомі. Петро Ілліч прибув з Парижа, де провів кілька днів проїздом з Брюсселя, куди був запрошений диригувати концертами на користь фонду Брюссельського музикального товариства.

Петро Ілліч—високий поставний мужчина, з дуже виразними очима; хоч голова його прикрашена поважною сивиною, але виглядає він досить бадьоро. Тримає себе він дуже просто і швидко завойовує симпатії співрозмовника.

В 1887 році Петро Ілліч відвідав Одесу, але провів тут всього кілька годин, і дуже жаліє, що не міг оглянути тоді наше місто. Тепер на дозвіллі Петро Ілліч детально огляне місто і ближче ознайомиться з нашим відділом Музикального товариства і з міським театром.

— Коли я проїжджав з вокзалу до Північної гостиниці, — сказав він, — мені сподобалися рівні одеські вулиці. Зовнішній вигляд вашого міського театру справляє дуже добре враження.

В Одесі Петро Ілліч пробуде до 24 січня і диригуватиме двома симфонічними зібраннями, які відбудуться 16 і 23 цього місяця. З Одеси наш іменитий гість вирушить до себе в підмосковну, де працюватиме над новою симфонією і напише кілька фортепіанних п'єс...

Завтра Петро Ілліч буде присутній на генеральній репетиції своєї опери, яка цими днями буде поставлена в міському театрі.

На запитання наше про останні твори нашого гостя—„Иоланту“ і балет „Щелкунчик“—Петро Ілліч сказав, що постановкою їх у Петербурзі він лишився дуже задоволеним.

— Балет „Щелкунчик“ був обставлений у Петербурзі дуже розкішно. Такої постановки мені ще не доводилось бачити в Росії, але публіці він не зовсім сподобався, здався нуднуватим, — посміхаючись, зауважив Петро Ілліч. — „Иоланта“ ж сподобалась. Опера ця була вже поставлена в Німеччині в Шверіні, де мала великий успіх...

— „Дуже цікавлюсь вашою оперою—зауважив Петро Ілліч, — пана Супруненка я знаю як доброго артиста і, мабуть, сьогодні побуваю на „Демоне“.

Г.“

* * *

„П. І. Чайковський, який гостює тепер в Одесі, був присутній учора на виставі в міському театрі“.

„Одесский вестник“ за 13/1 1893 р., № 11.

„До перебування П. І. Чайковського в Одесі. Вчора в міському театрі відбулась у присутності П. І. Чайковського релігія його опери „Пиковая дама“. Петро Ілліч прибув о пів на другу за куліси, де був привітно зустрінутий антрепренером І. М. Грековим, адміністратором театру, артистами і артистками. При появленні Петра Ілліча на сцені пролунали вигуки „ура“,

оркестр грянув туш і Петро Ілліч при гучних аплодисментах був підхоплений присутніми артистами на руки, при чому його довго качали. Після овацій розпочали репетицію. Петро Ілліч помістився у першому ряді крісел, звідки стежив за ходом репетиції, роблячи часом зауваження виконавцям і даючи їм деякі поради. Петро Ілліч лишився дуже задоволений нашим театром“.

* * *

„Сьогодні в міському театрі відбудеться репетиція першого симфонічного зібрання під керівництвом П. І. Чайковського“.

„Одесский вестник“ за 14/I 1893 р., № 12.

„П. І. Чайковський—дорогий наш гість, якого не лише скромний, що тільки народжується, Одеський відділ Російського музикального товариства, але й публіка збирається вшанувати, вважаючи його гордістю Росії...“

Вітаємо славетного композитора і чекаємо його появи!

Verità“.

„Новороссийский телеграф“ за 15 I 1893 р., № 5670.

„До постановки „Пикової дами“. Третього дня ввечері відбулась передостання репетиція „Пикової дами“ в присутності П. І. Чайковського, який дуже уважно стежив за ходом репетиції. Петро Ілліч примушує виконувати одні і ті ж місця по кілька раз, поки дане місце не проходить зовсім рівно. Чудову арію „Прости, невеста“³² п. Супруненко виконав кілька раз під керівництвом самого Петра Ілліча.

Після вдало проведеного місця Петро Ілліч дякує виконавцям і на обличчі його сяє задоволення. Після кожного акту відбувається маленький антракт. Репетиція закінчилась о пів на дванадцятю, після чого Петрові Іллічу знову влаштована була гучна овація.

Вчора вранці відбулась ще одна репетиція, головним чином для хору. Петро Ілліч також був присутній на репетиції. Коли буде поставлена „Пиковая дама“, точно сказати ще не можна“.

„Одесский вестник“ за 16/I 1893 р., № 14.

„Перше симфонічне зібрання, в якому, крім концерту для фортепіано, виключно виконувались твори П. І. Чайковського, під його ж керівництвом, пройшло блискуче, з тим ансамблем, якого треба було чекати, і викликало у публіки нечуваний захват. Та й було від чого. Навпевно можна сказати, що на такому святі одеситам не доводилось бути присутніми і вечір цей назавжди лишитья пам'ятним тим, кому вдалося потрапити в наш чудовий міський театр, що сяяв огнями і зверху донизу був наповнений публікою.

Оркестр оперний, підсилений, робив чудеса під магічними змахами палички дирижера-художника, який надзвичайно багато попрацював над ним за останні дні... Але що таке навіть найкращий оркестр? Це тільки тіло без душі, а душу цю вдихнути в нього

може тільки такий великий художник, яким постав перед нами знаменитий Чайковський.

Концерт почався „Бурею“ (фантазія для оркестру). При появленні на сцені композитора дирекція Музикального товариства привітала його короткою промовою і піднесла йому дирижерську, чорного дерева з золотом, паличку; оркестр (мідні інструменти) зіграв туш і підніс лавровий вінок. Публіка захоплено вітала композитора, але коли п. Чайковський узявся за паличку, всі наче завмерли. Починається фантазія тріолями, ми ясно чуємо тихі рухи хвиль, потім наростають звуки, насувається гроза, і справжня буря змальовується в нашій уяві. Але ось після громових звуків труби тиша запановує і слухач мислено переноситься на чарівний острів... Ви чуєте в пасажах скрипок і тріолях на самому верху любовний шепіт, що переходить у струнному унісоні в справжню пісню тріумфуючого кохання, але чародійство знову вступає в свої права — і тихий сплеск хвиль, ці прекрасні тріолі в оркестрі, закінчують незрівнянну симфонічну картину. Нема чого говорити про успіх автора і дирижера-художника. Чайковський має всесвітню славу, і скромні наші похвали, звичайно, не додадуть жодного листочка в його лавровому вінку...

Другий відділ почався з *Andante cantabile* з струнного квартету Чайковського і викликав у публіці справжній захват... Скільки мелодій і яка прозорість колориту! На просьбу публіки композитор люб'язно повторив це *Andante*. Варіації на тему „Рококо“ для віолончелі з оркестром написані дуже важко і дали можливість п. Алоізу проявити весь свій талант.

Найбільший успіх припав на долю сюїти з нового балету „Щелкунчик“, і композитор був більш ніж люб'язний, повторюючи деякі номери, як „Трепак“, „Арабський“ і „Китайський“ танці по два і по три рази.

В цій сюїті, крім красивих і ясних мелодій, композитор відкрив нам дивні скарби блискучої своєї інструментовки. Чого, чого тут не було! Особливо оригінально зроблено „Китайський танець“, побудований на дерев'яних духових інструментах з *triangl'em* і ледве чутним акомпанементом у синкопу. Чарівний, гармонічний і легкий вальс квітів з арфою.

Після закінчення концерту публіка довго не могла заспокоїтись і шумно викликала автора, який дав їй таку чисту насолоду.

Б'ємо і ми чолом нашому геніальному композиторові, дякуючи йому за честь, яку зробив він нам своїм приїздом...

Verità“.

„Новоросійський телеграф“ за 18/І 1893 р., № 5673.

„Місцева інтелігенція, бажаючи вшанувати дорогого гостя Одеси — Петра Ілліча Чайковського, вирішила влаштувати в честь його обід, який відбудеться в Англійському клубі 22 січня“.

„Одесский вестник“ за 18/І 1893 р., № 16.

„Одеський міський театр. В неділю 24 січня 1893 року відбудеться останній прощальний концерт під керівництвом композитора П. І. Чайковського на користь оркестру міського театру при ласкавій участі пані С. Менгер, Клямжинської, Сапельнікова і Антоновського. Акомпануватиме капельмейстер Н. Б. Еммануель. З бажання публіки оркестром буде повторено програму першого симфонічного концерту“.

„Новоросійський телеграф“ за 20/І 1893 р., № 5675.

„Російська опера. „Пиковая дама“—опера П. І. Чайковського стала приводом для цілого ряду овацій знаменитому композиторові, який був присутній на виставі. Після першої дії при захоплених вигуках публіки артисти піднесли йому срібний лавровий вінок; п. Греков—оперу „Пиковая дама“, прикрашену сріблом; п. Мова від малоруської трупи підніс великий лавровий вінок. Хористи качали автора, оркестр грав туш, а публіка в буквальному розумінні слова шаленіла від захвату... Він [Чайковський] щиро потискував руку антрепренерові, артистам, особливо ж п. Еммануелю, якому припала найважча робота...

Говорити про музику „Пикової дами“, мабуть, зайво: в ній стільки красоти і автор її такий художник в галузі оркестру, що доводилося б надто часто повторюватись. Опера ця є швидше великою симфонією, в ній кожний звук має свій смисл і доповнює інший. Для доброго виконання потрібно було куди більше репетицій, помилок було багато, і часто другі голоси в оркестрі переважали над першими, затемнюючи ясність мелодії і акомпанементу. Така чудова річ—перший любовний дует, але для повного ефекту потрібні сильні і звучні голоси співаків, чого цього разу, на жаль наш, не було... [Далі йде короткий опис дії.] Артисти старалися, вибивалися з сил, змучені попередніми репетиціями, а тому і без того слабії їх голоси звучали слабніше, ніж звичайно.

... Крапцюю від усіх, прямо прекрасною, була пані Сюнненберг в ролі графині. Вона дала нам справжній тип, співала без форсування голосу, який звучав щиро, прекрасно; дикція і французська зимова були бездоганні. Грала артистка так, що краще не можна було.

Поставлена опера старанно і туалети добрі. Хори слабії, а „приживалки“ зовсім збилися. Оркестр старався, але відчувається, що для виконання такої музики він надто нечисленний.

Виконавцям припало велике щастя співати під керівництвом самого автора і чути його похвали. Радіємо обіцяному на неділю „Евгению Онегину“, виставу якого П. І. Чайковський вшанує сам своєю присутністю.

Verità“.

„Новоросійський телеграф“ за 21/І 1893 р., № 5676.

„В міському театрі вчора відбувалась під керівництвом П. І. Чайковського перша репетиція його опери „Евгений Онегин“.

„Одеський вестник“ за 21/І 1893 р., № 19.

„Музикальний вечір на честь п. Чайковського. Дирекція місцевого відділу ІРМО, бажаючи показати П. І. Чайковському, який так живо цікавиться музикальним розвитком у Росії, як і чого навчають у тутешній школі, влаштувала малий музикально-вокальний вечір 20 числа, в середу, в будинку школи. Програма була дуже коротка, складалася всього з семи номерів і виключно з творів П. І. Чайковського. Три дуже талановиті учениці директора школи Д. Д. Климова справили найбільше враження; потім виконані були квартет „Легенда“ для жіночих голосів, дует, соло і два струнних соло. Всі виконавці удостоїлись похвал і оплесків автора. Голова від імени товариства піднесла композиторові золоту ліру (брелок для годинника)—значок, який носять учні місцевої школи. Вечір закінчився в гостиниці „Северной“, де за підпискою дирекції, панів членів і викладачів була запропонована П. І. Чайковському вечеря, що затяглась далеко за північ. Точилась жвава розмова і виголошувалось багато тостів... Пили, звичайно, за процвітання школи і, в особі дорогого гостя, за російську музику. Всі роз'їхались задоволені так приємно проведеним вечором“.

„Новоросийский телеграф“ за 22/І 1893 р., № 5677.

„З відзивів місцевих газет про постановку „Пикової дами“. „Одесские новости“ з приводу постановки „Пикової дами“, між іншим, зауважують: „При зустрічі з Германом дамам стає страшно. На жаль, очевидно, і чоловікам стало страшно, бо в... квітеті всі з переляку заспівали щось дійсно жакливе. Чудовий ансамбль, сповнений красивої гармонії, перетворився в справжню какофонію“. Далі: „Хтось трохи фальшивить, але нічого, публіка задоволена. Правда, нам довелось почути музику вставну, про яку П. І. Чайковський і не мріяв; я кажу про подвійний акомпанемент під час менуету. З одного боку грав оркестр, з другого—співала під танцюючими підлога; коли оркестр грав піано, підлога рипіла форте... важко було скласти точне уявлення про твір маститого композитора через не зовсім вдале виконання.“

...Вчора третій день підряд ішла „Пиковая дама“ з тим же складом...“

„Новоросийский телеграф“ за 23/І 1893 р., № 5678.

„Літературно-музикальний вечір. Третього дня в біржовому залі відбувся літературно-музикальний вечір при люб'язній участі П. І. Чайковського. При появленні йому влаштували гучну овацію. Після чудово виконаної „Елегии“ під диригуванням самого автора П. І. Чайковського, голова слов'янського товариства С. І. Знаменський підніс йому, за словами „Одесского вестника“, срібний жбан з таким написом на кришці його: „П. И. Чайковскому—от народной аудитории. Одесса, 1893 г.“. Петро Ілліч продиригував три оркестрові твори і після кожного виконаного номера в залі вибухали тривалі оплески. П. І. дуже сподобалось виконання його романсів А. А. Ценовським; іншими виконавцями він теж лишився

задоволений. П. І. заявив музикантам, які брали участь у вечорі, що він у майбутньому році відвідає Одесу і тоді постарается допомогти місцевому Товариству трудівників музики...“

„Новороссийский телеграф“ за 24/I 1893 р., № 5679.

„Портрет П. І. Чайковського. У вітрині фотографа Чеховського виставлений фотографічний портрет П. І. Чайковського, який сфотографувався цими днями в дійї фотографії. Портрет виконаний художньо, в нормальну величину і відзначається великою схожістю. Два екземпляри портрета придбані П. І. Чайковським“.

„Одесский вестник“ за 24/I 1893 р., № 22.

„Друге симфонічне зібрання під керівництвом П. І. Чайковського взагалі не справило на публіку того враження і не викликало того ентузіазму, як перше, і лише наприкінці програми, після виконання „1812 года“ публіка відчула те піднесення, яке неминуче має з'явитись при такій урочистій і грандіозній музиці. Можливо, в даному разі винна програма, менш цікава, ніж уперше... Урочиста увертюра „1812 год“ блискуче закінчила програму. Автора викликали без кінця і він люб'язно повторив її під гучні вигуки захопленої публіки“.

„Новороссийский телеграф“ за 25/I 1893 р., № 5680.

„Пиковая дама“, дана в четвертий раз у міському театрі, знову викликала овації, цього разу прощальні, шановному П. І. Чайковському, який на виклик публіки повинен був вийти з ложі на сцену, оточений усією оперною трупю, що аплодувала і „качанням“ прощалася з талановитим композитором. Опера пройшла з кращим ансамблем, хоч пп. Супруненко і Філонова (Ліза) співали стомленими голосами. Режисерська частина продовжує шкутильгати весь час: в кімнаті Лізи вікна і двері на балконі вночі відчинені, камін палав, як узимку. Менует у палаці був подібний до якогось кавкану в бал-мобілі. Постановка і костюми далеко не відповідають зображуваній епосі і за винятком останньої декорації—внутрішнього вигляду палацу—лишають бажати кращого“.

„Новороссийский телеграф“ за 26/I 1893 р., № 5681.

„Портрет Петра Ілліча Чайковського не буде виставлений для огляду одеської публіки. Художник, на жаль, не вважав за можливе задовольнити просьби преси й публіки і зразу ж після закінчення відправив свій твір до Петербурга“.

„Новороссийский телеграф“ за 31/I 1893 р., № 5686.

„... В газетах з'являються час від часу звістки про нову оперу П. І. Чайковського „Бѣла“³³, яку він нібито закінчив чи закінчує. Наскільки нам відомо..., опера ця зовсім ще не існує і П. І. Чайковський покищо і не гадає приступати до її створення...“

„Новороссийский телеграф“ за 24/II 1893 р., № 5708.

„Одеський відділ імператорського музикального товариства, глибоко засмучений сумною звісткою про смерть Петра Ілліча Чайковського, яка сталась 25 цього жовтня в СПб, просить усіх шановників покійного прибути на панахиду в приміщенні музикальних класів у четвер 28 жовтня о 2 годині дня.

Товариш голови П. Чехович“.

„Новоросійський телеграф“ за 27/X 1893 р., № 5933.

„Петро Ілліч Чайковський. Російське мистецтво зазнало непоправної втрати. Наша національна гордість, Чайковський, талантові якого дивувався весь освічений світ, якого так недавно ще вшановували в Англії, в Америці,—людина, перед якою відкривалось ще безконечне, блискуче, як його обдаровання, майбутнє, зійшов передчасно в могилу... Чайковський—уособлення поезії в музиці, талант великий, що проявився в усіх галузях музики, як у симфонічній, так і в оперній. Яку силу фортепіанних речей він написав і якими перлинами творчості збагатив літературу вокальну, не кажучи вже і про духовну музику, яку він культивував блискуче! Хоч Чайковський і наш рідний російський композитор, але він не був чисто „національним“ автором: це був космополіт у широкому розумінні слова і великий мислитель у музиці...

Пам'ять про нього не загине, бо він здобув собі безсмертя чудовими звуками, які і в майбутньому служитимуть освіті, пом'якшенню нравів і насолоді пізніших поколінь“.

„Новоросійський телеграф“ за 27/X 1893 р., № 5933.

„В день похорону Петра Ілліча Чайковського на сцені міського театру поставлено було „Евгеній Онегин...“

„Новоросійський телеграф“ за 31/X 1893 р., № 5937.

„Пам'яті П. І. Чайковського. 27 жовтня в залі ресторану Кюба відбулась нарада літераторів під головуванням П. І. Вейнберга для обрання представників від літератури і періодичної преси на похорон Чайковського“.

* * *

„... Срібні вінки покладено від артистів Одеського міського театру..., від артистів російської опери Одеського міського театру...“

„Новоросійський телеграф“ за 1/XI 1893 р., № 5938.

„Пам'яті П. І. Чайковського. За підписом Д. в „Петербурзьком листке“ з'явилась велика замітка про Чайковського, автор якої описує свої спогади про перебування у нас в Одесі великого композитора. „Уява,—каже автор замітки,—переносить мене на південь в Одесу, де минулої зими гостював Чайковський. Це було справжнє музикальне свято. І якщо композитора Чайковського вже давно любила і поважала вся інтелігенція Одеси, то в ці дні вона полюбила його і як людину...“

... Звістка про приїзд Чайковського швидко облетіла місто і справила сенсацію. Всі тільки й говорили про творця музики „Евгения Онегина“. Одеса зустріла його захоплено. Весь музикальний світ шанобливо схилився перед композитором. Квитки на концерти бралися з бою, не зважаючи на високу ціну, призначену музикальним товариством, яке потребувало коштів і хотіло поправити свої справи. Надії товариства блискуче виправдалися. Під час перебування Чайковського в Одесі давалась уперше „Пиковая дама“. Цей вечір був безприкладним тріумфом композитора. Його викликали безліч раз, його урочисто вінчали, так би мовити. Весь театр здригався від оплесків. Уся публіка, як одна людина, підводилася з місць, аплодувала, дякувала. Оркестр грав... Композитор був зворушений до сліз і в свою чергу дякував публіці. Пройняті чудовими чарами, оновлені душею, залишили всі театральний зал і довго, звичайно, пам'ятали ці чудові хвилини, пережиті враження.

В Одесі багато талановитих дітей... Ці маленькі таланти пішли сміливо до великого композитора. Він зустрічав їх ласкаво, як батько, як людина, якій близьке і дороге мистецтво. Він вислухував, давав поради, допомагав. Серед талановитих дітей Одеси виділяється восьмилітній скрипаль Рувім Камінський. Петро Ілліч звелів хлопчикові грати. Обличчя композитора було серйозне. Він був захоплений грою і віщував хлопчикові блискуче майбутнє. Завдяки сприянню Петра Ілліча хлопчикові подали допомогу. Поряд з талантами до Петра Ілліча приходили і надокучливі нездари. Тут на всю силу позначилась делікатна і м'яка душа великого композитора,—позначився в ньому європеєць у кращому розумінні цього слова. Так, він був європеєць, але з руською широкою, чулою душею, яка чудово відбилась у його безсмертних творах. Може уявити собі—як зустрінуть звістку про смерть Петра Ілліча ті діти, яких приголубив він і які зразу ж полюбили його своєю чистою душею. Він їм обіцяв допомогу, обіцяв клопотатись про них. Він сказав Камінському:—ми побачимось ще! Так, Петро Ілліч хотів нинішньою зимою знову приїхати на південь. Але смерть забрала його у Росії, у всього музикального світу, осиротивши і тих дітей, яким він обіцяв свою підтримку“.

„Новороссийский телеграф“ за 2/XI 1893 р., № 5939.

„Порушено питання про спорудження всенародного пам'ятника П. І. Чайковському“.

„Новороссийский телеграф“ за 4/XI 1893 р., № 5441.

„Імператорське Російське музикальне товариство, Одеський відділ. В суботу 20/IX—екстрене квартетне зібрання вшанування пам'яті Петра Ілліча Чайковського. Вхід безплатний“.

„Новороссийский телеграф“ за 14/XI 1893 р., № 5951.

„Музикальний вечір вшанування пам'яті П. І. Чайковського. Третього дня відбувся в новій народній аудиторії

перший у поточному академічному році музикальний вечір, присвячений пам'яті незабутнього російського композитора П. І. Чайковського. Дуже різноманітна і велика програма була цілком задовільно виконана і публіка після кожного з номерів висловлювала своє схвалення“.

„Новоросійський телеграф“ за 16/XI 1893 р., № 5952.

„Екстрене зібрання камерної музики в пам'ять П. І. Чайковського, влаштоване Одеським відділом ІРМО, відбулось в суботу 20/XI в біржовому залі в присутності маси публіки, яка з великою увагою вислухала твори знаменитого їх автора. Портрет композитора весь у траурі, дами і виконавці також у чорному—все це надавало сумно-урочистого вигляду залові. Струнний квартет і тріо з фортепіано виконані були викладачами класів Одеського відділу: пані Дронсейко, пп. Гавриловим і Вульфусом, а також артистами пп. Клессом і Немировським. Романси виконала любителька, відома Одесі, пані Москальова. Всі виконавці були на висоті своїх завдань, а художні твори, виконані ними, настільки відомі, що похвала скромного критика вже зайва.

Verità“.

„Новоросійський телеграф“ за 23/XI 1893 р., № 5958.

СПОГАДИ

НЕЗАБУТНІЙ УЧИТЕЛЬ І ДРУГ

Петро Ілліч Чайковський був не тільки моїм¹ учителем з моменту мого вступу до консерваторії (в 1872 р.) і до закінчення її, він був також моїм другом і лишився ним до кінця свого життя.

Ми, учні консерваторії, і я в тому числі, убожнювали Петра Ілліча і жадібно стежили за кожною нотою, що виходила спід його пера; він же для нас був чуйним учителем—другом, який цікавився не тільки нашим музикальним вихованням, але й нашим побутом, потребами. Особливо яскраво проявилось гарне ставлення до мене Петра Ілліча ще в студентські роки. Якось в день генеральної репетиції „Евгенія Онегіна“ в Малому театрі я захворів. Репетиції йшли під керівництвом Миколи Григоровича Рубінштейна. Я грав першу флейту, замінити мене не було ким і я, не зважаючи на сильний зубний біль, змушений був грати. В одному місці Микола Григорович припинив репетицію і з властивою йому різкістю зробив мені зауваження. Ображений, я підвівся і вийшов з оркестру. Микола Григорович тут же спересердя при всіх розпорядився виключити мене, випускного студента, з консерваторії. Завдяки втручанняю Петра Ілліча вся історія закінчилась повним примиренням.

Надзвичайно чулий, добрий, чутливий Петро Ілліч не міг нікому відмовити в проханні. В один з своїх приїздів до Києва ми з Петром Іллічем були на гулянні в саду. В симфонічному оркестрі грав на контрабасі мій товариш по консерваторії. Він був самотній, жив у нестатках і до того часто хворів. Коли Петро Ілліч довідався про це, він відклав свій від'їзд з Києва тільки для того, щоб сплатити борги мого товариша і дати йому можливість поїхати назад до Москви.

Поза консерваторією, ще в роки мого навчання, ми часто зустрічалися з Петром Іллічем у Зверева², де бували Зілоті³ і М. Г. Рубінштейн. Коли після закінчення консерваторії я почав педагогічну роботу в Київському музикальному училищі, між нами почалось

листування. Під час своїх наїздів до Києва Петро Ілліч кілька раз відвідував мене, цікавився моєю роботою.

Перша моя зустріч з Петром Іллічем у Києві відбулась несподівано і випадково наприкінці серпня 1877 року.

В темну горобину ніч я повертався додому. Йшов дощ. Гот на розі Хрепцатика і колишньої Лютеранської вулиці,—там, де тепер універмаг, а тоді був невеликий двоповерховий будинок,—я в темряві почув характерну, добре мені знайому ходу Петра Ілліча. Я його голосно окликнув і не помилився—це був він. Я був вражений його змарнілим, хворобливим виглядом. Він переживав тоді тяжку душевну драму в зв'язку з своїм невдалим одруженням. Тяжкий струс, якого він зазнав при цьому, мало не коштував йому життя. Тепер Петро Ілліч їхав відпочити і заспокоїтись до сестри в с. Кам'янку. Наступного ранку я проводив його на вокзал.

Одужавши, Петро Ілліч почав діяльно працювати над оперою „Евгеній Онегин“, яку він задумав ще до своєї хвороби.

Плани багатьох нових творів зароджувались у голові Петра Ілліча під час його приїздів на Україну. Пам'ятаю, як одного разу Петро Ілліч просив мене допомогти знайти йому „Орлеанську діву“. Знайшли ми її тоді у когось із знайомих, а пізніше я довідався, що Петро Ілліч пише на цей сюжет оперу.

В одно з відвідувань „Шато“ в Києві ми з Петром Іллічем слухали якесь попури з українських пісень. Він був до глибини душі обурений „композитором“, назвавши його твір грубим каліченням прекрасних народних пісень. Тоді ж він говорив про своє бажання „зробити щонебудь таке“ на теми українських народних пісень, але цей замисел, очевидно, не був ним здійснений.

Часто, буваючи проїздом у Києві, Петро Ілліч любив невпізнаним іти до опери. Якось він так прослухав свою „Пиковую даму“ і був дуже здивований перебільшеними темпами. Розгадка цього була дуже проста і курйозна: дирижер, покійний Прибик, був у той день запрошений на якийсь вечір і тому дуже поспішав... Довідавшись після спектаклю про присутність Чайковського в театрі, він був дуже розстроений і збентежений, але Петро Ілліч заспокоїв його, добродушно підсміюючись. Взагалі Петро Ілліч, як відомо, високо цінив Київську оперу, вважав, що її постановки мало чим поступаються перед столичними, а про гру Медведєва—Германа відзивався дуже тепло.

В один з приїздів Петра Ілліча ми пішли з ним до драматичного театру, який він дуже любив. Ставили „Свадьбу Кречинського“. В антракті (це було влітку) симфонічний оркестр у саду виконував якусь п'єсу. Петро Ілліч замислився і мучительно став пригадувати, що це за річ. Виявилось, що це був його власний твір, який він зразу не впізнав. Потім його друзі (сім'я Плеських⁴), яким я розповів про цей виладок, частенько награвали і наспівували при ньому уривки з „Онегина“ і жартома питали Петра Ілліча, чи не пам'ятає він, звідки це. Такі жарти завжди викликали у Петра Ілліча веселий настрій.

Москва 15 Сент.
89

Милый друг!
Ударило, что я не менее Вась
сожалел, что нам не удалось
идею моею в Кюль; но я
был там с тобою вместе
время, что не были вместе
размешать Вась. Вн. переки
зубы на луное вид в Кюль
и радостно поздравляю Вась.
До свидания, милый друг!
Кланяюсь тебе и маме

И. Чайковский

Одним з найбільш пам'ятних для мене був приїзд Петра Ілліча в 1891 р., коли він диригував у Києві трьома концертами. Попередні репетиції проходили під керівництвом Прибіка і я в оркестрі не брав участі, але, приїхавши, Петро Ілліч висловив бажання, щоб першу флейту грав я. Звичайно, я не міг відмовитись. Під час однієї з репетицій Петро Ілліч відпочивав у режисерській. Я підійшов до нього і ми заговорили про консерваторію. Петро Ілліч згадав, що в Петербурзі і він колись вчився грати на флейті, але, за його словами, все вже забув. Він висловив жаль з приводу цього і просив показати йому щонебудь „от-такє“ з цікавих прийомів. Я зіграв йому варіації з „Карнавалу“ Чіарді⁵ і вжив при цьому прийом, що має назву *frulato*. У Петра Ілліча це викликало захват і він просив повторити ще раз цей прийом трелі на хроматичній гамі через весь регістр флейти, що справляє враження каскаду (звуком нагадує українську сопілку). Після від'їзду Петра Ілліча з Києва я незабаром одержав від нього портрет з автографом і лист, в якому він просив докладно описати показаний мною прийом і надіслати кілька нотних прикладів, бо йому хочеться вжити *frulato* в своєму новому балеті „Щелкунчик“.

Хоч і важко згадувати незабутні зустрічі з передчасно загиблим великим композитором і другом, втішає думка про безсмертні його твори, про безмежну любов і відданість його справі розвитку рідного мистецтва, піклування про розвиток молодих талантів і їх виховання.

Яскраві, помітні результати цієї роботи—величезне число музикантів, які закінчили консерваторії і працюють по всіх кутках нашої неосяжної великої батьківщини,—дають нам право сказати словами великого поета:

Около корней их устарелых,
Где некогда все было пусто, голо,
Теперь младая роща разрослась...⁶

Проф. О. В. Химиченко

П. І. ЧАЙКОВСЬКИЙ У М. В. ЛИСЕНКА

Ми дуже добре пам'ятаємо цю визначну подію в житті нашої сім'ї, що сталася на початку 80-х років, коли ми були ще дітьми.

Петро Ілліч приїздив тоді до Києва диригувати своїми творами. Зустрівшись з батьком, він висловив бажання ознайомитися з його оперою „Тарас Бульба“, про створення якої Петру Іллічу було вже відомо. Під час перебування свого в Києві Петро Ілліч відвідав нашу сім'ю (жили ми тоді на Рейтарській вул., № 19, колишн. будинок Келюс). Добре пам'ятаємо, як хвилювалися наші батьки, як нам, дітям, наказали вийти з кімнати, щоб ми не заважали шановному гостеві і як ми притаїлися тихенько під дверима і підглядали через „замочну щілину“.

Батько, дуже скромна людина, не одразу наважився показати „Тараса“, але здався на наполегливі просьби Петра Ілліча. Спочатку грав Петро Ілліч, а потім сам батько, а Петро Ілліч підспівував.

Крізь щілину в дверях ми ясно бачили частину кімнати, інструмент коло нього, освітлену сонцем постать Петра Ілліча поруч з батьком. Цей образ і досі лишився в нашій уяві.

Петро Ілліч прослухав усю оперу з неослабною увагою,—обняв батька і привітав його з талановитим твором.

Коли Петро Ілліч пішов, батько розповів усій сім'ї, що Петру Іллічу дуже сподобалася опера, що він особливо відзначив моменти, де найяскравіше проявляється український національний колорит. Зокрема подобався йому лейтмотив, що проходить в арії Тараса:—„Деруть, шарпають Україну“. Петро Ілліч наполягав, щоб тато привіз оперу в Петербург для постановки в Маріїнському театрі і обіцяв йому свою повну підтримку.

Такий схвальний відзвиг геніального композитора дуже підбадьорив батька, і він уже було зовсім зібрався в дорогу з оперою, але щось стало на перешкоді і подорож була відкладена.

Звістка про смерть П. І. Чайковського глибоко вразила М. В. Лисенка. Не стало великого музиканта, не стало чудової людини, яка так сердечно і чуло поставилась до нашого батька як до композитора.

Слова Петра Ілліча про „Тараса“ батько зберігав до останніх днів свого життя.

К. М. Масленнікова

О. М. Лисенко[†]

НАША ГОРДИСТЬ

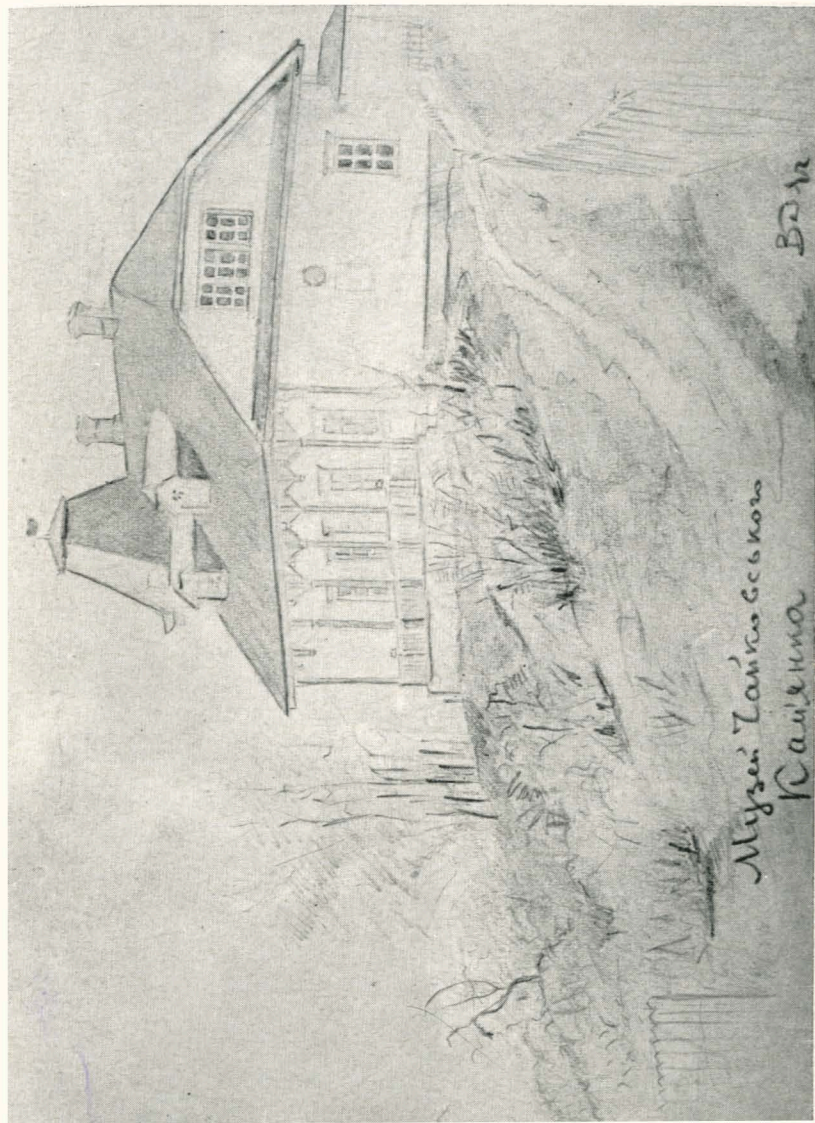
СПОГАДИ ПРО П. І. ЧАЙКОВСЬКОГО СТАРОЖИЛІВ КАМ'ЯНКИ

Кам'янка Кіровоградської області цікава своєю історією—з нею зв'язані імена декабристів, О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського.

Протягом майже двадцяти років Чайковський кожного літа приїздив сюди до своєї сестри Олександри Іллінічни Давидової. Живу пам'ять про П. І. Чайковського зберегло багато старожилів Кам'янки. Пам'ятає Чайковського подружжя Гаврилових, кожному з яких тепер майже по 80 років, Григорій Васильович Мирошніченко і його дружина, які разом були на службі у Давидових майже сорок років, і багато інших, що також знали П. І. Чайковського не лише як брата О. І. Давидової, але і як музиканта-композитора.

Взагалі імена Пушкіна і Чайковського є патріотичною гордістю цілого села, і хоч спогади старожилів його не дають відомостей про творчість композитора, зате вони подають окремі факти, що характеризують Петра Ілліча як людину.

Добре пам'ятає Петра Ілліча герой праці Степан Семенович Гаврилов, 77 років. Він розповідає:

Музей П. І. Чайковського в Кам'янці. Зарисовка В. Дяченка.

„Мій батько був давидовським столяром-мебельником. Усі меблі в домах, придане, коли хто виходив заміж, усе готував батько своїми руками. Ну, і як ото він жив при дворі, то і я виріс там. Петра Ілліча знав дуже добре. Я вже був парубком і працював мотористом у Михайлівці. Петро Ілліч частенько, бувало, там прогулювався. Поки йому коні запряжуть, а він візьме ціпок і шляпу, та пішки і йде собі. Яюсь і я двічі чи тричі ходив з ним і в Михайлівку і назад сюди в Кам'янку.

Бувало, йдемо, а Петро Ілліч тільки й того, що в компанії йде, а не говорить, щось собі мугичить, мугичить, наспівує, тоді сяде й запише, а тоді й далі йдемо.

Петро Ілліч був дуже простий і добрий чоловік, і всі його тут любили. Бувало, він збирав нас, хлопців, у дворі, а то ходили в Майдани, є тут у нас розкопані могили й лісок, там ми співали. Більше співали пісень руських і українських. Співали й „Гриця“ і ще багато, якусь таку... підждіть, пригадаю... ага—„Чорноморця“:

Чор-но-мо-рець з го-ри і - де, ще й ше-сте-ро ко-ней ве - де. Гей!

На сьо-мо-му во-ро-но - му ще й в жу-па-ні го-лу-бо-му.

Чорноморець з гори їде
 Ще й шестеро коней веде. Гей!
 На сьомому-вороному
 Ще й в жупані голубому.
 Я ж думала, що додому—
 Аж він їде до Дунаю. Гей!
 Став він коня напувати,
 Стала вода прибувати.
 Стала вода прибувати,
 Чорноморець потопати. Гей!
 Рятуй, рятуй, моя мила,
 Коли вірно любила.
 Рятуй, рятуй, моя мила,
 Коли вірно любила. Гей!

Ой, рада б я рятувати,
 Та не вмію я плавати.

Іноді Петро Ілліч із своїми племінницями і сестрами співав у нас в церкві—співали „Херувимську“ Бортнянського і інше. Частенько ходив Петро Ілліч до Тарновича-батюшки, той грав добре на скрипці, а Петро Ілліч йому акомпанував на піаніно. І діти у Тарновича були музикантами. Правда, музики Петра Ілліча, його опер—ще не доводилось у ті часи чути, але пізніше чув і знаю. Я от не так давно був у сина в Москві, ходив слу-

хати і „Пиковую даму“, і „Евгенія Онегина“. А він же у нас у Кам'янці „Лебединое озеро“ почав писати, та і взагалі багато тут написав творів“.

* * *

Григорій Васильович Мирошниченко, якому минує 81 рік, згадує:

— Я став на службу в дім Давидових у 1872 р., будучи ще хлопчиком. Там і виріс, там і женився, та там майже й постарів.

Чи знав П. І. Чайковського? А то якже. Майже кожного літа він у нас гостював. Найбільше він жив у тому домі, де тепер поліклініка, а кілька сезонів у тому домику, де тепер музей— у „Зеленому домику“.

Бувало, приїде з станції—йому тут відвели вже кімнату в домі, а він: „Ні, ні, не треба, не хочу, я піду туди“, тобто в кімнатку, що на горіщі „Зеленого домика“.

Там, каже, мені так затишно, так весело. В тому домику є й тепер баштонька—там стояло крісло і Петро Ілліч дуже любив дивитись звідти на річку і на парк.

Дуже часто Петро Ілліч готував домашні спектаклі. У каретному сараї тоді будували підмостки. Петро Ілліч сам їх ладнав, але ніколи не надівав масок, а сидів у будочці за суфлера.

Музики в домі теж було багато,—грали свої. В тодішньому Єлісаветграді, нині Кіровограді жив скрипаль Котек—іноді і він приїздив до Кам'янки і вони вдвох з Петром Іллічем грали. Дуже хороше грали. Сам Петро Ілліч майже ніколи не грав, а тільки на вечорах комунебудь акомпанував.

Взагалі він любив бути на самоті і коли працював, то замикався, і вже щоб ніхто не потикався до нього.

Всі його у нас любили, і його приїзди були для нас усіх цілим святом. Бувало, приїде зза кордону, виїдуть його зустрічати, висилають йому фаєтон та ще й бричку під речі, а він вийде з вагона—в руках чемоданчик, або пакуночок.—„Де ж твої речі, Петя?“—спитає Олександра Іллінічна,—„А оце все моє тут“.

Такий він був, ніколи не возив з собою багато речей.

З людьми обходився завжди дуже ласкаво, ввічливо, зате й шанували його. Колись він гуляв у Майданах, сидів там на траві і писав щось—там і забув хусточку носову і портсигар срібний з іменним написом. Довго шукав, не знайшов, так і поїхав. А потім пастух знайшов той портсигар і, довідавшись, що то—портсигар Петра Ілліча, повернув. То вже на другий рік Петро Ілліч як приїхав, сам ходив до пастуха подякувати.

Їздив Петро Ілліч іноді полювати, але звіра не бив. Якось поїхали на полювання великою компанією, а Петро Ілліч сів під дерево, рушницю поставив під стовбур і курить. А тут вибігає з лісу лисиця прямо на Петра Ілліча, а він не стріляє. Прибігає

зять, кричить: „Петя, чого ж ти не стріляв?“—„Як же її стріляти, коли вона так ботіться і тікає?“

Такий він був добрий і хороший чоловік.

Спогади записав В. П. Дяченко в березні 1940 р. в Кам'янці.

ЧАРІВНА ЛЮДИНА

Петро Ілліч Чайковський приїздив улітку в гості в Кам'янку до своєї любимої сестри Олександри Іллінічни, часто бував у маєтку Давидових, розташованому біля с. Лебедівки (кол. Чигиринського повіту, вісім кілометрів від Кам'янки), де служив мій батько.

Ми, дітвора, не знали, з ким ведемо невимушені дитячі розмови, сидючи разом з Петром Іллічем на траві, в тіні великого фруктового саду.

Виїжджаючи з своїми з Кам'янки у Вербівку або Лебедівку, Петро Ілліч виходив з екіпажу і з півдороги йшов пішки. Ми, бувало, бачимо, як Петро Ілліч, перекинувши піджак через плече, в спеку спускається з гори. Підійшовши до хати і побачивши мою матір, Петро Ілліч, дуже привітно привітавшись, бувало, попросить:

— Дайте мені, Ольго Михайлівно, будь ласка, якоїнебудь рюдьки, я піду відпочину в саду. Пришліть мені води і неодмінно своїх діточок. Наші поїхали в екіпажі у Вербівку, а я більше люблю йти пішки серед полів: багато пісень і музики почую—то птахи у вишині заливаються, то дівчата за роботою співають, і ніхто мені не заважає слухати і ловити звуки. Поки наші приїдуть сюди, я відпочину з вашою дітворою.

І ось ми наввипередки біжимо до нього, такого ласкавого і доброго, з такою чарівною посмішкою. У нього були чудові, гарні очі і приваблива посмішка, що видно і на портреті, який я дістала від покійного брата. Портрет написаний нашим родичем, художником Б. Сангурським⁹, який близько знав Петра Ілліча.

Ми приносили Чайковському килимок, воду з льодом, любимо його варення—розове і вишневе і, розмістившись коло нього, зовсім не почували ніяковості, бо він був таким простим і чарівним у поводженні з людьми, а особливо ж з нами, дітьми.

Найбільше Петро Ілліч любив мого старшого брата. Він обов'язково розпитував брата про всі його бажання, особливо ж про музику,—брат мій, хоч йому й було тоді тільки десять років, досить талановито грав на дитячій гармонії. Петро Ілліч слухав його не один раз і, відчувши серйозні музикальні здібності у хлопчика, цікавився ним. Завжди брат шанобливо згадував, на колінах у якого великого художника-композитора він в дитинстві сидів. Та й усі, кому довелось близько знати і бачити Петра Ілліча, на все життя запам'ятали його чарівний образ. Тим сильніше вразила всіх смерть, що настала так несподівано і так жахливо.

Ю. І. Богоявленська

ЛЮБИМИЙ ГІСТЬ КИЇВЛЯН

Часті завітання Чайковського до Києва,—за підрахунком його приятелів—більше двох десятків раз,—дають київлянам право вважати великого композитора своєю людиною.

Під час своїх наїздів до Кам'янки, де жили рідні Чайковського, він мав звичку спинатись у Києві на кілька хвилин, від поїзда до поїзда, як кажуть, походити вулицями, зайти на хвилину до когонебудь із знайомих, переглянути нову музикальну літературу. В одну з таких зупинок Чайковський шукав по всіх книгарнях „Орлеанську діву“. Знайшов, і тут таки, вулицею йдучи, читав. А згодом з'явилась опера на цей сюжет.

В одну з таких зупинок в 1874 р. дав він згоду на постановку опери „Опричник“ на київській сцені. Через три роки, в 1877 р., „Опричник“ ішов ще раз. Ця опера якось не прищепилась у Києві, і тільки хор студентів університету на своїх концертах любив виконувати хор з „Опричника“—„Камо от греха утаюся“.

Мабуть, завдяки українському сюжетові більше сподобалась опера—„Мазепа“, що йшла кілька раз. Київ дав, між іншим, хорошого артиста на роль Мазепи, Левицького (з села Хирівки, біля Стеблєва на Київщині). Виступаючи то в ролі Мазепи, то в ролі Кочубея, артист Левицький допоміг успіхові опери в інших театрах—у Тіфлісі і Ризі.

Через кілька років був поставлений на київській сцені „Евгеній Онегин“. Як відомо, ця опера в Києві вперше поставлена 11 жовтня 1884 року після постановки її в Москві, Харкові і Тіфлісі. Єдина неприємність для Чайковського в Києві зв'язана саме з цією першою постановкою „Евгенія Онегина“. „Киевлянин“ в окремому альмамажі випустив з приводу вистави рецензію, в якій висміювалась уся опера в цілому і окремі номери в ній, наприклад, арія Тат'яни, роль Гремїна та ін.

Найбільше зближує великого композитора з нашим містом постановка на київській сцені опери „Пиковая дама“. Відомо, що цій прекрасній опері не щастило на столичних сценах. В Києві поставили „Пиковую даму“ 19 грудня 1890 року. Підходящий тенор у Прянішнікова знайшовся—артист Медведєв. Чайковський на першу постановку „Пикової дами“ приїздив сам, був він також і на другій постановці 21 грудня. Старожили і до цього часу згадують ці урочисті спектаклі, „коли в театрі стояла побожна тиша і слухачі, замість оплесків, насолоду свою висловлювали шанобливим вставанням“.

Артист Медведєв—особа цікава. Походячи з бідної єврейської сім'ї з містечка Ракитно (на Київщині), він з дитинства приятелював з письменником Шолом-Алейхемом і, як і той, більшу частину життя провів у Києві. Чайковський знав Медведєва і до „Пикової дами“. Медведєв виконував роль Ленського в першій виставі „Евгенія Онегина“ ще під назвою „Лирические сцены“ в 1879 р. в Москві. Таким чином, Медведєв був „першим Ленським“. Київські патріоти

запевняють, що Чайковський визнав його також і „першим Германом“. Згодом у трактовці складного типу Германа вималювалися у різних артистів неоднакові образи Германа. Почав цю творчу роботу київський артист Медведєв. Германа Медведєв грав завжди надзвичайно добре. Всі, що бачили його в цій ролі, сходились на тому, що його Герман—героїчна людина з надзвичайними властивостями, з кипучим темпераментом, приборканим крицевою волею. Коли ж це все зустрілося з фатальною долею, Герман—Медведєв гине, як від бурі ломиться могутній дуб, бо він не може зігнути.

Київляни назвали Орешкевича¹⁰ Германом „першим після першого“. Після Медведєва артист Орешкевич трактував образ Германа інакше. Його Герман—німецька, непевної психіки людина. У нього немає провідної ідеї, немає під ногами твердого ґрунту, він весь в якихось неясних пориваннях, захиляється в каламутному потоці своїх нездійснених химер. Сама техніка гри у Орешкевича інша. Він велику увагу віддає деталям: гримові, костюмові. Медведєв не звертає уваги на зовнішність, у нього часто неповний грим, не зовсім стильний одяг. Його дрібниці не цікавлять, він весь—у хвилях свого надзвичайного піднесення.

Яким уявляв собі Германа сам Чайковський, ми так і не знаємо. Відомо лише, що він плакав, коли чув у хорошому виконанні арію „Что наша жизнь—игра“. Відомо також, що Герман—Медведєв хвилював його.

В Києві Чайковський ходив до Софіївського собору слухати хор славетного диригента Калишевського. Стояв Чайковський завжди з лівого боку, в темному притворі,—там я одного разу бачив його разом з Васнецовим і Нестеровим (коли вони розписували Володимирський собор). Розказують, що одного разу Калишевський так гарно виконав якийсь твір Чайковського, що той не впізнав свою річ і з захопленням вібів на хори.

— Чию це річ, таку прекрасну, ви щойно співали?

— Вашу, Петро Ілліч,—з удаваною скромністю відповів Калишевський.

Петро Ілліч ходив і додому до Калишевського слухати його хор.

Київляни дуже любили славетний струнний кuartет Чайковського з *Andante cantabile*. Навіть оголошення на концертах цієї речі в музичних залах Києва зривало бурю оплесків. Київляни вважали його тему *Andante cantabile* за українську народну пісню. Казали тоді, що це—мелодія пісні „Ой, піду я понад лугом“, і додавали, що пісню Чайковський почув від лірника на Володимирській гірці. Кажуть, навіть, що є чийсь малюнок, на якому це все зображено. Початок цієї пісні, справді, нагадує основну тему *Andante cantabile*.

Здебільшого під час своїх наїздів до Києва Петро Ілліч жив у „Гранд-Отелі“¹¹, на Хрещатику; там був у нього любий номер, любий прислужник. Бував Чайковський і у знайомих. Часто Чайковський бував у домі № 7 чи 9 на Прорізній вулиці, де жив небіж композитора—Ю. Давидов і в № 34 на вулиці Тарасівській.

У небожа Чайковський бував часто в останні роки свого життя, а на Тарасовській № 34, що належав Ковалевському, жив великий приятель Петра Ілліча, тепер орденоносець—професор консерваторії О. В. Химиченко,—до нього Чайковський також часто заходив.

Л. В. Ніколаєв, тепер професор Ленінградської консерваторії, а тоді—молодий учень музикальної школи, приносив сюди показувати свій перший твір—дитячу оперу.

Певна річ, у Києві багато людей бачили Чайковського на вулиці, на вокзалі, в театрі, за диригентським пультом; часто, наприклад, бачили Петра Ілліча службовці старого оперного театру. Дехто з них перейшов до нового театру, і хоч чимало часу відтоді минуло, можуть подати деякі матеріали. Так, капельдинер Алексеев не один раз бачив Чайковського, був на першій виставі „Пикової дами“, був на концерті після цієї вистави, де диригував сам композитор. Алексеев згадує, що якимось Чайковський—„такий старенький дідок“—вийшов з театру, чимсь схвилований, і сів не в ту карету, яку театр для нього надіслав. „Може, це було після концерту, де він диригував“,—згадує капельдинер.

Любили київляни живого П. І. Чайковського—вшанували його і після смерті. Музикальна школа і Миська дума постановили поставити погруддя Чайковського в оперному театрі. Студенти університету влаштували концерт з творів Чайковського і послали телеграму братові його Модесту.

Багато спогадів зв'язано у київлян з Чайковським і його приїздами. Самі ці спогади могли б скласти велику, приємну і корисну книжку.

*Ф. М. Сенгалевич*¹²

П. І. ЧАЙКОВСЬКИЙ У ХАРКОВІ В 1893 РОЦІ

Підготовка до концерту

Після закінчення Харківського музикального училища в 1887 році я був запрошений викладачем музики в Сумську гімназію. Не зважаючи на від'їзд з Харкова, я весь час тримав тісний зв'язок з музикальним училищем і його директором І. І. Слатіним, з яким ми були у дуже дружніх відносинах. Навесні в 1892 році І. І. Слатін повідомив мене, що він запрошує до Харкова нашого знаменитого композитора П. І. Чайковського і, якщо цей приїзд відбудеться, я зможу взяти участь у симфонічному концерті під керівництвом Петра Ілліча. Я був щасливий і дуже гордився, і з нетерпінням чекав можливості познайомитися з великим художником, слава про якого тоді вже гриміла в Росії і за кордоном. Восени в 1892 році І. І. Слатін писав, що концерт Чайковського в Харкові відбудеться неодмінно і що це буде, очевидно, після приїзду Петра Ілліча зза кордону. Він писав мені, що Петро Ілліч докладно ознайомив його з своїми найближчими планами, що концерт у

Харкові, очевидно, відбудеться проїздом до Одеси на початку 1893 року, мабуть, в січні.

І. І. Слатін захоплено писав про люб'язність Чайковського, про його готовість будьщо приїхати до Харкова, про його категоричне відмовлення навіть розмовляти про гонорар, про те, що не хоче одержувати за концерт ніяких грошей. У лютому 1893 року я одержав від І. І. Слатіна лист, в якому він писав, що Петро Ілліч буде в Харкові 11 березня ц. р. і що 14 березня відбудеться симфонічний концерт з творів П. І. Чайковського, що спеціально підсилюється оркестр, що я буду запрошений узяти участь у концерті як другий концертмейстер перших скрипок по першому дульту. Чи треба говорити, що я негайно взяв двотижневу відпустку, помчав до Харкова і взяв діяльну участь у підготовці до наступного концерту і в попередніх репетиціях, які відбувались під керівництвом Слатіна в залі музикального училища? І. І. Слатін дуже хвилювався за приміщення для концерту. Єдине зручне місце було в залі дворянського зібрання (тепер Палац піонерів), але місцеве дворянство не проявляло великого інтересу до концерту і категорично відмовилось дати зал хоча б на один вечір. Вечорами в дворянському зібранні пани дворяни грали в карти—і промінати карти на якийсь там концерт вони не збирались. Тільки з допомогою своїх особистих зв'язків І. І. Слатіну вдалось умовити дирекцію дворянського зібрання дати нам зал на денні години для репетиції і для концерту.

Приїзд Чайковської

Чайковський приїхав до Харкова 11 березня 1893 року кур'єрським поїздом з Москви о 10 год. ранку. На вокзалі зустрічати композитора зібралось багато народу. Я ніколи не бачив такої блискучої зустрічі. Були члени Музикального товариства на чолі з директором І. І. Слатіним, були викладачі і учні музикального училища, були й студенти, любителі музики і інші шанувальники таланту великого композитора. Коли підійшов поїзд, І. І. Слатін і викладач музикального училища К. К. Горський, який грав з Чайковським ще тоді, коли був викладачем Тіфліського музикального училища, ввійшли у вагон і незабаром повернулись і разом з Петром Іллічем зійшли на перон. Чайковському піднесли багато квітів. Кожний намагався протиснутись наперед, щоб краще бачити його, потиснути йому руку. А він був збентежений і схвилюваний цією палкою зустріччю, розкланювався на всі сторони, тиснув руки тим, що стояли попереду, і повільно йшов до виходу, оточений публікою. Петро Ілліч у супроводі Слатіна і Горського сіли у фаєтон. Публіка оточила фаєтон, загородила шлях і не давала зрушити йому з місця. І. І. Слатін сказав мені, що зараз вони їдуть до Європейської гостиниці (нині „Спартак“), а години через

дві разом з Петром Іллічем прибудуть на репетицію, і просив переказати оркестрові, щоб усі були на своїх місцях.

Склад оркестру, який мав узяти участь у наступному симфонічному концерті, був незвичайний. Ніколи до цього часу в Харкові не було оркестру більше ніж в 40—45 чоловік. Цього разу оркестр було збільшено більш ніж до 70 чоловік. Він був складений з оперного оркестру, викладачів музики, випускників музучилища і музикантів навіть з інших міст. Усі учасники цього оркестру схвилювано чекали приходу геніального композитора і невідомого їм дирижера. Обмінювались враженнями від зустрічі його на вокзалі, обговорювали твори, які мали грати, гадали про його манеру диригування. В залі, крім оркестру, був також хор з учнів музучилища, який мав узяти участь у зустрічі Петра Ілліча. Приблизно о першій годині дня хтось вбіг у залу і крикнув:

— Ідуть! Ідуть! Приїхали!

Ми всі зразу ж сіли на свої місця, узiali інструменти і застигли, чекаючи.

В дверях появився Петро Ілліч разом з І. І. Слатіним. Чайковський був середнього зросту, весь сивий, дуже елегантний, одягнений у коричневий костюм. Ще в дверях він уклонився і швидко рушив до оркестру. Всі підвелись. Оркестр і хор зустріли дорогого гостя музикальним привітанням, виконали „Славу“ з „Мазепи“. Коли вщухли привітання, Петро Ілліч зійшов на дирижерську кафедру і звернувся до оркестру:

— Тепер дозвольте представитись: Петро Ілліч Чайковський.

Оркестр і хор знову гучно зааплодували. Коли оплески вщухли, Петро Ілліч потиснув мені руку і запитав про склад оркестру. Познайомившись з усім складом оркестру, він висловив жаль, що в Харкові немає арфістів. Загалом, як видно, він був задоволений складом оркестру. Так почалась перша репетиція.

Перша репетиція

Уся увага оркестру звернулася до дирижера. Григадую, як вразила всіх манера Петра Ілліча диригувати. Він узяв паличку не так, як звичайно беруть її дирижери. Він тримав паличку не в пальцях, а міцно затиснув її в кулак. Підняв її вище голови, на першу чверть різко опустив її вниз, на другу чверть—підняв на ліве плече, на третю чверть—на праве плече і на четверту чверть—знову підняв її вгору. Оркестранти не звикли до такої манери диригування. Всі перезирнулися. Та почуття, що перед нами стоїть геніальний композитор-дирижер і чарівна людина, що нами диригує сам автор виконуваних творів, змусило нас забути про ніяковість і ми старались грати якнайкраще.

На кінець репетиції ми вже звикли до своєрідних дирижерських приємів Петра Ілліча. Репетировали другу симфонію. І оркестр і дирижер були так захоплені, що рідко коли репетиція проходила

у нас у Харкові в такому незвичайному виконанні. З обличчя композитора весь час не сходила задоволена усмішка. Пам'ятаю, як під час виконання головної теми симфонії Петро Ілліч звернув особливу увагу на першого валторніста. Він так натхненно „проспівав“ свою партію, що Петро Ілліч весь засяяв і вдячно кивав йому головою. Під час антракту Петро Ілліч підійшов до валторніста, протягнув йому руку і висловив своє захоплення його грою. Той зникнув, підвівся—і між ними зав'язалась дружня розмова. Петро Ілліч зацікавився біографією цього талановитого валторніста, обняв його і запитав його прізвище. Той відповів:

— Волков, колишній кріпосний музикант курського поміщика.

Петро Ілліч сказав йому:

— Ви дуже музикальна людина і добре зрозуміли мене. Коли я писав цю симфонію, я думав, що партію цю треба виконувати саме так, як виконували її ви. Жоден валторніст досі не задовольнив мене так, як ви. Від усього серця дякую вам.

Після антракту репетирували ще фантазію для оркестру „Буря“ за драмою Шекспіра. Репетиція тривала понад три години. Після закінчення репетиції Петро Ілліч дякував оркестрові. Всі були зачаровані прекрасним ставленням композитора. Гучними оплесками проводили оркестранти свого незвичайного дирижера.

Чайковський в домашній обстановці

Після репетиції я був запрошений до І. І. Слатіна обідати. Як же я зникнув, коли я застав там Петра Ілліча! Я попросив пробачення за мій домашній вигляд, але Чайковський був такий простий і люб'язний і чомусь так зрадів моему приходові, що я зразу ж забув про своє розгублення. Петро Ілліч узяв мене під руку, посадив на канапу, сам сів навпроти в крісло і сказав:

— Знаєте, я під час репетиції весь час дивився на вас і все збирався запитати,—ви не родич Едварда Гріга? Я добре його знаю і ви так на нього схожі, що мені здається—я його бачу перед собою.

Я розгубився і не знав, що відповісти. Правда, я тоді носив велику шевелюру, вуса і був справді трохи схожий на Гріга. Потім сказав, що ніякого родства між мною і Едвардом Грігом немає. Петро Ілліч розвів руками:

— Ну, знаєте, надзвичайна подібність, надзвичайна!..

Після обіду К. Горський звернувся до Петра Ілліча:

— Я приготував два нових ваших твори, які тількищо надійшли до магазину, „Мелодію“ для скрипки з роялем, а також ваш „Вальс-каприз“.

Петро Ілліч зрадів:

— Ну, давай, давай, зіграємо.

Він був у дуже доброму настрої і сів за рояль. Спочатку зіграли „Мелодію“, потім узялись за „Вальс“. Але у Петра Ілліча

щось не виходило з акомпанементом. Спинались, знову починали спочатку, і знову нічого не виходило. Так і припинився цей ім-провізований концерт. Петро Ілліч з досадою закрив кришку рояля і сказав:

— Ну, який з мене піаніст, нікудишний акомпаніатор!..

І. І. Слатін сказав мені, що Петро Ілліч буде ввечері в опері. Ставили „Ріголетто“ з Клямжинською в ролі Джільди.

Я прийшов до опери задалегідь, бачу—маса публіки, святково настроєної, всі ложі і партер переповнені. Коли Петро Ілліч разом з Слатіним і Горським з'явилися у ложі, публіка підвелась і влаштувала композиторові нечувану овацію. Хвилини п'ять усі аплодували. Оркестр приєднався і зіграв тричі туш. Петро Ілліч розкланявся в усі сторони кілька раз, сів було, щоб припинити овації, але вони тривали з такою ж силою. Нарешті, піднялась завіса і всі затихли. Після закінчення спектаклю весь склад трупи вийшов на сцену привітати П. І. Чайковського і разом з оркестром проводжали його до фаєтону.

Друга репетиція

Другого дня, 12 березня, об 11 годині ранку відбулася друга репетиція з участю військового оркестру під керівництвом В. О. Катанського, капельмейстра Тамбовського полку, і з дзвонами для увертюри „1812 год“. Потім репетирували оперна співачка Тамарова і Горський, який грав скрипковий концерт з оркестром. Репетиція тривала дуже довго, близько чотирьох годин. Петро Ілліч усе приладжував, прислухався до звучання військового оркестру, до дзвонів і т. д. Нарешті, вирішив посадити військовий оркестр у далеку кімнату, а дзвони—ще далі. Кінець-кінцем налагодили. Після репетиції з військовим оркестром перейшли до репетиції з Тамаровою. Вона співала добре, Петрові Іллічу сподобався її голос і виконання арії Лізи. Потім узялись репетирувати з Горським. Тут щось не клеїлось. Петро Ілліч і Горський стали сперечатись, чи грати на концерті всі три частини. Петро Ілліч тоді вирішив—на концерті буде видно.

Репетиція 12 березня показала, що всі виконавці до концерту готові. Петро Ілліч заявив, що більше репетицій, крім генеральної, непотрібно.

Генеральна репетиція

Після другої репетиції з'ясувалось, що всі квитки на концерт 14 березня розпродано за один день і що широка публіка просить дати можливість побувати на концерті якнайбільшому числу любителів музики. Тоді Петро Ілліч запропонував відкрити доступ публіці на генеральну репетицію по найдоступніших цінах. Так і зро-

били. Генеральна репетиція відбулась 13 березня об 11 год. ранку. Зал був переповнений. Ніколи ще зал дворянського зібрання не бачив у своїх стінах стільки народу. Чайковському був влаштований такий палкий прийом, що репетиція довго не могла розпочатись.

Публіка була дуже задоволена виконанням програми. Багато аплодували і викликали автора. Виступила якась жінка (не пам'ятаю її прізвища) і звернулась до Петра Ілліча з подякою за чудовий концерт для Харкова. Вона сказала, що цей концерт для міста — великий культурний подарунок і ніхто з присутніх ніколи не забуде його. Вона ще раз подякувала Петрові Іллічу і за те, що він зробив доступною для широкої публіки цю репетицію, яка була проведена як найкращий концерт.

Концерт

Довгожданий концерт відбувся 14 березня 1893 року о 3 годині дня*). Це було справжнє свято. Зал і естрада були декоровані квітами. На естраді пройти ніде було, на превелику силу розмістили на ній збільшений оркестр. Ми всі були такі схвильовані наступним концертом, що довго не могли влаштуватись на своїх місцях. Почався цей концерт надзвичайно урочисто. Петро Ілліч, одягнений у фрак з білим галстуком, скромно вийшов на естраду і став пробиратись до свого піюітра.

Публіка помітила його раніше, ніж оркестр. Пролунали оплески, вигуки „ура!“, „браво!“, „привіт великому композиторові!“, „привіт нашому високому гостеві!“ Оркестр і хор, стоячи, виконали „Славу“ з „Мазепи“. Оплески не вщухали... Нарешті, композитор піднявся на дирижерську кафедру. В залі стало тихо. Ми взяли свої інструменти і готувались уже розпочинати грати. Та виявилось, що до концерту ще далеко. Раптом дійсний член Музикального товариства Велитченко вийшов на естраду і став читати адрес**).

Коли Петро Ілліч приймав цей адрес, публіка знову несамовито зааплодувала. І коли Велитченко зійшов з естради, на його місце вийшов інший представник Музтовариства і підніс Петру Іллічу срібний вінок від членів товариства. Потім Чайковському піднесли ще срібний вінок від поклонників, срібний вінок від Харківського оперного театру, вінок від „Южного края“, від „Харьковських ведомостей“, від викладачів музучилища. Нарешті, мала дівчинка, яку поставили на естраду, подала композиторові квіти від учениць музучилища і щось мило пробелькотіла.

Здавалось, не буде кінця-краю цьому потокові привітань і овацій. Та найбільшої сили вони досягли після закінчення увертюри „1812 год“. Увертюра справді була виконана добре. Виконавці

*) Програму див. стор. 88 — 89.

**) Текст адресу див. стор. 91.

злилися з дирижером в одне ціле. Загальне захоплення привело навіть до непорозуміння. Уже концерт давно закінчився, уже дирижер зійшов з своєї кафедри, а десь далеко ще продовжують дзвонити дзвони. Публіка почала посуватись аж до самої естради. У всіх був радісний, піднесений настрій. А дзвони все дзвонили-видзвонювали. Петро Ілліч поморщився і сказав:

— Ну, що це дзвін не припиняється, що вони, ховати мене збираються, чи що?..— І звернувся до мене (я сидів близько від нього):

— Чи не можна комунебудь там сказати, щоб припинили цей дзвін? Він мене дуже розстроює.

Я миттю побіг у приміщення, де були встановлені дзвони. Виявилось, що бити у дзвони І. І. Слатін доручив одному учневі музучилища, дуже високому, здоровому хлопцеві. Дзвони були за кілька кімнат від оркестру. Через шум і овації хлопець не чув, коли оркестр закінчив концерт, і продовжував бити з усієї сили навіть тоді, коли я зайшов до кімнати. Я замахав на нього руками, і тільки тоді він догадався, що дзвін треба припинити.

Овації все тривали. Петро Ілліч розкланювався на всі сторони, потискуючи руки оркестрантам і членам Музикального товариства. Молодь вибігла на естраду, посадила Петра Ілліча в крісло і разом з кріслом понесла через весь зал при гучних оплесках.

Після концерту Петро Ілліч, не переодягаючись, сфотографувався, сидячи в кріслі, правою рукою спершись на його поруччя і підтримуючи своєю сиву голову. Цей портрет Петро Ілліч подарував музикальному училищу з написом.

Урочистий обід

Після концерту Музикальне товариство влаштувало в честь П. І. Чайковського урочистий обід в Європейській гостиниці. Важко перелічити всіх, хто брав участь у цьому обіді. Пам'ятаю, що вся харківська музикальна громадськість, усі культурні сили міста зібрались вітати великого російського композитора, висловити своє захоплення його генієм. Було стільки тостів, стільки промов, що немає змоги навіть у загальних рисах розповісти про їх зміст...

Петро Ілліч подякував за прийом, сказав, що дуже зворушений такою увагою, що він дуже задоволений перебуванням у місті і концертом, сказав, що про Харків він збереже найкращі спогади.

В моїй пам'яті найяскравіше відбилась бесіда з Петром Іллічем, що якось сама собою зав'язалась після обіду. Навколо Петра Ілліча зібралась невелика компанія і він став розповідати про свої закордонні подорожі, про враження від закордонних концертів, про його зустрічі з талановитими композиторами. З особливою прихильністю Петро Ілліч висловився про Бізе і Едварда Гріга і не дуже схвально про Ліста і Вагнера.

Між іншим зайшла мова і про скрипковий концерт, який грав Горський. В концерті він грав тільки першу частину. Присутні ви-

словили жаль, що він не грав усі три частини, як на генеральній репетиції. Петро Ілліч, сміючись, розповів, як цей концерт обляяли за кордоном. Петро Ілліч був у чудовому настрої. Він жартував, сміявся, розкидав дотепи і говорив компліменти одній цікавій дамі, яка не спускала з нього очей. Він підливав їй вина і казав, що у Відні є багато цікавих жінок, але таких, як вона, він там не бачив. Дама умлівала і просила його розповісти щонебудь „з особистого життя“.

Всі були зачаровані Петром Іллічем. Він був такий простий, такий близький і так по-людяному добре все розповідав. Якось хороше у нього це виходило. І про серйозне і про дрібниці говорив і слухав він так, що весь час був центром уваги. Ми, музиканти, звичайно, найбільше цікавились його творчістю, як він пише, які у нього плани на майбутнє. Петро Ілліч розповів, що йому пропонували написати оперу про Пугачовське повстання за „Капитанской дочкой“ Пушкіна. Ця тема дуже приваблювала його, але він змушений був відмовитись з цензурних міркувань. Ніколи цензура не пропускала в опері образу Пугачова. З цих самих міркувань він відмовився і від теми „Накануне“ за Тургенєвим. Багато розповідав Петро Ілліч про свою роботу над „Евгением Онегиным“ і над оперою „Чародейка“. Дуже шкода, що я тоді не догадався записувати всі думки, висловлювані Чайковським. За 47 років дуже багато, на жаль, уже стерлося з пам'яті...

Обід цей тривав трохи більше двох годин. Для мене і для багатьох присутніх це були незабутні години хвилюючого єднання з великим композитором і великою людиною...

Учнівський концерт

Другого дня—15 березня 1893 року—об одинадцятій годині ранку Петро Ілліч відвідав Харківське музикальне училище. В супроводі директора І. І. Слатіна Петро Ілліч обійшов усі класи, ознайомився з устаткуванням школи, оглянув беккерівський рояль, на якому в Харкові грав великий піаніст Антон Григорович Рубінштейн. Петро Ілліч ознайомився також з програмою школи. І. І. Слатін і викладачі розповідали йому про успіхи школи, про кращих учнів і просили його послухати концерти учнів школи і дати свій відзив та оцінку. Петро Ілліч охоче погодився і всі пішли до залу.

Композитор лишився дуже задоволений виконанням учнів, подякував директорові І. І. Слатіну і викладачам за добру постановку музикальної освіти, відзначив, що вона правильна, похвалив кількох учнів і побажав дальшого успіху.

В цей час принесли з фотографії знімки Петра Ілліча. Він був дуже здивований, що так швидко і добре вийшли фотографії, вибрав найкращий фотознімок і зробив на ньому напис. Цей портрет у збільшеному вигляді і досі висить на почесному місці в Харківській консерваторії.

Від'їзд П. І. Чайковського

В цей день, 15 березня 1893 р. о дев'ятій годині вечора, Петро Ілліч поїхав. Проводи його були ще більш урочистими, ніж зустріч. Проводжало його дуже багато народу. Були члени Музикального товариства в повному складі, всі виконавці концерту, всі викладачі музучилища, багато учениць, учнів і іншої публіки. Петру Іллічу було піднесено багато квітів. На пероні було стільки публіки, що проводжаючі стояли вздовж кількох вагонів. Петро Ілліч зайшов у вагон і, висунувшись у вікно, приймав квіти. Поїзд рушив, молодь побігла поруч з вагоном, закидаючи композитора квітами.

Мені довелось зустрітись з великим народним композитором Петром Іллічем Чайковським і грати під його керівництвом. Я ніколи не забуду цих щасливих днів.

І. Є. Букінник

ПРИМІТКИ

До розділу I

1. Тростянець — село в колишн. Харківській губ., маеток кн. Голіцина, знайомого Чайковського.
2. Увертюра до ненаписаної опери на сюжет драми О. М. Островського (в посмертному виданні ор. 76).
3. *Давидова, Олександра Іллїнічна* (1842 — 1891) — любима сестра П. І. Чайковського.
4. Містечко в колишн. Київській губ., тепер Кіровоградської області, де упр-вляв маетком брата і жив з своєю сім'єю зять П. І. Чайковського — Л. В. Давидов (внук декабриста В. Л. Давидова). Протягом кількох років Кам'янка колись була центром щорічних нарад членів „Південного товариства“. Там бував і О. С. Пушкін. Починаючи з 1865 р., П. І. Чайковський майже щороку по кілька місяців жив у своїй сестри в Кам'янці, або в маетку Л. В. Давидова — селі Вербівці. Часто він робив прогулянки до навколишніх сіл: Лебедівки, Михайлівки та ін. (див. карту на стор. 135).
5. *Чайковський, Анатолій Ілліч* (1850 — 1915) — брат П. І. Чайковського.
6. *Чайковський, Модест Ілліч* (1850 — 1916) — брат П. І. Чайковського, зокрема, автор кількох оперних лібретто і тритомної біографії „Жизнь П. И. Чайковского“, фундатор Будинку-музею П. І. Чайковського в м. Кліні Московської області, де композитор прожив останні роки свого життя.
7. „Шато де флер“ (Château des fleurs) — сад у Києві, на місці якого розміщено тепер стадіон „Динамо“.
8. *Симфонія № 2* (c-moll) ор. 17, в якій використано теми народних пісень: а) вступ побудований на українському варіанті російської народної пісні „Вдоль по матушке, по Волге“; б) фінал побудований на темі української народної пісні „Журавель“.
9. Старий буфетник Давидових у Кам'янці.
10. Фантазія на сюжет Шекспіра для симфонічного оркестру, ор. 18 (f-moll). Сюжет „Бури“ запропонував Чайковському видатний російський музикальний критик В. В. Стасов.
11. Одна з шести фортепіанних п'єс (№ 5) ор. 19.
12. Маеток приятеля П. І. Чайковського — М. Д. Кондратьєва, п'ятнадцять кілометрів від м. Сум (див. карту).
13. Опера в трьох діях, 7 картинах, ор. 14, пізніше (в 1885 р.) перероблена в оперу „Черевички“.
14. *Лавровська, Є. А.* (1849 — 1919) — відома співачка (контральто), що подала П. І. Чайковському думку написати оперу на сюжет „Евгения Онегина“ О. С. Пушкіна.
15. *Сетов, Й. А.* (1835 — 1894) — антрепренер Київської і Одеської опер.

Запрошуючи кращих артистів до складу своєї оперної трупи, боровся за підвищення виконання опер на вищий рівень.

16. *Рубінштейн, А. Г.* (1829 — 1894) — видатний російський піаніст, композитор, дирижер, один з основоположників РМО.

17. *Альтмані, І. К.* (1864 — 1919) — дирижер Московського Великого театру, працював також у Київській і Одеській операх.

18. *Направник, Е. Ф.* (1839 — 1916) — видатний дирижер Петербургської опери, композитор. Під його диригуванням ішли в Петербурзі перші постановки опер П. І. Чайковського. Йому присвячена опера Чайковського „Орлеанская дева“.

19. Див. прим. 3.

20. Див. прим. 3.

21. Опері „Евгеній Онегін“.

22. *Софронов, О. І.* (Альоша, 1879 — 1925) — слуга П. І. Чайковського з 1871 р. до смерті композитора. Після смерті композитора, Софронов купив будинок в Клину, де жив останні роки свого життя П. І. Чайковський, і цим заклав основу музею.

23. *Павловська, Е. К.* (1857 — 1935) — відома співачка (сопрано). Грала роль Марії в першій постановці опери „Мазепа“ в Московському Великому театрі.

24. Велика соната для ф-п (G-dur), ор. 37.

25. *Фон Мекк, Надія Філаретівна* (1831—1894) — меценатка і друг П. І. Чайковського, велика поклонниця його таланту. Не будучи ніколи особисто знайомими, фон Мекк і П. І. Чайковський вели протягом 1876—1890 рр. велике листування (див. „Переписка П. И. Чайковского с Н. Ф. фон Мекк“, I—III томи).

26. З 12 п'єс середньої трудності, ор. 40.

27. *Юргенсон, П. І.* (1836—1903) — видавець майже всіх творів П. І. Чайковського і його близький друг (див. „Переписка П. И. Чайковского с П. И. Юргенсоном“).

28. Див. прим. 26.

29. Маєток Н. Ф. фон Мекк, де гостював П. І. Чайковський літом 1878, 1879, 1880 рр. Жив Чайковський переважно на хуторі Симаки, поблизу Браїлова (див. карту).

30. Двір монастиря поблизу Браїлова.

31. Три п'єси для скрипки ор. 42, „Воспоминание о дорогом месте“, присвячені Браїлову, — „Раздумье“, „Скерцо“ і „Мелодия“. Шість романсів, ор. 38.

32. Дитячий альбом, ор. 39 — „Подражание Шуману“.

33. Сюїта № 1, ор. 43.

34. Опера „Орлеанская дева“.

35. Ліс поблизу Браїлова.

36. Концерт для ф-п № 1, ор. 23 (b-moll).

37. Див. прим. 29.

38. Маєток батька — Г. К. Конрад, вихованця М. І. Чайковського (колишн. Подтавської губернії — див. карту).

39. Концерт для ф-п № 2, ор. 44.

40. „Итальянское каприччио“ для симфонічного оркестру, ор. 45.

41. Див. прим. 34.

42. Сім романсів, ор. 47 і шість дуетів, ор. 46.

43. П. І. Чайковський написав на замовлення до відкриття Храму Христа-спасителя в Москві „Торжественную увертюру — 1812 год“ для симфонічного оркестру, ор. 49.

44. *Бортнянський, Д. С.* (1751—1825) — видатний композитор. Крім вокальних духовних концертів (які П. І. Чайковський перекладав для ф-п на замовлення Юргенсона), написав ряд опер і інструментальних п'єс.

45. Задуманий у формі симфонії, твір був написаний для струнного оркестру в 4-х частинах і має назву „Серенада“, ор. 48.

46. Див. прим. 43.

47. *Рубінштейн, М. Г.* (1835—1881) — видатний російський музикальний діяч, основоположник Московської консерваторії, піаніст, дирижер і композитор, друг П. І. Чайковського і кращий інтерпретатор його творів.

48. *Давидов, К. Ю.* (1838—1889) — віолончеліст-віртуоз, композитор, музикальний діяч, 1876—1886 рр. — директор Петербургської консерваторії.

49. Опера на цей сюжет не була написана; зберігся лише дует Ромео і Джульєтти (закінчений, інструментований і виданий учнем і другом П. І. Чайковського — композитором С. І. Танцевим).

50. Шість п'єс для ф-п, ор. 51.

51. Сюїта № 2, ор. 53, присвячена дружині А. І. Чайковського — Прасков'ї Володимирівні („Паня“).

52. Сюїта № 3, ор. 55.

53. Концертна фантазія для ф-п з оркестром, ор. 56.

54. Маєток Ершових по Московсько-Курській залізниці, де гостював П. І. Чайковський в 1884 р.

55. *Мотте, С. Ю.* — відома співачка, потім видатний педагог Харківського музикального училища РМО; їздила в концертні подорожі і до інших міст України, зокрема до Одеси.

56. Село поблизу м. Клива, Московської області, де жив П. І. Чайковський протягом 1885 — 86 рр.

57. Ішла опера „Евгеній Онегин“.

58. *Прянішніков, І. П.* (1847 — 1921) — співак (баритон), артист Маріїнського театру в Петербурзі, потім артист і антрепренер оперної трупи на Україні. Після Сетова в Києві був антрепренером Київської опери (1889 — 1892). Організатор першого російського товариства оперних артистів.

59. *Медведев, М. Є.* — видатний співак (тенор); перший виконавець партії Ленського в Москві і згодом перший і один з кращих виконавців ролі Германа на Україні (див. спогади Ф. Сенгалевича, стор. 118—120).

60. *Фінер, М. М.* (1857 — 1919) — видатний співак (тенор). За словами самого Чайковського, кращий Ленський; перший виконавець ролі Германа.

61. *Прибик, Й. В.* (1853 — 1937) — дирижер Харківської, Тіфліської, потім Київської і Одеської опер. Під його диригуванням пройшли в Києві перші постановки „Пикової дами“. До останнього часу невтомно працював у галузі музики на Україні. Помер в Одесі.

62. *Тартаков І. В.* (1860 — 1923) — видатний співак (баритон), один з кращих виконавців ролі Онегіна в Київській опері.

63. *Калишевський, Я. С.* — загальновідомий хоровий диригент в Києві, хор якого П. І. Чайковський вважав за кращий в Росії.

64. *Черничук, Гриша* — соліст хору Я. С. Калишевського (дискант), голос і виконання якого дуже подобались П. І. Чайковському.

65. *Мерклін, А. П.* — двоюрідна сестра П. І. Чайковського.

66. *Кузнєцов, М. Д.* — відомий художник-передвижник, автор кращого портрета П. І. Чайковського, написаного в 1893 р. в Одесі.

67. *Маковський, В. Є.* (1846 — 1920) — відомий художник-жанрист, передвижник, один з організаторів пересувних виставок.

68. *Ментер, Софія* (1846 — 1918) — видатна піаністка, учениця Ф. Ліста і К. Таузіга.

До розділу II

К И Ї В

1. Музика до „Весняної казки“ О. М. Островського.

2. *Зарудна, В. М.* — відома оперна співачка (сопрано), одна з кращих виконавиць ролі Татьяни, дружина композитора Іполітова-Іванова.

3. *Ходоровський, Г. К.* — відомий київський піаніст, педагог музикального училища РМО в Києві.

4. *Шевчик, Оттокар* — відомий скрипаль, автор школи скрипкової гри, педагог Київського музикального училища РМО.

5. *Сербулов* — скрипаль, педагог Київського музикального училища РМО.

6. *Риб, Є. А.* — відомий теоретик, диригент, педагог Київського музикального училища РМО.

7. *Алоїз В. Ф.* (музикант) (1860 — 1917) — віолончеліст, педагог Київського музикального училища РМО.

8. *Чечотт, В. А.* — відомий київський музикальний критик, викладач історії музики в Київському музикальному училищі РМО, музикальний рецензент „Києвлянина“.

9. *Фон Мулерт, Ф. В.* — відомий віолончеліст, педагог Київського музикального училища РМО.

10. *Пустарнаков, П. П.* (1861 — 1891) — скрипаль-соліст, педагог Київського музикального училища РМО.

11. *Шутман* — скрипаль, педагог Київського музикального училища РМО.

12. *Виноградський, О. М.* (1856 — 1912) — видатний дирижер, музикальний діяч, директор Київського відділу РМО, особистий знайомий П. І. Чайковського, у якого П. І. бував дома, на Садовій вулиці № 7.

13. *Листовничий, М.* — відомий піаніст, педагог Київського музикального училища РМО.

14. *Сікард, М. М.* — видатний скрипаль, соліст, педагог Київського музикального училища РМО.

15. *Пухальський, В. В.* (1848 — 1933) — видатний піаніст, музикальний діяч, видатний педагог, протягом багатьох років був директором Київського музикального училища РМО, з 1913 року — професор Київської консерваторії.

16. *Луб, Фердінанд* — скрипаль-віртуоз, професор Московської консерваторії, перший скрипаль квартету і концертмейстер РМО. Чайковський вважав його кращим скрипалем і присвятив його пам'яті свій квартет № 3.

17. *Тутковський, М. А.* — відомий київський піаніст, педагог Київського музикального училища РМО.

ХАРКІВ

18. *Слатін, І. І.* — один з видатних музикальних діячів Харкова, диригент директор Харківського музикального училища РМО.

19. *Глазер* — віолончеліст, викладач Харківського музикального училища РМО.

20. *Танєєв, С. І.* (1856 — 1915) — видатний композитор і піаніст, професор і директор Московської консерваторії, учень і друг П. І. Чайковського.

21. *Сук, В. І.* (1861 — 1933) — видатний дирижер. Починав свою діяльність в провінції, зокрема в Харкові. Згодом дирижер Маріїнського театру в Петербурзі.

22. *Савін* — драматичний актор. Залишивши сцену, став відомим антрепренером драматичних і оперних театрів, зокрема в Києві.

23. Автор рецензії помиляється: як в „Мазепі“, так і в „Черевичках“ Чайковський використав українські народні теми.

24. *Лубковська, М. М.* — видатна співачка (сопрано) і антрепренер.

25. *Картавов, А. Ф.* — відомий антрепренер провінціальних театрів, зокрема харківських.

26. *Горський, К. К.* — скрипаль-соліст, викладач Харківського музикального училища РМО.

27. *Геніка, Рудольф* — відомий піаніст, учень Чайковського, викладач Харківського музикального училища, автор книг з історії музики.

ОДЕСА

28. *Каульбарс, В. В.* — хоровий і симфонічний диригент-любитель, відомий музикальний діяч Одеси кінця XIX ст.

29. *Черепенников* — антрепренер оперних труп на Україні, зокрема в Одесі.

30. *Труффі* — диригент оперного оркестру в Одесі протягом багатьох років.

31. *Сапельников, В. А.* — уродженець Одеси, видатний піаніст, який з великим успіхом виконував концерти Чайковського.

32. Помилка рецензента. Арія „Прости, небесное создание“.

33. В одеських, харківських і київських газетах 90-х років часто з'являлись повідомлення про оперу „Бєла“, яку нібито пише і закінчує П. І. Чайковський. До цього часу ніяких певних відомостей про роботу Чайковського над такою оперою не знайдено.

До розділу III

1. *Химиченко, О. В.* (народ. 1856 року) — учень і друг П. І. Чайковського закінчив Московську консерваторію по класу флейти у проф. Бухнера в 1879 році. З цього ж року — викладач Київського музикального училища РМО по класу флейти, обов'язкового фортепіано, історії і теорії музики. З 1913 року — професор Київської консерваторії по класу флейти. В 1938 році нагороджений Орденом Трудового Червоного Прапора.
2. *Зверев, М. С.* (1832—1893) — піаніст, педагог Московської консерваторії, у якого часто бував П. І. Чайковський.
3. *Зілоті, О. І.* (нар. 1863 року) — піаніст і диригент, виконавець творів Чайковського.
4. *Плеські* — сім'я київських знайомих П. І. Чайковського, Н. Плеській Чайковський присвятив свій „Ната-вальс“.
5. *Чарді, Чезаре* — професор Петербургської консерваторії, у якого Чайковський вчився грати на флейті, автор кількох п'єс і школи для флейти.
6. З вірша О. С. Пушкіна „Вновь я посетил тот уголок земли“.
7. *Масленнікова, К. М.* і *Лисенко, О. М.* — дочка і син композитора М. В. Лисенка.
8. *Калитенко, І. П.* — управитель маєтку А. В. Давидова.
9. *Сангурському, Б. М.* Чайковський допоміг здобути художню освіту. Портрет написаний в Кам'янці (рік невідомий).
10. *Орешкевич, Ф. Г.* — відомий артист Київської опери.
11. „Гранд-Отель“ — колишній готель на Хрещатику № 2.
12. *Сеніалевич, Ф. М.* — лікар, київський старожил, любитель музики. В студентські роки часто бував в опері і концертах, кілька раз бачив П. І. Чайковського в Києві, з 1894 року співав у хорі Київської опери.

ДОДАТКИ

СПИСОК

ТВОРІВ, НАД ЯКИМИ ПРАЦЮВАВ П. І. ЧАЙКОВСЬКИЙ НА УКРАЇНІ

- Увертюра до ненаписаної опери „Гроза“.
Симфонія № 2 (c-moll), ор. 17.
Cargicioso для ф-п., ор. 19 № 5.
Симфонія № 3 (D-dur), ор. 19.
Опера „Опричник“.
Опера „Кузнец Вакула“.
Концерт для ф-п., № 1 (b-moll), ор. 23.
Опера „Евгений Онегин“.
Соната для фортепіано (g-dur), ор. 37.
Шість романсів ор. 38.
„Детский альбом“ — „Подражание Шуману“ (ор. 39, 24 п'єси).
Дванадцять п'єс середньої трудності для ф-п., ор. 40.
Три п'єси для скрипки, присвячені Браїлову, ор. 42 — „Раздумье“, „Скерцо“, „Мелодия“.
Балет „Лебединое озеро“.
„Литургия Иоанна Златоуста“ на матеріалі „Київського наспіву“.
Скерцо для оркестру.
Сюїта № 1, ор. 43.
Концерт для ф-п. № 2, ор. 44.
„Итальянское каприччио“, ор. 45.
Опера „Орлеанская дева“.
Шість дуетів, ор. 46.
Сім романсів, ор. 47.
„Ромео и Джульетта“.
Серенада для струнного оркестру, ор. 48.
„Торжественная увертюра—1812 год“, ор. 49.
Опера „Мазепа“.
Шість п'єс для ф-п., ор. 51.
Сюїта № 2, ор. 53.
Дитячі пісні, ор. 54.
Сюїта № 3, ор. 55.
Концертна фантазія для ф-п. з оркестром, ор. 56.
Підручник гармонії.

КАРТА МІСЦЬ ПЕРЕБУВАННЯ
П.І. ЧАЙКОВСЬКОГО
НА УКРАЇНІ

ПОКАЖЧИК РОКІВ

до карти міськ перебування П. І. Чайковського на Україні *)

Р о к и	М і с ц е п е р е б у в а н н я									
	Троєгинець	Кам'янка, Вер- бівка (Лебедів- ка, Михайлівка)	Київ	Конотоп	Низи (Суми)	Брайлов (Си- маки)	Харків	Гранкіно	Одеса	Копилів
1864	■									
1865		■	■							
1869		■	■							
1871		■	■	■	■					
1872		■	■		■					
1873		■	■		■					
1874		■	■		■					
1875		■	■		■					
1876		■	■		■					
1877		■	■							
1878		■	■		■	■				
1879		■	■		■	■	■	■		
1880		■	■			■				
1881		■	■							
1882		■	■					■		
1883		■	■							
1884		■	■				■	■		
1885		■	■				■			
1886		■	■				■			
1887		■	■					■		
1888		■	■							
1889		■	■							■
1890		■	■				■	■		■
1891		■	■				■			
1892										
1893		■	■				■	■	■	

*) Заштриховані графи показують рік перебування композитора в зазначеному місті.

ХРОНІКА

виконання найвизначніших творів П. І. Чайковського на Україні

К И Ї В

- „Опричник“. 1874 р.— XII 9; 1877 р.— XI 1, 6; 1892 р.— IX 12, 18, 20;
„Снегурочка“. 1875 р.— IV 8, 19.
„Буря“. 1878 р.— XII 14; 1887 р.— VI 18, 23; 1892 р.— III 26.
„Торжественная увертюра“. 1882 р.— VII 8; 1883 р.— VI 16.
Квартет № 1 (D-dur). 1883 р.— IV 10; 1889 р.— II 5; 1892 р.— XI 7.
„Евгений Онегин“. 1884 р.— X 11, 19, XI 1, 11, 28, XII 9, 27; 1885 р.— I 20, II 1,
III 31, IV 21, IX 10, 22, X 20, XI 31, XII 18; 1886 р.— I 30, IX 28, X 26,
XI 12, XII 6; 1887 р.— I 4, II 12, IX 2, X 11, XI 13, XII 4, 30; 1888 р.—
I 12, 20, II 10, X 1, 6, 20, XI 6, 26, XII 28; 1889 р.— I 17, 30, IX 4, 11,
20, X 12, XI 1, XII 6, 23, 26; 1890 р.— II 9, IX 12, X 19, XI 21, XII 20,
22; 1891 р.— IX 4, 24, X 16, XII 19; 1892 р.— II 7, IX 29, 31, X 4, 8, 13,
21, 22, XI 28, XII 10, 17, 31; 1893 р.— I 3, II 3, IX 12, X 4, 15, XI 2, 10,
11, XII 21, 29.
„Ромео и Джульетта“. 1885 р.— III 2; 1891 р.— IV 28.
Симфонія № 2 (c-moll). 1885 р.— XII 12; 1892 р.— XI 28.
„1812 год“. 1886 р.— VI 24; 1891 р.— XII 21, 22.
„Мазепа“. 1886 р.— XI 18, 19, 25, 30; 1887 р.— I 2, 11, II 12, IX 26, XI 1, 18,
XII 20.
Квартет № 2 (F-dur). 1886 р.— XI 14; 1889 р.— XII 9; 1892 р.— III 12.
„Итальянское каприччио“. 1887 р.— VII 21, 26, VIII 5; 1889 р.— VI 1; 1890 р.—
XII 5; 1892 р.— III 26.
Тріо (a-moll). 1889 р.— I 26; 1891 р.— XI 9.
Сюїта № 1 (op. 43). 1889 р.— III 27; X 26; 1893 р.— XII 4, 6.
Симфонія № 4 (f-moll). 1890 р.— XII 5.
Концерт для ф-п № 2. 1890 р.— XII 15.
„Пиковая дама“. 1890 р.— XII 19, 21; 1891 р.— I 22, 25, 29; II 4, 15, 18, III 3, X 9,
18, XII 20, 22, 29; 1892 р.— I 27; 1893 р.— I 15, 19, 21, 29, II 2, IX 6,
10, 22, 29, X 16, XI 1, XII 27.
Концерт для скрипки (op. 35). 1891 р.— II 23.
Квартет № 3 (es-moll). 1891 р.— III 23.
„Гамлет“. 1891 р.— XII 5; 1892 р.— I 31, II 15.
Сюїта № 3 (op. 55). 1891 р.— XII 21, 22.
„Щелкунчик“ (сюїта). 1892 р.— VIII 9.
„Франческа да Римини“. 1893 р.— XII 4, 6.

Х А Р К І В

- Квартет № 1 (D-dur) Andante cantabile. 1882 р. — I 30; 1884 р. — XI 3; 1889 р. — III 30.
- „Итальянское каприччио“. 1883 р. — III 14, XII 17; 1889 р. — VI 8.
- „Серенада“ для струнных інструментів. 1883 р. — III 4; 1884 р. — III 6.
- „1812 год“. 1883 р. — IV 3; 1885 р. — X 19; 1888 р. — III 9, IV 1; 1889 р. — VI 8; 1893 р. — III 14.
- „Ромео и Джульетта“. 1883 р. — X 29; 1890 р. — III 23; 1893 р. — XI 14.
- „Евгений Онегин“. 1883 р. — X 31, XI 2, 8, XII 4, 16, 30; 1884 р. — I 11, 22, IV 12, XII 9; 1885 р. — I 9, 20; IX 22, X 3, 9; 1886 р. — V 16, 22, 30; 1887 р. — V 6, 12, 27; 1888 р. — IV 27; 1889 р. — IV 18; 1891 р. — I 25, 29, II 20, IX 30, X 3, 23, XI 5, XII 1, 31; 1892 р. — I 4, X 19, XI 15, XII 8; 1893 р. — I 3, 27, II 4, IX 29, X 16.
- Варіації на тему „Рококо“. 1884 р. — II 13.
- Соната для ф-п. 1884 р. — III 25.
- Сюїта № 1 (ор. 43). 1885 р. — III 9.
- Симфонія № 3. 1885 р. — грудень; 1893 р. — XI 14.
- „Мазепа“. 1887 р. — V 25, 31, VI 14, 17; 1888 р. — IV 30; 1889 р. — IV 27; 1891 р. — IX 19, 25, X 1, 6, 8, XI 3, 18, 24, XII 3; 1892 р. — I 6, 24, II 13, IX 24, X 4, XI 10; 1893 р. — II 3.
- „Моцартиана“ (сюїта № 4) ор. 61. 1889 р. — III 16.
- Тріо (a-moll). 1890 р. — I 12.
- Квартет № 2 (f-dur). 1890 р. — XII 9.
- „Пиковая дама“. 1891 р. — XII 16, 17, 18, 20; 1892 р. — II 2, 5, 12, 13, 14, X 12, 15, XI 1, XII 1, 27; 1893 р. — I 14, XI 16.
- „Буря“. 1892 р. — I 26; 1893 р. — III 14.
- Концерт для скрипки (ор. 35). 1893 р. — III 14.
- Симфонія № 2 (c-moll). 1893 р. — III 14.
- Концерт для ф-п. 1893 р. — V 4.
- Квартет № 3 (es-moll). 1893 р. — XI 7.

О Д Е С А

- „Опричник“. 1874 р. — VII 26, 30; 1875 р. — VI 28.
- Варіації на тему „Рококо“. 1881 р. — XII 13; 1893 р. — I 16, 24.
- „Евгений Онегин“. 1884 р. — IX 20, 24; X 28; 1885 р. — V 12; 1889 р. — VI 18, 21, 25; 1890 р. — II 21, V 18, 21; 1892 р. — II 5, 7, 14; 1893 р. — I 26, IV 22, 31, V 2, IX 16, X 28.
- „Мазепа“. 1885 р. — V 15; 1893 р. — XI 19.
- Серенада для струнных інструментів (ор. 48). 1887 р. — II 3.
- „1812 год“. 1887 р. — VIII 22; 1891 р. — XI 20; 1893 р. — I 23.
- Квартет № 1 (D-dur). 1887 р. — X 30; 1891 р. — IV 4.
- „Ромео и Джульетта“. 1888 р. — IV 2.
- „Буря“. 1893 р. — I 16, 24.
- „Щелкунчик“ (сюїта). 1893 р. — I 16, 24.
- „Пиковая дама“. 1893 р. — I 20, 21, 22, 24, IV 27, 30, X 1, 4.
- Тріо (a-moll). 1893 р. — XI 20.
- Квартет № 3 (es-moll). 1893 р. — XI 20.

К Р Е М Е Н Ч У К

- „Мазепа“. 1887 р. — VII 12; 1889 р. — травень.

Є Л І С А В Е Т Г Р А Д

- „Евгений Онегин“. 1892 р. — V 24.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Фотопортрет П. І. Чайковського, зроблений А. Федецьким під час перебування композитора в Харкові у 1893 р.
2. Браїлов. Парк, в якому часто робив свої прогулянки П. І. Чайковський.
3. П. І. Чайковський біля будинку Давидових у Кам'янці.
4. Фотопортрет П. І. Чайковського, подарунок композитора О. В. Химиченкові з власноручним написом: „Александрю Васильевичу Химиченко на память о концерте 21 декабря 91 г.“
5. Музей П. І. Чайковського в Кам'янці. Зарисовка В. Дяченка. 1940 р.
6. Фоторепродукція листа П. І. Чайковського до О. В. Химиченка від 15 вересня 1889 р. з таким текстом *):

Москва, 15 сент. 89.

Милый друг!

Поверьте, что я не менее Вас сожалею, что нам не удалось повидаться в Киеве; но я был там столь короткое время, что не имел времени разыскать Вас. В течение зимы наверное буду в Киеве и радуюсь, что увижу Вас.

До свидания, милый друг!

Кланяюсь жене Вашей

П. Чайковский

Написаний лист на подвійному аркуші поштового паперу формату 12,6 × 20,3 см з червоним вензелем Р. Т. (Peter Tschaikowsky) в лівому верхньому кутку. Оригінал цього листа так само, як і дальшого, публікованого під № 3, зберігається у проф. О. В. Химиченка разом з іншими реліквіями, які він зберігає на спомин про свого геніального друга, серед яких знаходяться портрети П. І. Чайковського, відтворювані у цьому збірнику.

7. Фоторепродукція листа П. І. Чайковського до О. В. Химиченка від 3 березня 1892 р. з таким текстом:

*) Див. статтю І. Ф. Белзи „Неопубліковані листи П. І. Чайковського“, журнал „Радянська музика“, № 2, Київ, 1940 р.

3 марта,
С.-Петербург.

Дорогой Александр Васильевич!

У меня к Вам большая просьба. Помните, однажды, в Киеве в последний мой проезд, в режиссерской Вы показывали мне и остальным в то время там присутствовавшим один флейточный эффект, ужасно мне понравившийся? Кажется Вы назвали его каким-то итальянским именем, что-то вроде *flutrando*, *frustando*, словом, каким-то термином, в котором были буквы *t*, *r*, *l*. Мне очень хочется употребить этот эффект в моем новом балете.

Поэтому убедительнейше прошу Вас ответить мне сейчас же на следующие вопросы:

1) Название, термин этой штуки?

2) Как она производится?

(Если не ошибаюсь, Вы говорили, что нужно растянуть букву *P*,— но что при этом делают пальцы?

Хроматическую гамму? или диатоническую?)

3) Можно ли заставить две или три флейты разом играть терциями или секстами или же секстаккордами подобную гамму, т. е.

или:

Вообще просветите меня насчет этого восхитительного эффекта и напишите нотами несколько примеров его.

Кроме того, напишите мне, знакома ли Вам альтерная флейта: хорош ли ее тембр и как для нее пишется? На все это отвечайте мне в г. Клин, Моск. губ., если возможно, сейчас же.

Тысячу приветствий милой жене и всем общим Киевским друзьям. Обнимаю Вас от души.

П. Чайковский

Лист цей написано на подвійному аркуші світлоблауного поштового паперу формату 11,6 × 18,4 см. з срібним тисненням вензелем ПЧ в лівому верхньому кутку.

Ефект, що цікавив Чайковського,—звичайно, *frulato*. Балет, про який іде мова в листі,—„Щелкунчик“, який написано, як відомо, в 1891 році. До інструментовки „Щелкунчика“ Чайковський приступив у січні 1892 року і закінчив партитуру 23 березня того ж року, тобто через 20 днів після написання листа,—чим і пояснюється просьба про термінове надіслання потрібних відомостей.

8. На обкладинці—фоторепродукція портрета П. І. Чайковського (олія), зробленого художником М. Д. Кузнецовим під час перебування композитора в Одесі у 1893 р.

З М І С Т

	Стор.
Від редактора	5
Від упорядників	7
I. З ЛИСТІВ І ВИСЛОВЛЮВАНЬ П. І. ЧАЙКОВСЬКОГО	9
II. П. І. ЧАЙКОВСЬКИЙ І ЙОГО ТВОРЧІСТЬ У ВІДГУКАХ СУЧАСНОЇ ЙОМУ ПРЕСИ НА УКРАЇНІ	37
1. Київ	37
2. Харків	73
3. Одеса	95
III. СПОГАДИ	111
Проф. <i>О. В. Химиченко</i> . Незабутній учитель і друг	111
<i>К. М. Масленнікова</i> і <i>О. М. Лисенко</i> . П. І. Чайковський у М. В. Лисенка	113
Наша гордість. Спогади про П. І. Чайковського старожилів Кам'янки (записав В. П. Дяченко)	114
<i>Ю. І. Боявленська</i> . Чарівна людина	117
<i>Ф. М. Семалевич</i> . Любимий гість київлян	118
<i>І. Є. Букінік</i> . П. І. Чайковський у Харкові в 1893 році	120
ПРИМІТКИ	129
 ДОДАТКИ:	
Список творів, над якими працював П. І. Чайковський на Україні	135
Карта місць перебування П. І. Чайковського на Україні	136
Показчик років до карти місць перебування П. І. Чайковського на Україні	137
Хроніка виконання найвизначніших творів П. І. Чайковського на Україні	138
Список ілюстрацій	140

Редактор
Б. Гурман

★

Літредактор
А. Дінабурі

★

Художн.-техн. редактор
М. Дмитрієвська

★

Коректор
М. Степняк

★

Оправа
худ. О. Фаєрчука

Здано до складання 19 IV-40 р.
Підписано до друку 11 VI-40 р.
Уп. Головліту № 8249. Тир. 1.000.
9 друк. арк. Зам. № 267.
Папір: 4,5 арк. ф. 70 x 92.—
45 кг. 1 пап. арк.—104 тис. лт.
Фабрика художнього друку
Державн. Вид-ва „Мистецтво“,
Харків, Пушкінська вул., 44.

2005

11/08

Б175587

26547